

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 21(3): 4–22.

Melyik kettő? Miért kettős?¹

A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról

Éber Márk Áron

ebermark@tatk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A magyar szociológia bővelkedik a kettőstársadalom-, illetve kettősstruktúra-elméletekben, ám a legtöbb nem ugyanarra a dualitásra vonatkozik. Dolgozatomban – a melyik kettő? kérdésre választ keresve – először is katalógus- és tézisszerűen összegyűjtöm a magyar szociológia kettősstruktúra- és kettőstársadalom-elméleteit. Ezt követően, második lépésben – immáron a miért kettős? kérdésre választ keresve – a magyar szociológia kettőstársadalom-képeit a magyar társadalom közép-kelet-európai félperifériás helyzetével hozom összefüggésbe. Azt állítom, hogy a kapitalista világrendszer félperifériája mint történetileg kialakult, hatásaiban megkerülhetetlen léthelyzet kijelöli e léthelyzet megismerésének tendenciáit is. Strukturális kényszerként kondicionálja a magyar szociológiát a társadalomszerkezeti kettősségek „felismerésére”. Zárásképpen e duplikációs stratégia meghaladása mellett érvelek.

A magyar szociológia bővelkedik a kettőstársadalom-, illetve kettősstruktúra-elméletekben. A „megosztott”, illetve „kettészakadt” társadalom képzele ráadásul csaknem ugyanennyire elterjedt a hazai közéleti-politikai diskurzusban. Ha a társadalom, illetve a társadalomszerkezet kettősségének felfogása mind a tudományos, mind a közéleti diskurzusban ilyen szívósnak bizonyul, érdemes a kritikai felülvizsgálatra.

A szociológiai koncepciók esetében joggal merülhet fel a kérdés, *pontosan* mi is áll az általuk tételezett kettősség. A bajok itt kezdődnek. Közelebbről megvizsgálva a szóban forgó elképzeléseket, teljesen világossá válik, hogy a legtöbb esetben nem ugyanarról a dualitásról van szó. Ha azonban belátjuk, hogy társadalmunk állítólagos kettős szerkezete ténylegesen *többfajta* kettősséget is jelenthet, gyanút foghatunk, és máris visszakérdezhetünk: most pontosan *melyik kettőről* van szó?

1 Jelen dolgozat korábbi konferenciaelőadás-változatának szövegéhez fűzött hasznos észrevételeikért és tanácsaikért sokaknak hálás vagyok. Külön köszönöm a konferenciaelőadás-szöveg felkért bírálóinak, Angelusz Róbertnek és Sik Domonkosnak, valamint Wessely Annának, Némedi Dénesnek, Somlai Péternek, Tardos Róbertnek, Szalai Erzsébetnek, Gecser Ottónak, Szabari Verának, Pellandini-Simányi Lénának, illetve a *Szociológiai Szemle* két anonim opponensének, hogy észrevételeikkel és javaslataikkal segítették e dolgozat gondolatmenetének elmélyítését, valamint érveinek megerősítését.

A kérdések egymást követik: fenntartható-e a kettős társadalom képzete, ha az egymástól függetlenül többszörös kettősséget is jelenthet? Milyen összefüggéseket tárnak fel és melyeket fednek el ezek a megkülönböztetések? Egyáltalán: honnan fakadnak, miből erednek? Valóban a vizsgálati tárgy megkettőződéséről van szó (és ha igen, milyen szempontból kettőződött meg?), vagy csak a vizsgálódó tekintet szemléletéből fakad a kettősség? Ha ez utóbbiról van szó, pontosan mi okozza a dualitást? A tudománytörténeti hagyományokhoz (Erdei Ferenc modelljéhez) történő igazodás szándéka? Esetleg a társadalommegismerési eljárások, modellalkotási törekvések valamilyen *a priori* tendenciája?

Dolgozatomban – a *melyik kettő?* kérdésre választ keresve – először is katalógus- és tézisszerűen összegyűjtöm a magyar szociológia kettősstruktúra- és kettőstársadalom-elméleteit. Erdei Ferencnek a két háború közötti társadalom szerkezetére vonatkozó, kettőstársadalom-elméletként (félre)értett, elemzése után sorra veszem a rendszerváltást megelőző, majd követő újabb teóriák bemutatását – miközben kitekintek a közéleti-politikai diskurzusban népszerű politikai megosztottságtézis szociológiai igazolhatóságára is. E kitérő meglepő hozadékkal szolgál: valamelyest segít megérteni Erdei koncepciójának elterjedtségét és népszerűségét.

Ezt követően, második lépésben – immáron a *miért kettős?* kérdésre választ keresve – a magyar szociológia kettőstársadalom-képeit a magyar társadalom kelet-közép-európai félperifériás helyzetével hozom összefüggésbe. Azt állítom, hogy a kapitalista világrendszer félperifériája mint történetileg kialakult, hatásaiban megkerülhetetlen léthelyzet kijelöli e léthelyzet *megismerésének* tendenciáit is. Azt állítom, hogy a kelet-közép-európai félperifériás léthelyzet strukturális kényszerként kondicionálja a magyar szociológiát a társadalomszerkezeti kettősségek „felismerésére”. Arra szorítja, hogy a magyar társadalomnak a (Nyugatról mintázott, a centrumországok idealizált viszonyait visszatükröző) „modelltársadalomtól” való empirikus eltéréseit a társadalomduplikáció kognitív stratégiájával oldja fel. Zárásképpen e duplikációs stratégia meghaladása mellett érvelek.

Melyik kettő?

Erdeitől a második gazdaságig

A szociológiai kettőstársadalom-elméletek talán legfontosabb előképe és hivatkozási alapja Erdei Ferenc munkája a két háború közötti magyar társadalomról (Erdei 1976a, 1976b). Noha erős a kísértés, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a történelmi nemzeti, illetve a modern polgári társadalom dualitása nem foglalja magába a társadalom egészét. *Erdei ugyanis sehol sem ír „kettős” szerkezetéről, struktúráról vagy társadalomról.* Amit nála olvashatunk, a következő: „többszörösen összetett szerkezet”, több struktúra „együttese”, egybeilleszkedő, de „különálló struktúrák”, „egymás mellett, külön-külön megálló társadalomalakulások”, „szöve-

vényes társadalomszerkezet”, „a társadalmi formák átmeneti változatainak a végtelen sora”, „sokféle forma”, „különböző társadalmi és kultúrformák” (valamennyit l.: Erdei 1976a: 25). Erdei egyértelműen utal arra, hogy az állítólagos kettős társadalomszerkezet *alatt* (illetve részben *mellett*), mindkettőtől elkülönülve, egy harmadik is található: a paraszttársadalom, avagy a történelmi népi társadalom.² De ha csak a felső két szerkezetet emeljük is ki, *ilyen határozott* megkülönböztetésük és *szembeállításuk* szintén megkérdőjelezhető.

A felettébb termékeny Erdei e tanulmányt 1943–44-ben írta, de ő maga sohasem publikálta. A hagyatékából előkerülő kéziratot Huszár Tibor csak Erdei halála után öt évvel, 1976-ban jelentette meg nyomtatásban (Huszár 1976, 2003). Hogy tanulmányát maga Erdei miért nem jelentette meg sohasem, pontosan ma sem tudható. Több értelmezés is ismert.³ Az egyik jellegzetes álláspont szerint Erdei vállalta volna koncepcióját, de a kéziratot elveszettnek hitte (l. pl. Huszár 1976). A másik markáns álláspont szerint nem vállalta már elképzelését (hogy miért, arról részleteiben is megoszlanak a vélemények). A kéziratban foglaltak empirikus érvényességének megítélése tekintetében nagyjából ugyanígy két táborba sorolhatók az értelmezők.⁴ Az egyik szerint a kézirat hiteles és érvényes ábrázolása a két háború közötti társadalomnak. A másik tábor szerint – amely az írás kéziratban maradását is más okokkal magyarázza – az 1943–44-es írásra nagyban rányomta bélyegét egyfelől szerzőjének kibontakozó politikai ambíciója, másfelől a negyvenes évek első felének (háborús) közhangulata. Eszerint Erdei a kor politikai-közéleti légkörében tulajdonképpen az úri-nem úri, dzsentri-polgár, keresztény-zsidó dichotómiák mentén rajzolja meg a kettős struktúra képét. Ezek a megkülönböztetések pedig – jóllehet nagy jelentőségük volt a kor közhangulatában – egy szakzerű, tudományos igényű munkában *nem feltétlenül* indokolnák a társadalom *strukturális* megkettőzését (Nagy 1993 [1986]; Gyáni 1997, 2001; Bognár 2011 [2003], 2010).

Noha Konrád György és Szelényi Iván már 1971-ben megjelent, „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” című dolgozatában is utal rá (Konrád–Szelényi 1971), a második világháború utáni hazai társadalomkutatásban elsőként Kolosi Tamás ír explicit módon a társadalmi „struktúra kettős jelleg[é]”-ről (Kolosi 1974: 155). A Konrád és Szelényi által főbb vonalaiban már regisztrált, majd

2 Erdeit idézem: „A *legfőbb és uralkodó* társadalomszerkezet a rendi nemesi társadalom folytatódásaként kifejlődött és modernizálódott *történelmi nemzeti társadalom*, amely ebben a korszakban is azokat a termelőhelyzeteket és azokat a szerepeket foglalja el, amelyeket a rendi társadalomban töltött be, csak most már a kapitalista termelés viszonyaihoz illeszkedve. *Alatta* a rendi társadalom jobbjátságának, illetve az egész rendek *alatti alsó* népi társadalomnak a folytatódásaként kifejlődött és valamelyest modernizálódott *történelmi népi társadalomszerkezet* helyezkedik el, amely ebben a korszakban is a rendi társadalombeli osztályhelyzetekben és szerepekben áll fenn, szintén többé-kevésbé alkalmazkodva a kapitalista termelés viszonyaihoz. E történelmi struktúrák *mellett* a magyar társadalomban is kiképződött a kapitalizmus saját szerkezete mint *modern polgári társadalom*, amely ebben a korszakban is csak egyik összetevője a magyar társadalomnak az ipari termelés, az áruforgalom és a modern városi-szemleli élet termelőhelyzeteiben és szerepeiben” (Erdei 1976a: 25 – kiemelés tőlem, ÉMÁ). A *Szociológia Szemle* 2010/4-es száma közli az Erdei-mű történelmi népi társadalomról szóló – Halmos Károly által fellett – negyedik részét (Erdei 2010; Halmos 2010).

3 Erdei kettőstársadalom-koncepciójának értelmezésekor elsősorban az alábbi munkákra támaszkodom: Huszár (1976, 2003); Némédi (1978); Nagy (1993 [1986]); Kovács–Melegh (1997); Kóvér (2001 [1998]); 22–24); Gyáni (2001); Romsics (2006); Bognár (2011 [2003], 2010); Halmos (2010).

4 Részben ez a nézetkülönbség szolgáltatta például a *Budapesti Könyvszemle* (*Buksz*) hasábjain Gyáni Gábor és Karády Viktor között lefolytatott vita intellektuális tétjét (Gyáni 1997, 1998; Karády 1998).

Kolosi által fogalmilag is megragadott különbség azonban nem mutat rokonságot Erdei koncepciójával. Ez nem is csoda: Konrád és Szelényi, illetve Kolosi elképzelését Erdei tanulmánya még nem inspirálhatta, megjelenésükkor Erdei koncepciója még felfedezetlen. Kolosi kettős struktúrárt érintő észrevételének nincs is köze a történelmi nemzeti és a modern polgári alakulathoz. Írását a hatvanas évek reformfolyamata és politikai-gazdasági intézkedései, különösen az 'új gazdasági mechanizmus' bevezetése nyomán lezajló gazdaság- és társadalomszerkezeti folyamatok ösztönzik. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a *társadalmilag megtermelt* többletermék feletti rendelkezés redisztributív mechanizmusa *mellett* a gazdasági reformintézkedések létrehozta, illetve megerősítették egy másik termelési szférát is, melyben a társadalmilag szervezett termelésen *kívül* megtermelt többletermékeket osztják el (Kolosi 1975: 155–163). A Gábor R. István és Galasi Péter által később második gazdaságnak⁵ elnevezett jelenségegyüttest továbbgondolva Hankiss Elemér a nyolcvanas évek elején – noha még idézőjelben és kérdőjellel – már „második társadalomról” ír (Hankiss 1984). A nyolcvanas évek második felében aztán Szelényi Iván és munkatársai, illetve Kolosi Tamás tollából születik meg az államszocializmus kései korszakának kettős társadalomszerkezetét leírni hivatott – a szociológiaoktatásban több mint két évtizede kanonizált – kettős piramis-, illetve L-modell (Szelényi–Manchin 1990 [1986]: 229; Szelényi 1990 [1986–87]: 77–84, 1992 [1988]: 82–92; Kolosi 1987: 89–120; vö. Andorka 2006: 185–186).

Jóllehet a nyolcvanas években már Kolosi Tamás és Szelényi Iván is hivatkozik és támaszkodik Erdei modelljére, a struktúra két világháború közötti, illetve a nyolcvanas évekbeli kettőssége közötti néhány párhuzam ellenére *a különbségek jóval szembeötlőbbek*. A történelmi nemzeti, illetve a modern polgári társadalom dualitásából aligha vezethető le az első gazdaság redisztributív, illetve a második gazdaság kvázipiaci szektora. Szelényi Iván sem azt állítja a megszakított polgárosodás elméletével, hogy az egyéni és családtörténetekben az Erdei-féle modern polgári társadalom jelenik meg újra a szocialista vállalkozók képében; sokkal inkább Erdei paraszti társadalmának polgárosodási tendenciáira utal (Szelényi 1992 [1988], különösen: 72–92). Akárhogyan is, a két világháború közötti és a nyolcvanas évekbeli társadalom állítólagos kettőssége távolról sem ugyanaz a kettősség.

A hetvenes-nyolcvanas évek kutatásaiban azonban nem pusztán abban hibáznak, hogy Erdei elemzését viszonylag reflektálatlanul adekvát értelmezésnek fogadják el.⁶ Abban is félreértik Erdeit, hogy társadalomrajzát következetesen a „kettős szerkezet” elméletének látják (Kolosi 1987: 90–92; Szelényi 1992 [1988]: 85; vö.: Andorka 2006: 176).⁷ Szelényi Iván a hetvenes-nyolcvanas évek fejlemé-

5 Gábor–Galasi (1981); vö. Kolosi (2003). A második gazdaság hatalmas irodalmának áttekintéséhez l. Sik (1996). Az első és második gazdaság felosztása később összekapcsolódott a formális-informális gazdaság megkülönböztetésével, melyből az a tévkövetkeztetés adódott, hogy a – Kornai János (1983) fogalmaival élve – bürokratikus koordinált első gazdaság *formális*, a kvázipiaci koordinációjú második gazdaság pedig *informális* keretek között működik. E felfogás részletes kritikájához lásd Böröcz József írásait (Böröcz 1990, 1995, 2000a, 2000b; ill. Böröcz–Southworth 1995).

6 Különösen Kolosi Tamás Erdei-értelmezése kritikátlan (Kolosi 1987: 90–92). Vele szemben Szelényi Iván már jóval árnyaltabban ítéli meg Erdei életművét (Szelényi 1992 [1988]: 75–77), bár következtetésében Kolosihoz hasonlóan elfogadó.

7 L. az 1. lábjegyzetet.

nyeit „visszatérésként” értelmezi a két világháború közötti „normális” állapothoz. Mint írja: „A legszembetűnőbb fejlemény a »második hierarchia« *újjáéledése* [...]. A társadalmi struktúra visszatérőben van »normális« állapotába. A második, a piacra alapuló, polgári viszonyokat tükröző hierarchia, amelyet *időlegesen* összeolvasztottak az uralkodó rendi szerveződéssel, *visszanyeri* viszonylagos autonómiáját, bár még nem éri el 1945 előtti jelentőségét” (Szelényi 1992 [1988]: 88 – kiemelés tőlem, ÉMÁ).

Míg mások mellett Kolosi Tamás és Szelényi Iván a hatvanas évektől, a második gazdaság kialakulásától, illetve megerősödésétől számítják a magyar társadalom kettős szerkezetének kialakulását, az idősebb kutatói generációt képviselő Kemény István ezzel éppen *ellentétes* folyamatot lát. Álláspontja szerint: „A hatvanháromban kezdődött gazdasági reform idején kezdődött meg a két szerkezet *egybeomlása* azáltal, hogy [...] a merev választóvonal a két Magyarország – a kommunista és a másik – között *leomlott*” (Kemény 1992a: 291 – kiemelés tőlem, ÉMÁ). Kemény István szerint „...sem a Rákosi-féle terrornak, sem a Kádár-rendszer megtorlási időszakának [...] nem sikerült a korábbi társadalmi szerkezeteket megtörni. [...] Ők csak ráépítették a saját építményüket” (Kemény 1992a: 291). Meglátása szerint „...két szerkezet van egymás mellett: a tisztán egyszerű kommunista szerkezet, amely logikai alapon, vagy még inkább utánzással született; s a bonyolultabb és szövevényesebb, amely évszázadok alatt alakult ki. És ez a két társadalom egymás mellett élt” (Kemény 1992a: 291).⁸

Amíg tehát mások szerint a hatvanas évek gazdasági reformfolyamatának hatására kettőzödik meg a társadalom, Kemény István nézete szerint éppen a második gazdaság megerősödése teszi lehetővé a viszonylagos egybeolvadást. *Erdei Ferenc, Kemény István, Szelényi Iván (és Kolosi Tamás) tehát egyaránt kettős társadalomról beszélnek – mindannyian más értelemben.*

Kétosztatú társadalomképek a rendszerváltás után

Felmerülhet a kérdés, vajon redisztribúció és (kvázi)piac megkülönböztetésében csak a rendszerváltás előtt kettős-e a magyar társadalom szerkezete, vagy ez a rendszerváltás után is fennáll? Másképpen: vajon csak az államszocialista gazdaságokra vonatkozóan képzelhető-e el ez a fajta kettős társadalomszerkezet, vagy a kapitalista formációkra is?

Egy gondolat kísérletében Szelényi Iván azt állította, hogy a jóléti állammal összekapcsolódó, elsődlegesen a piac által integrált *kapitalista* rendszerek is létrehozhatnak kettős gazdaságszerkezetet, ha a tőkés mellett egy állami termelési módot is kialakítanak (Szelényi 1990b [1981], 1990d: 449–469; vö. Szelényi 1990a [1978]; Szelényi–Manchin 1990 [1986]). Fontos hangsúlyozni, hogy Szelényi Iván

8 Kemény István a maga álláspontját részben Tellér Gyulától kölcsönzi. Tudomása szerint Tellér az, aki a hetvenes években – Donáth Ferencsel, Zsille Zoltánnal, illetve Juhász Pállal együtt – a kettősgazdaság- és társadalomkoncepció első megfogalmazójának tekinthető (Kemény 1992b, 2010: 130–132, 154–155).

ténylegesen nem jut el odáig, hogy a kapitalista rendszerekben is kettős társadalmakat lásson. Nem úgy Kolosi Tamás, aki „nagy valószínűséggel” a rendszerváltás utáni társadalomszerkezetre vonatkozóan is érvényesnek tartja a kettős struktúra képét.⁹ Érdemes pontosan idézni indoklását:

„...Magyarországon – és kisebb mértékben ugyan, de a többi kelet-európai volt szocialista országokban is – egy redisztributív társadalomszerkezetnek és egy piaci típusú társadalomszerkezetnek sajátos kettőssége alakult ki már a szocialista időszakban, amely társadalomtudományi köztudatba L-modell, illetve »kettős piramis-elmélet« néven vonult be. Nagy valószínűséggel állíthatjuk azt, hogy ugyanez a kettősség jellemzi a modern kapitalizmust is, mert szemben a tizenkilencedik század klasszikus kapitalizmusával, a modern kapitalizmusban a redisztribúciónak a struktúraalakító szerepe vitathatatlan” (Kolosi-Sági 1996: 159; Kolosi 2000: 33 – kiemelés tőlem, ÉMÁ).

Álláspontja szerint tehát azért kettős általában a modern kapitalista társadalmak, ill. különösen a rendszerváltás utáni magyar társadalom szerkezete, mert két strukturáló mechanizmus (piac és redisztribúció) hat rá.¹⁰ Kolosi Tamás szerint az L-modell továbbra is megállja a helyét – azzal a kiegészítéssel, hogy a két strukturáló mechanizmus egymáshoz viszonyított aránya eltolódott: 1990 óta az állami újraelosztás szerepe másodlagossá vált a piaci integrációhoz képest (Kolosi-Sági 1996: 159–160; Kolosi 2000: 33–48). A koncepciót jól tükrözi, hogy a rendszerváltás utáni társadalomszerkezetet is a piaci elit versus redisztributív elit fogalmi eszközeivel vizsgálja (Kolosi-Sági 1996; Kolosi 2000).

A rendszerváltás hatásainak szociológiai értelmezésében azonban újabb kettősségek is megjelennek: az elemzők a mobilitási pályák iránya szerint lecsúszókról és felkapaszkodókról, az átalakulás „nyerteseiről” és „veszteseiről” írnak (vö.: pl. Ferge 1996; Kolosi-Sági 1996: 155–157, 185–192; Kolosi 2000: 165–169; Habich-Spéder 1998). E megközelítés adekvát volta, valamint a „kétosztatú társadalomképekben” foglalt etikai és politikai értékítéletek vitát is generáltak a szakmában (vö.: Zentai 1999). Szalai Júliának a társadalompolitikai intézményrendszer működését vizsgáló munkássága szintén ebbe a diskurzusba illeszkedik (Szalai J. 2007). *Nincs két ország...?* című könyvében igenlő választ sejtet a kérdés-

9 Kolosi Tamás idézem egy 1991-ben adott interjújából: „A válaszom másik szintjén – talán egy kis nagyképszerűséggel – azt feltételezem, hogy az általános, nagy elméleti modellek szintjén az, amit a társadalmi struktúráról leírtam, Magyarországon még hosszú ideig működőképes lesz. [...] Magyarországon az alapvető strukturális folyamatokban nem következett be váltás, a kettős társadalomszerkezet modellje – a redisztributív és a piaci mechanizmusok sajátos elegyével – abszolút virulens még ma is Magyarországon, tehát továbbra is alkalmazható” (Kolosi 1991: 111).

10 Ha Polányi Károly gazdasági integrációs mechanizmusaira építünk (Polányi 1976 [1957]), miért marad el következetesen a harmadik integrációs séma, a reciprocitás tematizálása? – teszi fel rendre a jogos kérdést Böröcz József (1990, 2000a, 2000b). A redisztribúció versus piac, bürokratikus versus piaci koordináció leegyszerűsítő szembeállítás nagyvonalúan elsiklik a viszonyosság olyan tarkabarka jelenségformái felett, mint amilyen például a klán- és kliensrendszer, az „uram-bátyám” és a „sógorkoma-jóbarát” jellegű kölcsönös segítségnyújtáson alapuló viszonylatok, a kaláka, a favoritizmus, a nepotizmus, az umbulda, a panama és persze a korrupció (l. pl.: Czákó-Sik 1987; Sik 2001a, 2001b, 2002). A kifejezések sokfélesége mögött a jelentés, ha gyakran összecsúszik is, csak a jobbára informális reciprocitási hálózatok szerveződésének sokrétűségét bizonyítja. Az elemzés fenti logikája szerint e jelenségek összessége szervezhetne egy „harmadik” társadalmat is.

re. A két társadalom közötti törésvonal szerinte az állami újraelosztási forrásokért vívott küzdelemben a szegények (pontosabban: a „rászorultak”) és a nem szegények között húzódik. A rászorultsági elv, illetve a hozzájárulási elv párhuzamos érvényesítésével az állami újraelosztás – álláspontja szerint – kettős alakulatot hoz létre és tart fenn. Aki munkához jut a munkaerőpiacon, a hozzájárulási elvnek köszönhetően szélesebb körben fér hozzá a redisztributív forrásokhoz is. Ezzel szemben, aki érdemben be sem kerül a munkaerőpiacra, csak a rászorultsági elv alapján részesülhet a támogatásokból – ennek a forrásai pedig jóval szűkösebbek.

Szalai Erzsébet egy minden eddigőtől eltérő kettősség kialakulását látja a rendszerváltás utáni Magyarországon (Szalai E. 2001). Mint fogalmaz: „Szembenáll egymással egy a nyugati piacokhoz kötődő, külföldi dominanciájú, koncentrált tulajdonosi és szervezeti struktúra, nyugati termelészervezési modell és életstílus – és egy döntően a belső piachoz kapcsolódó, hazai dominanciájú, dekoncentráltabb tulajdonosi és szervezeti struktúrájú, rendies, paternalista vonásokat felmutató termelészervezési modell és az arra épülő életstílus” (Szalai E. 2001: 240; l. még: Szalai E.–Krausz–Szigeti 2002). E szembenállásra rövidítve multinacionális (vagy nyugati), illetve hazai (rendies) szféraként utal. Szalai Erzsébet a jellemzően külföldi, illetve a dominánsan hazai tulajdonban lévő vállalkozások alkotta „duális gazdaság” koncepcióját (túl)általánosítva fogalmazza meg saját kettőstársadalom-felfogását (vö.: Bartha 2003).

Valamennyi eddigi megkülönböztetést átmetsző felfogás Pokol Béláé. Koncepcióját nem szűken a magyar vagy a kelet-közép-európai társadalmak kettős szerkezetének elméletében, hanem a társadalm szerkezet-*elméletek* két típusának szembeállításával fejt ki. Hasonlóan ahhoz, ahogyan Ralf Dahrendorf megkülönböztetett integráció- és uralomelméleteket (Dahrendorf 1999 [1957]: 341–348), illetve Gerhard Lenski konfliktuselméleti és funkcionista (konszenzuselméleti) rétegződéselméleteket (Lenski 1999 [1966]: 302–313, 337–340), a „társadalom kettős szerkezete” Pokol Bélánál (2004b) is azt jelenti, hogy különbséget kell tennünk a társadalom funkcionális differenciálódására és intézményes szerkezetére koncentráló felfogások, illetve a társadalom uralmi szerkezetére, a hierarchikusan szerveződő társadalmi nagycsoportok hatalmi harcára fókuszáló teóriák *társadalomképe* között (Pokol 2004a: 138–150, 390–391, 404–418, 2004b).

Sok tekintetben hasonló fogalmi megkülönböztetést használ Ferge Zsuzsa is legújabb könyvében (Ferge 2010). David Lockwood (2000 [1956], 1964) rendszerintegráció és társadalmi integráció, valamint – áttételesen – Jürgen Habermas rendszer és életvilág (2000 [1981]) fogalompárosához kapcsolódva vizsgálja a magyar társadalom rendszerstruktúrájának és társadalmi struktúrájának 1989 utáni átalakulását. Jóllehet világos, hogy Ferge Zsuzsa nem két különálló szerkezetre gondol, hanem kettős elemzési szempontot használ, Pokol Bélához hasonlóan ő sem kerüli a „kettős struktúra” kifejezést (l. pl. Ferge 2010: 22).

Miközben tehát valamennyi itt tárgyalt szerző „a” társadalom kettős szerkezetéről ír, e kettősséget mindannyian másban vélik felfedezni. Mielőtt értelmezésükre visszatérnénk, lássuk, empirikusan mennyiben igazolható a társadalom politikai megosztottságának széles körben elterjedt tétele.

Politikai megosztottság a rendszerváltás után

A nyolcvanas évek végén megszerveződő politikai pártok, a kialakuló politikai pluralizmus és többpártrendszer újra felszínre hozta a népi-urbánus ellentét egy változatát (Heller–Rényi 1995). Az ellentét mára a pártrendszer tömbösödésében öltött formát: mind a jobboldali-baloldali, mind a konzervatív-liberális dimenzióban megfigyelhető a polarizálódás, ráadásul e két paraméter összekapcsolódása – blai értelemben vett konszolidációja – is erősödött (Angelusz–Tardos 2005: 65–93; Fábíán 2005: 219–230; vö. Angelusz–Tardos 2003). A közéleti-politikai témák iránt érdeklődő sajtó az elmúlt két évtizedben sok tekintetben ezzel párhuzamosan differenciálódott. Ma a napilapok piacán a *Magyar Hírlap* vagy a *Magyar Nemzet* preferálása a *Népszabadsággal* vagy a *Népszavával* szemben – minden kategórián belüli eltérésük ellenére – legalább olyan határozott politikai-világnézeti állásfoglalást jelent, mint a hetilapok piacán a *Heti Válasz*, a *Demokrata*, a *Magyar Fórum* vagy a *Barikád* előnyben részesítése a *Magyar Naranccsal*, az *Élet és Irodalommal*, a *168 órával* vagy a *HVG*-vel szemben. Ez a sajátos elkülönülés az elektronikus médiumokban – melyek között a különféle internetes fórumokat, blogokat most nem is vesszük sorra – legalább ilyen jelentős. Ahogyan megkérdőjelezhetetlen az *Echo* és a *Hír Televízió* politikai elkötelezettsége, ugyanúgy nem kétséges sem az *ATV*, sem a 2009 szeptemberéig működő *Nap TV* álláspontja. A nagyobb adóközetben sugárzó rádiók piacán a *Lánchíd Rádió* és a *Klubrádió* hovatartozásának politikai logikájából¹¹ fakadt az is, hogy a *Danubius* és a *Sláger Rádió*t a *Class FM* és a *Neo FM*, vagyis a pártpolitikai logikába immáron jobban illeszkedő médiapáros váltotta fel. Mi következik ebből?

Ha igaz az, hogy a mindennapi gondolkodásban a társadalmi-politikai valóságról szerezhető információk eleve szelektáltan és előre értelmezetten érik el az egyéneket, különösen nagy a jelentősége, ki honnan, milyen forrásból tájékozódik. Ha ezen túl igaz az is, hogy az egyén a társadalmi-politikai valóságról alkotott képét nem kizárólag közvetlenül a tömegmédiából, hanem közvetten a személyes kapcsolathálózatán keresztül továbbított információkból építi fel, akkor az informális kapcsolathálózatok szerepe, különösen pedig a hiteles forrásként elfogadott véleményvezérek nézetei, erősen alakítják politikai-közéleti identitását. Ha pedig mindezen túl az is igaz, hogy Magyarországon a személyes-informális kapcsolathálózatokat legerősebben meghatározó tényező a közéleti-politikai identitás, a párt-

¹¹ Mindennek fényében nem meglepő, ha a 2010-ben megválasztott országgyűlés ugyanazon évi CLXXXV. törvénye „A médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról” a fenti felosztáshoz hasonló tagolódást hozott abban a tekintetben, hogy mely sajtótermékek és médiumok tiltakoztak a jogszabályban rögzített médiaszabályozás ellen, és melyek nem.

blokk-hovatartozás, illetve a politikai pártpreferencia – márpedig Angelusz Róbert és Tardos Róbert empirikus vizsgálatai ezt igazolják (Angelusz–Tardos 2005: 118–120) –, akkor ennek a politikai homofilia felé mutató tendenciának komoly következményei vannak a társadalom (politikai) tagolódására is. Mint Angelusz Róbert és Tardos Róbert fogalmaz: „a szavazótáborok informális kontaktusainak olyan blokkyszerű kikristályosodottságáról beszélhetünk, amely a maga részéről jelentősen hozzájárul a nagy szavazói tömbök, illetve az azok alapjául szolgáló politikai törésvonalak pregnáns körvonalazódásához” (Angelusz–Tardos 2005: 145).

Az elmúlt években lezajló politikai átrendeződés valamelyest átrajzolta ugyan a politikai törésvonalak rendszerét, az ideológiai-politikai polarizáció és a politikai homofilia tendenciája – hogy tehát *a hasonló* politikai nézeteket vallók egymás társaságát keresik, s emellett csökken a más politikai-világnézeti blokkokba tartozókkal folytatott interakció sűrűsége – későbbi kutatásaik szerint tovább erősödik (Angelusz–Tardos 2010).

A polarizálódó közélet pártos médiatájékoztatása mellett, amikor az intézményes-szervezeti hálózat (például az egyházi-hitéleti, a civil és szakszervezeti kötések) által is megtámogatott erős kötések (családi, rokoni, baráti kapcsolatokat) a blokkhovatartozás ilyen erősen meghatározza, nem teljesen indokolatlan 'politikai megosztottságról' beszélni. Még akkor sem, ha e kifejezés terminusértékét éppen pártpolitikai felhasználása devalválta, és akkor sem, ha a politikai megosztottság (a 30–35%-nyi politikailag inaktív választópolgár miatt) nem is annyira két-, mint inkább háromosztatúságot jelent. És még akkor sem, ha kimutatható, hogy a politikai törésvonalakat a hagyományos társadalomszerkezeti változók (gazdasági, illetve kulturális erőforrásokhoz való hozzáférés) kevésbé magyarázzák, sőt magyarázó erejük egyre csökken (Angelusz–Tardos 2005: 93; Fábrián 2005: 208, 229).

A magyar társadalomkutatás kettős elméletei a mindennapi, illetve közéleti-politikai diskurzusban viszonylag kevésbé elterjedtek. A politikai megosztottság diskurzusa ezzel szemben meglehetősen erős, aminek – mint azt Angelusz Róbert és Tardos Róbert kimutatják – nagyon fontos hatása van a társas kapcsolatok kialakítására és ápolására, az interakciók szerveződésére és jellegére is. A Thomas-teoréma értelmében mondhatjuk: „ha az emberek valóságosként határoznak meg bizonyos helyzeteket” – például azt, hogy a politikai és közélet alapvetően megosztott –, akkor „azok következményeiket tekintve valóságossá is válnak” (Thomas 1966 [1931]: 301, idézi: Némedi 2005: 463, 477).

Mindez különös fényt vet Erdei recepciójának történetére is. Talán azért olyan népszerű Erdei „kettőstársadalom”-felfogása társadalomtudományos körökben és a politikai-közéleti nyilvánosság fórumain, mert ez alapján mindkét oldal értelmezni tudja saját helyzetét és az ellentábor pozícióját. A jobboldali konzervatív és a baloldali liberális pólusok mind saját identitásukat, mind a velük szembenállók-ról kialakított (ellenség)képüket egyaránt visszavetíthették a két háború közé, s

ezt közben Erdei tekintélyével még legitimálhatták is. Felületes olvasatban a történelmi nemzeti és a modern polgári társadalom kettőssége látszólag igazolja az elmúlt két-három évtized egyre erősödő politikai megosztottságának történetiségét, egyben (tévesen) historizálva is azt. Erdei efféle „mindenkor aktualizálhatóságának” esélyein a kettős szerkezet elméletét romba döntő új forrás megjelenése sem sokat ronthat (Erdi 2010; Halmos 2010). Főként, ha a politikai megosztottság „alatt” meghúzódó csendes tömegek apolitikusságát és apátiáját korunk történelmi népi társadalmaként értelmezzük (félre). A behelyettesítés adja magát, a politikától elforduló tömegek valóban adottak. Lányi András joggal figyelmeztet: „Mert ne feledjük, nem az ország szakadt ketté; többé nincs is abban az állapotban. Csupán a mások nevében beszélők társadalmá: a nyilvánosság szereplői és az ő közönségük. A többi néma csend” (Lányi 2009: 113).

Miért kettős?

E szociológiai és mindennapi kettőstársadalom-képek népszerűségének és szívósságának okait – álláspontom szerint – csak akkor tárhatjuk fel, ha valóban makroszociológiai perspektívából tekintünk a magyar társadalom formálódásának történeti tendenciáira. Először is figyelembe kell vennünk, hogy hagyományosan csak a klasszikusan zárt államszocialista társadalmakban, illetve a kapitalista centrum országokban folytatott társadalmi szerkezetvizsgálatok luxusa, hogy kizárólag saját nemzetállami keretben értelmezett társadalmukon *belüli* tényezőkben keressék a fő strukturáló mechanizmusokat. Egy olyan kis, nyitott, félperiferikus helyzetű kapitalista gazdaság (és az arra épülő társadalom) esetében, mint amilyen Magyarországé, nem hagyható figyelmen kívül, milyen pozíciót foglal el a kapitalista világgazdaság rendszerében.¹² A társadalom konténerszemléletével és a mögötte megbúvó módszertani nacionalizmussal (Wimmer–Glick Schiller 2002) ma már csak azok a *rétegződéskutatások* érhetik be, amelyek – Kolosi Tamás (1987: 27–33) megkülönböztetését alapul véve – csak az adott *népesség tagolódásának leírására*, nem pedig a *társadalm szerkezetet alakító tényezők feltárására* vállalkoznak.

A félperifériás, illetve a világgazdasági rendszer peremére szorult nemzeti társadalmak egyenlőtlenül fejlődnek (l. pl. Szigeti 2010). Az ennek nyomán kettős társadalomként reprezentálódó társadalmi alakzatok a „fejlettebb” és az „elmaradottabb” szegmensek ideáltipikus szembeállításán alapulnak. Erdei modern polgári társadalmá, Szelényi Iván mezőgazdasági kisárutermelői és szocialista vállalkozói, Kolosi Tamás kvázipiaci szereplői, Kemény István nem-kommunista

¹² A világszociológiai elmélet Immanuel Wallerstein képviselte álláspontja szerint a kapitalista világgazdasági rendszer a hosszú XVI. században jött létre Nyugat-Európában. A rendszeren belüli földrajzi munkamegosztás eredményeképpen differenciálódás megy végbe, a világgazdaság hierarchizálódik. A gazdasági-társadalmi fejlettség tekintetében élenjáró gazdasági tevékenységek a centrum(ok)ban koncentrálnak, melyeket a kialakuló egyenlőtlen cserekapcsolatok nyomán „fejletlen” periferikus területek öveznek. A félperiferikus területek, amilyen hagyományosan Kelet-Közép-Európa és azon belül Magyarország, a kettős között közttes, közbülső helyzetet foglalnak el – ennek minden, itt nem részletezhető körülményével együtt (vö. Wallerstein 2010 [2004]; Arrighi–Drangel 1986; Arrighi 1992 [1990]; Böröcz 1992; Melegh 2009; Radice 2010 [2009]; Szigeti 2010).

szerkezete, illetve Szalai Erzsébet multinacionális szektora minden megítélésbeli különbségük ellenére egyezik abban, hogy nyugatiasabbnak, szerveződésükben és életmódjukban a kapitalista világrendszer (nyugati) centrumaihoz közelebb álló társadalomalakulatokként jelennek meg. Jól jelzi ezt a szembeállítás ellenpólusa, amelyet valamennyien rendies (megkéssett, elmaradott, fejletlen) társadalomszerveződésként értelmeznek.¹³

A nyugati, fejlettebb, modernebb szerkezet (röviden: a centrum-pólus), és a rendies, elmaradottabb, megkéssettebb társadalom (röviden: a periféria) *megítélése* ráadásul több koncepcióban is homlokegyenest szembenálló. Míg a centrum-pólus többeknél is magasabb rendűnek és kívánatosabbnak tűnik, addig a fejletlenebb periférikus alakzatok rendre alacsonyabb rendűnek és meghaladandónak minősülnek. Ez az értékelés jól láthatóan egybevág a kapitalista világrendszer kulturális-ideológiai leképeződésével: „civilizáció” és „kultúra” fogalmának ellentétével (Elias 1998 [1939]; Csepeli-Wessely 1992), valamint a Kelet-Nyugat lejtő diskurzív rendjével (Melegh 2006, 2009). Annak ellenére tehát, hogy e kettőstársadalom-képek nem minden esetben vették figyelembe a magyar társadalom kapitalista világrendszerben elfoglalt helyét, valóságértelmezésükben megjelent az ebből származtatható kognitív séma.

Jól érzékelteti e duplikáló megismerési eljárást Kuczi Tibor elemzése. Álláspontja szerint a világgazdasági rendszerben (fél)perifériás helyzetet elfoglaló társadalmak kutatói a nyugati centrumkapitalista országok idealizált viszonyaira, a „modelltársadalom” vizsgálatára kidolgozott fogalmakkal próbálják értelmezni és magyarázni saját, nem modellszerűnek érzékelt társadalmukat. (Kutatásaik során az angolszász, a francia és a német struktúra- és rétegződéskutatások szakirodalmára támaszkodnak.) Mit tehetnek hát, ha a megismerési eszközökben tükröződő modelltársadalom jóllehet folyton át- meg átcsillan az elemzett kelet-közép-európai valóságon, azt tisztán sohasem írja le? Kuczi Tibor szerint ekkor folyamodnak a duplikáció kognitív stratégiájához:

„A még-nem-társadalmak szociológusainak egy része úgy próbált meg úrrá lenni a problémán, hogy azt az emberi világot, amelyben éltek, fölöstötték egy tradicionális, társadalom előtti világra és egy olyanra, amelynek folyamatai, emberi viselkedésformái a modelltársadalom szabályai szerint megérthetők. Feltették, hogy egy megkettőződött társadalommal van dolguk. Az értelmezésben ez a metafora nagyon sok gondot okozhat, mivel valójában nem két, valamiféle határral elválasztott társadalom darabról van szó, hanem kétféle elméleti feltevés egy tárgyra történő alkalmazásáról. A kettős társadalom fogalma megtévesztő, mivel egy absztrakt és egy konkrét térbeli metaforát alkalmaz egyidejűleg. A modern társadalom nem a tradicionális mellett van, hiszen az előbbinek nincs konkrét térvonatkozása” (Kuczi 1998: 50).

13 Pokol Béla és Ferge Zsuzsa elmélettipológiája – miután eleve egy *elméleti-szemléleti* kettősséget értelmeznek *reális-szerkezeti* kettősségként – értelemszerűen egyáltalán nem, Szalai Júlia megkülönböztetése pedig csak feltételesen illeszkedik ebbe a magyarázó sémába.

Ha tehát a (fél)perifériás társadalmak valósága nem illeszkedik problémamentesen a nyugati centrumkapitalista országok viszonyainak értelmezésére és magyarázatára kidolgozott, s így azokról mintázott fogalmakhoz, modellekhez, elméleti keretekhez és megközelítésmódokhoz, a kutató gyakran a *duplikáció* eljárásához nyúl. Jól illusztrálja ezt Erdei egyik mondata: „Szóval ezek is kapitalista osztálytársadalmak, azonban nem igazi és tiszta polgári társadalomszerkezetek, hanem rendies történeti képződmények vagy történetietlen polgári alakulások” (Erdei 1976a: 24). Az eredmény a kettős társadalom empirikusan is visszaigazolódni látszó képzete.

A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról

Tanulmányomban *nem* állítom, hogy a magyar társadalom szerkezete egységes, hogy nem figyelhetők meg törések, szakadások, egymásra torlódó struktúrák, különböző intézmény- és kapcsolatszervező elvek. Ellenkezőleg: álláspontom szerint a magyar társadalom *többszörös kettősségének* felfogása legalább olyan meggyőző, mint „a” kettősség következetes tagadása. Az egész komplexebb annál, mintsem hogy egyetlen dualitásba rendezhető volna. A meglehetősen összetett társadalomegészből ennek ellenére természetesen mindig kiemelhető egy-egy alapvetőnek gondolt kettősség – ez hasznos is, hiszen a hazai szociológia ezzel mindig felhívhatta a figyelmet egy látszólag fontos hasadásra. Ezzel együtt azonban „a” kettősség képe csak egy részleges dualitás *túláltalánosításából* és indokolatlan *túlhangsúlyozásából*, végső soron a társadalom duplikációjából származhat. Adódhatnak persze más utak is a normatív szemlélet és az elvárásainak teljes egészében megfelelni képtelen „vizsgálati tárgy” illeszkedési problémájának megoldására: egyfelől a modelltársadalom ideáljának fenntartásával a saját társadalom *orientalizálása*; másfelől a modelltársadalom ideáljának, valamint – ezzel együtt – a nyugati tudomány eszközrendszerének elvetése: *regresszió* egy autentikusnak gondolt nemzeti tudományba, tudományos autarkiába.

A kelet-közép-európai félperifériás helyzet strukturális kényszerként kondicionálja a magyar szociológiát e kettősségek „felismerésére”. A magyar társadalom szerkezete azért lát(tat)ható kettősnek, mert mind a reálfolyamatok (a félperifériás helyzet), mind az általuk is kondicionált megismerő apparátus erre hajlamosítja a megismerőt. Az *orientalizáló* és a *regresszív* megismerési stratégia mellett kétségkívül a *duplikáló* eljárás a leginkább védhető és vállalható – ebből azonban nem következik, hogy ezzel meg is elégedhetnénk. A közép-kelet-európai szociológia kognitív esélye ilyen tekintetben is adott: előttünk áll a lehetőség e duplikáló stratégia meghaladására.

A magyar társadalomkutatás azonban e tekintetben is több követendő mintával szolgál. *Making Capitalism without Capitalists* című könyvükben Szelényi Iván

és munkatársai anélkül rajzolnak igen meggyőző képet a kilencvenes évek közép-európai (és ezen belül a magyar) társadalomszerkezetéről, hogy a megértő perspektíva mellett feladnák a kritikai társadalmelemzés lehetőségét (Eyal–Szelényi–Townsend 1998). Példát mutatnak arra, hogyan lehetséges a társadalomduplikációs stratégia következetes elkerülésével képet alkotni a társadalmi tér szerveződéséről, az egyes elitcsoportok és osztályok formálódásáról, illetve a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások megszerzéséért folytatott küzdelmeiről. Fontos mintául szolgálhat továbbá Tardos Róbert munkája is, amely – sok tekintetben a rendszer-váltás előtt Angelusz Róberttel megkezdett kulturális-interakciós rétegződésmo-dell folytatásaképpen – a kapcsolathálózat-elemzés, a foglalkozási tagolódás vizsgálata és a miliőelmélet összekapcsolásából épít struktúramodellt (Angelusz–Tardos 1991; Tardos 2008). A társadalomszerkezet mindkét ábrázolása bizonyítja: a társadalomduplikáló stratégia akkor is elkerülhető, ha a társadalmi viszonyok hatalomközpontú leírásához keressük az utat, és akkor is, ha a társadalmi kapcsolatok szerveződési mintáinak feltárására törekszünk.

ABSTRACT: Hungarian sociology is abundant in dual-society and dual-structure theories. In most cases the mentioned duality is not the same. In my paper – to answer the question of which duality? – I compile a catalogue of Hungarian sociology’s dual-structure and -society theories. As a follow-up step – this time while trying to answer the Why dual? question – I associate Hungarian sociology’s dual-society images with Hungarian society’s East-Central European semi-peripheral status. I propose that the semi-periphery of the capitalist world-system as a historically formed mode of existence is not evadable in its effects and lays the tendencies out for the cognition of this mode of existence. As a structural constraint it conditions Hungarian sociology to “recognize” the dualities of the social-structure. Finally, I argue for going beyond these duplicating strategies.

Irodalomjegyzék

- Andorka Rudolf (2006): Társadalmi szerkezet és rétegződés. (5. fejezet.) In uő: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó. (2. javított és bővített kiadás, szerk.: Spéder Zsolt.) 155–202.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2003): A konszolidáció/interszekció fogalom-pár perspektívái a szociológiában. *Szociológiai Szemle*, 13 (4): 3–19.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In uők (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–159.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergencia-spirál megjelenése? *Szociológiai Szemle*, 20 (1): 4–25.

- Arrighi, Giovanni (1992 [1990]): The Developmentalist Illusion. A Reconceptualization of the Semiperiphery. In Martin, William G. (ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York: Greenwood Press, 1990. 11–42. (Magyarul: Arrighi, Giovanni: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 1992. 4 (15–16): 145–180.)
- Arrighi, Giovanni – Drangel, Jessica (1986): The Stratification of the World-Economy. An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review*, 10 (1): 9–74.
- Bartha Eszter (2003): Újkapitalizmus, elitek és a másként gondolkodás esélyei és lehetőségei Magyarországon. Szalai Erzsébet két könyvéről. *Eszmélet*, 15 (61).
- Bognár Bulcsu (2011 [2003]): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”. Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kézirat szövegben. *Válóság*, 2003. 46(8): 57–79. Újraközölve: in uő: *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Budapest: Loisir Kiadó, 2011. 248–281.
- Bognár Bulcsu (2010): A szociológus végső kudarca – a kézirat munkája (1944). In uő: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó, 104–114.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8): 61–66.
- Böröcz, József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum. Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory & Society*, 1992. (21): 77–104. (Magyarul: Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 1992. 2 (3): 3–20.)
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4 (3): 19–41.
- Böröcz József (2000a): Informality Rules. *East European Politics and Societies*, 14 (2): 348–380.
- Böröcz József (2000b): Kistársadalom – Kiskapuk. *2000*, 12 (7–8): 3–15.
- Böröcz József – Southworth, Caleb (1995): Kapcsolatok és jövedelem. Magyarország, 1986–1987. *Szociológiai Szemle*, 5 (2): 25–48.
- Csepeli György – Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, 3 (1–2): 1–7.
- Czakó Ágnes – Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezatközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle*, 34 (12): 1489–1495.
- Dahrendorf, Ralf (1999 [1957]): Társadalmi struktúra, osztályérdekek és társadalmi konfliktus. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 341–358.
- Elias, Nobert (1998 [1939]): A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 41–51.

- Erdei Ferenc (1976a): A magyar társadalom a két háború között I. *Valóság*, 19 (4): 22–53.
- Erdei Ferenc (1976b): A magyar társadalom a két háború között II. *Valóság*, 19 (5): 36–58.
- Erdei Ferenc (2010): A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). *Szociológiai Szemle*, 20 (4): 12–42.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleonor (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.
- Fábián Zoltán (2005): Törésvonalak és a politikai-ideológiai azonosulás szerepe a pártszimpátiák magyarázatában. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 207–242.
- Ferge Zsuzsa (1996): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég Kiadó, 414–443.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gyáni Gábor (1997): Polgárosodás mint zsidó identitás. *Buksz*, 9 (3): 266–278.
- Gyáni Gábor (1998): Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *Buksz*, 10 (1): 20–28.
- Gyáni Gábor (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2 (3–4): 221–233.
- Habermas, Jürgen (2000 [1981]): Rendszer és életvilág. In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 498–568.
- Habich, Roland – Spéder Zsolt (1998): Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 117–139.
- Halmos Károly (2010): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle*, 20 (4): 4–11.
- Hankiss Elemér (1984): „Második társadalom”? *Valóság*, 27 (11): 25–44.
- Heller Mária – Rényi Ágnes (1995): Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. A népi-urbánus vitától a magyar-zsidó szembenállásig. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest: Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, 432–448.

- Huszár Tibor [H.T.] (1976): [Bevezető Erdei Ferenc A magyar társadalom a két háború között című kéziratához.] *Valóság*, 19 (4): 22.
- Huszár Tibor (2003): Egy kézirat történetéhez. In *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 89–97.
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak, politikai preferenciák Magyarországon. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 161–205.
- Karády Viktor (1998): Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *Buksz*, 10 (1): 9–20.
- Kemény István (1992a): Utószó helyett. [Kemény Istvánnal az interjút Gábor Kálmán készítette.] In *uő: Szociológiai írások*. Szeged – Budapest: Replika Kör, 289–296.
- Kemény István (1992b): [Előszó a „Kompromisszumok egyezés nélkül” (1978) című tanulmányához.] In *uő: Szociológiai írások*. Szeged – Budapest: Replika Kör, 201.
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi Tamás (1991): Interjú Kolosi Tamással. (Készítette: Gábor Kálmán.) *Replika*, 2 (2–3): 105–113.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. [Sági Matild és Róbert Péter közreműködésével.] Budapest: Osiris Kiadó.
- Kolosi Tamás (2003): Szubjektív megjegyzések a struktúra–kutatás harminc évéhez. In *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 99–107.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég Kiadó, 149–197.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 14 (12): 19–35.
- Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*, 30 (9): 1025–1038.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1997): Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana Kiadó, 133–156.
- Kövér György (2001 [1998]): Értelmezési keretek. In Gyáni Gábor – Kövér György:

- Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris Kiadó, 11–37.
- Kuczi Tibor (1998): Társadalomsakk. *Replika*, 9 (30): 41–50.
- Lányi András (2009): A tizenöt éves kapitány. In uő. (szerk.): *Porcelán az elefántboltban. Az ökológiai politika kezdetei Magyarországon.* Budapest: Heti Válasz Kiadó, 73–113.
- Lenski, Gerhard E. (1999 [1966]): Hatalom és privilégium. Elmélet a társadalmi rétegződésről. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 302–340.
- Lockwood, David (2000 [1956]): Néhány megjegyzés „A társadalmi rendszer”-ről. In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 105–116.
- Lockwood, David (1964): Social Integration and System Integration. In Zollschan, George K. – Hirsch, Walter (szerk.): *Explorations in Social Change.* Boston: Houghton Mifflin, 244–257.
- Melegh, Attila (2006): *On the East–West slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe.* Budapest – New York: CEU Press.
- Melegh Attila (2009): A globalizáció és Magyarország. In Koppány Judit – Udvarhelyi Éva Tessza (szerk.): *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak.* Budapest: Artemisszió Alapítvány, 16–23.
- Nagy J. Endre (1993 [1986]): Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúrarajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok.* Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press, 103–114.
- Némédi Dénes (1978): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 8 (4): 511–525.
- Némédi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pokol Béla (2004a): *Szociológiaelmélet. Társadalomtudományi trilógia I.* Budapest: Századvég Kiadó.
- Pokol Béla (2004b): A társadalom kettős szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 14 (3): 36–51.
- Polányi Károly (1976 [1957]): A gazdaság mint intézményesített folyamat. In uő: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest: Gondolat Kiadó, 228–273.
- Radice, Hugo (2010 [2009]): *Halfway to Paradise? Making Sense of the Semiperiphery.* (Working Paper CSGP 09/3.) Peterborough, Ontario, Canada: Trent University, 2009. 1–18. (Magyarul: Radice, Hugo: Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet*, 2010. 22 (85): 161–174.)
- Romsics Ignác (2005): Magyarország(ok) a két világháború között. In Gombár

- Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Két Magyarország?* Budapest: Osiris – Korridor Kiadó, 49–101.
- Sik Endre (1996): Egy ló-öszvér a lovacról és a szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 43 (7–8): 704–725.
- Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. Magyar korrupció? 2000, 13 (7–8): 11–24.
- Sik Endre (2001b): Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle*, 11 (3): 64–77.
- Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, 6 (1–2): 131–145.
- Szalai Erzsébet (2001): Kettős gazdaság – kettős társadalom. In uő: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó, 240–247.
- Szalai Erzsébet – Krausz Tamás – Szigeti Péter (2002): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Beszélgetés Szalai Erzsébet azonos című könyvéről (Aula Kiadó, Budapest, 2001). *Eszmélet*, 14 (54): 83–106.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert (1990 [1986]): Szociálpolitika az államszocializmusban. Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai államszocialista társadalmakban. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 203–257.
- Szelényi Iván (1990a [1978]): Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban. A mai kelet-európai államszocialista társadalmak szociálpolitikai dilemmái. In uő: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 165–202.
- Szelényi Iván (1990b [1981]): Az állam viszonylagos autonómiája és az állami termelési mód. In uő: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 259–299.
- Szelényi Iván (1990d): Utószó: Jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz. In uő: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 433–489.
- Szelényi Iván (1992 [1988]): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. [Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével.] Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szigeti Péter (2010): A félperiféria vita jelentősége. *Eszmélet*, 22 (85): 175–185.
- Tardos Róbert (2008): Foglalkozás, milió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 13 (50): 5–50.
- Thomas, William Isaac (1966 [1931]): The Relation of Research to the Social Process. In uő: *On Social Organisation and Social Personality*. Chicago: The University of Chicago Press, 289–305.

- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2 (4): 301–334.
- Zentai Violetta (1999): Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? Kétszertatú társadalomképek a rendszerváltás magyarországi kritikájában. *2000*, 11 (9): 10–20.

Egy szociológiai autonómiaelmélet vázlata – a kritikai elmélet alternatív normatív bázisa

Sik Domonkos

sikdom@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány célja egy tágabb – a hazai társadalomfejlődési folyamatokból következő speciális kérdésekre fókuszáló – kutatás keretében, egy fenomenológiailag megalapozott kritikai autonómiaelmélet alapjainak kidolgozása. Kiindulópontként Habermas – az autonómiát pusztán a társas jelentéslétrehozás folyamatán belül értelmezni képes – elméletének kritikája szolgál. Ez tárja fel az elméletépítés szükséges irányát: egy alternatív, magától a társas jelentéslétrehozás folyamatától független fenomenológiai jelentésemélet használatát. Ilyen elméletként kínálgatik Merleau-Ponty vad értelemképzésre vonatkozó, és Waldenfels rezszponzív fenomenológiai koncepciója. Ezek alapján nyílik lehetőség a kommunikatív cselekvés logikáját megakasztó dogmatikus jelentéshasználat differenciálására: a kommunikatív racionalitás torzulása, illetve a társaktól való függetlenség, vagyis az autonómia kifejezésének megkülönböztetésére. Továbbá arra, hogy a kritikai elméletek egy alternatív normatív bázisát mutassuk be.

Bevezetés

Az alábbi tanulmány egy nagyobb vállalkozás része, melynek célja egy olyan társadalomelmélet kidolgozása, ami a hazai társadalomfejlődési folyamatokból következő speciális kérdésekre fókuszál. E vállalkozásnak kitüntetett referenciapontja a habermasi kritikai elmélet. Minthogy álláspontom szerint ez kínálja a modernizáció kritikai értelmezésének jelenleg hozzáférhető legátfogóbb és legmegalapozottabb keretét, ezért a hazai igényekre szabott kritikai elmélet kidolgozását ennek több irányú kiegészítéseként képzelem el. A kiegészítés irányait az elmélet hazai modernizációs viszonyokra való alkalmazása jelöli ki, amennyiben egy ilyen elemzés rámutat annak határaitra. „A cselekvéskoordináció szerkezetváltása?” című tanulmányomban ezt a feladatot végeztem el: Habermas kommunikációs és cselekvéseméleti alapokon nyugvó kritikai modernizációelmélete segítségével igyekeztem a rendszerváltás folyamatát értelmezni (2010).

Az empirikus vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutottam, hogy cselekvéskoordinációs szinten a legfontosabb patológikus tendenciát illetően alapvetően folytonosság van az államszocializmus és napjaink között: a nyilvános életvilág továbbra is prekonvencionális keretek között termelődik újra, aminek következtében nincs lehetőség önálló rendszerek lekapcsolódására. Így annak ellenére, hogy

a cselekvéskoordinációs folyamatokat nem torzítja központi hatalmi tényező, a kommunikatív racionalizálódás mégis megrekedt. Súlyosbítja továbbá a helyzetet, hogy az államszocializmussal szemben – amikor is a dogmatikus jelentések nem az életvilágon belül, hanem azon kívül, a központi hatalom által képviselve termelődtek újra – a rendszerváltás után a dogmatikus jelentéseket maguk a cselekvők termelik újra, így azok az életvilágon belül jelennek meg.

Belátható, hogy ilyen keretek között a habermasi kordiagnózis csupán korlátozott mértékben releváns. Annál a problémánál, hogy a rendszerek gyarmatosítják az életvilágot, sokkal súlyosabb problémának bizonyul, hogy az életvilág – a cselekvéskoordinációs stratégiák továbbélése, és az általuk nem szándékoltan újratermelt dogmatizmusok okán – eleve nem ér el olyan racionalitási fokot, ami az önálló rendszerek kialakulásához szükséges. Ilyen értelemben a magyar társadalom késleltetett modernizációjának tekinthető. Ebben a társadalomtörténeti konstellációban a legfontosabb szociológiai kérdések a modernizáció lehetőségére vonatkoznak: azon körülmények azonosítására, amelyek fennállta esetén a kommunikatív racionalizálódásként felfogott modernizáció beindulhat, a premodern, prekonvencionális cselekvéskoordinációs formák konvencionálissá és posztkonvencionálissá alakulhatnak, és ennek talaján önálló rendszerek jöhetnek létre.

Ezek a kérdések, az empirikusan azonosított domináns társadalomtörténeti tendenciák – a dogmatizmusok decentralizálódása és a prekonvencionális cselekvési stratégiák továbbélése – szerint, két dimenzió mentén pontosíthatók. A továbbélő stratégiák meghaladásának kérdése a prekonvencionális moralitásból a konvencionális moralitásba való átmenet kérdéseként, tehát egy morális fejlődésre vonatkozó kérdésként fogalmazható meg. A morális fejlődés kérdése Habermas társadalomelméletének keretei között elválaszthatatlan mind az általában vett szocializáció, mind pedig az állampolgári szocializáció problematikájától. Hiszen a konvencionális moralitás elsajátítása nem más, mint egy absztrakt normarendszer belsővé tétele. A posztkonvencionális moralitás elsajátítása pedig nem más, mint a normák megítélésére, kritikájára és adott esetben megváltoztatásukra való képesség, vagyis egy tág értelemben vett állampolgári kompetencia elsajátítása.¹

A morális fejlődésre vonatkozó kérdés ugyanakkor minden esetben beágyazódik adott társadalmi integrációs viszonyok kontextusába. Ezek a viszonyok egyaránt segíthetik vagy akadályozhatják a morális fejlődést. Az államszocializmusban a morális fejlődésnek a centralizált hatalmi struktúra formájában a közös életvilághoz képest külsődleges akadályai voltak. A rendszerváltás után ezek az akadályok megszűntek, ám helyettük újak keletkeztek: a továbbélő érdekvezérelt interakciók során újratermelt életvilágon belül jelentek meg a morális fejlődést akadályozó dogmatizmusok. Az, hogy természetes, magától értetődő cselekvési

1 A szocializáció és állampolgári szocializáció kérdéseit több korábbi tanulmányomban jártam körbe: Sik 2008a, 2008b, 2009a, 2009c. A dolgozatban használt habermasi szakkifejezéseket – kommunikatív cselekvés, életvilág, morális fejlődés – ott ismertetem részletesebben.

gyakorlattá váltak az államszocializmus alatt külsődleges kényszer eredményeként kialakult érdekezérelt cselekvések, sajátos nehézségek elé állítja a rendszerváltás utáni kommunikatív racionalizációt. Ilyen feltételek mellett a konvencionális morális fokra való átmenet nem csupán azokkal a nehézségekkel jár, amelyek tetszőleges konvencionális-posztkonvencionális morális fokon szerveződő modernizált társadalmakban megfigyelhetők, hanem emellett olyan nehézségekkel is, amelyek abból fakadnak, hogy ezt a morális átmenetet a közös életvilág gyakran nem igazolja vissza.

A rendszerváltás utáni hazai viszonyok között a konvencionális morális fokra való átmenet – paradox módon – egy társadalmilag nem támogatott folyamat. Ha valaki az általánosan érvényes, konvencionális moralitást kifejező elvekhez következetesen tartaná magát, azt jó eséllyel vagy ostobának tartanák (mondván, irracionális az általános érdeket a sajátunk elé helyezni, mivel senki más sem teszi ezt) vagy partikuláris közösségét elárulónak tekintenék (mondván, az általános értéket a partikuláris közösség érdekei és az azt kifejező dogmák elé helyezni irracionális, mivel senki más sem teszi ezt). Ebben az értelemben a konvencionális moralitásra való átmenettel nemritkán a társadalmi elismerés megvonását kockáztatja az egyén. Ezért, aki ma konvencionális morális fokra lép, a társadalmitól való függetlenedés terhét kell magára vállalja. Ennek megfelelően a decentralizált dogmatizmusok keretei közti morális fejlődés kérdése nem csupán a szocializáció és az állampolgári szocializáció, hanem a társadalmitól való függetlenedés, az autonómia kérdését is magában foglalja. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy az autonómia kérdését egy kritikai társadalomelmélet igényével vessem fel, és ezáltal előkészítsem a hazai társadalomfejlődési viszonyokból kiinduló kritikai társadalomelmélet szocializációelméleti kiegészítő dimenziójának kidolgozását.

Az autonómia társadalomelméleti megközelítésben a társadalmi – vagyis értelmi tartalmukban közvetlenül a társakra vagy a társadalmi rendekre vonatkozó – cselekvések egy tulajdonságaként írható le. Belátható, hogy az autonómia megnyilvánulására a társadalmilag releváns cselekvéshelyzetek teremtenek lehetőséget, hiszen ezekben merül fel a társadalminak megfelelő vagy attól független keretek közötti választás kérdése. Az autonómia a társadalmi cselekvéshelyzetekben megnyilvánulhat a társadalmulás folyamatában (vagyis közvetlenül a társakkal való interakcióban) vagy a belsővé tett társadalmi (vagyis a társadalmi intézmények) viszonylatában, vagyis interaktív és monologikus cselekvéshelyzetekben egyaránt. Az alábbi tanulmányban kizárólag a probléma első vonatkozásával foglalkozom, és azt a kérdést vizsgálom, hogy a társadalmulás folyamatában miként értelmezhető az autonómia fogalma.

A társadalmulás folyamatát Habermas nyomán a társadalmi cselekvések interakciós mozzanatával azonosíthatjuk, vagyis a jelentések nyelvi cselekvéskoordinációjának folyamatával. Abban a weberi cselekvéselmélet által meghatározott hagyományban, amihez Habermas is kapcsolódik, a cselekvések az alapjukul

szolgáló értelmi tartalmak szerint jellemezhetők. Ebből kiindulva az autonómiát a társas cselekvések alapjául szolgáló értelemképződési folyamatok szintjén írhatjuk le.

Maga Habermas nem állította érdeklődése középpontjába az autonómia problematikáját. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne vizsgálta volna, csupán annyit, hogy mindvégig alárendelte a társadalomelméleti kérdéseknek. *A kommunikatív cselekvés elméletében* az értelemképződést azonosítja a cselekvéskoordináció céljából lefolytatott kommunikatív jelentéslétrehozással. Ennek megfelelően az autonómiát a társas jelentés-létrehozási folyamaton belül, a mindenkori életvilággal szembeni kritikai képességként, vagyis a kommunikatív cselekvésen belüli önállóságként értelmezi. Habermas álláspontjának megfelelően tehát az autonómia szociológiailag a cselekvéskoordinációs mechanizmusokon keresztül ragadható meg, a cselekvéskoordináció különböző aspektusaival (szocializáció, társadalmi integráció, kulturális újratermelés) való összefüggésében.

Álláspontom szerint ez a megközelítés társadalomelméletileg beszűkítettnek tekinthető. A hazai társadalomfejlődési viszonyokból kiinduló kritikai társadalomelmélet előkészítése során, a habermasi társadalomelmélet ezért legfeljebb az autonómia egy részproblémája, a cselekvéskoordináción belüli autonómia kapcsán hasznosítható. Ahhoz, hogy az autonómia kialakulásának átfogó társadalomelméletét megalkossuk, ki kell lépni *A kommunikatív cselekvés elmélete* keretei közül. Erre teszek kísérletet az alábbiakban, Merleau-Ponty és Waldenfels belátásainak segítségével.

Habermas autonómiaelméletének határai

Egy társadalomelméleti autonómiaelméletnek első lépésben azt kell tisztáznia, hogy a cselekvések milyen aspektusaként értelmezi az autonómiát. A szociológiai cselekvésmegértés Weber óta a cselekvés alapjául szolgáló értelmi tartalmak elemzésén alapul. Ezért kézenfekvőnek tűnik az autonómiát a cselekvéshez rendelt értelmi tartalom autonómiájaként definiálni. A nyelvfilozófiai megalapozott fenomenológiai szociológia a cselekvés értelmi szintjéhez az életvilág fogalma felől közelít. Ebből a perspektívából az autonómia az életvilág újratermelésének szintjén, a kommunikáció szabadságaként értelmezhető. Az autonómia kérdésére Habermas *A kommunikatív cselekvés elméletében* Mead kapcsán tér ki. Mead elmélete alapján az autonómia kétféle koncepciója is körvonalazható lenne attól függően, hogy a radikálisan új lehetőségét magában rejtő reaktív vagy az általánosított másik egyéni belsővé tételeként előálló reflektív énből indulunk ki. A reaktív én alapján az autonómia társadalmitól tökéletesen független fogalmához lehet eljutni, a reflektív énből kiindulva egy a társadalomtól való részleges függetlenséget kifejező relatív autonómia fogalmához. Habermas az én e két dimenziójából az utóbbit veszi alapul, és az autonómiát a reflektált én autonómiájaként definiálja

(Habermas 1987: 97–106).

Mead elmélete szerint a reflektált én a szocializáció folyamatában alakul ki, az egyre általánosabb másik perspektívájának elsajátításával. Az egyre általánosabb cselekvési és önreflexiós perspektíva egyre nagyobb fokú autonómiát fejez ki abban az értelemben, hogy általa egyre átfogóbb szempontokhoz méri magát az egyén. A közvetlen attitűdátvétel során egy konkrét másikhoz, a szerepjáték során egy szerephez képest, a szabályozójáték során a normák absztrakt rendszeréhez viszonyítva kerül kialakításra az identitás. Belátható, hogy az egyre általánosabb szempontok szerint kialakított identitás egyre önállóbb cselekvést tesz hozzáférhetővé, és ebben az értelemben egyre nagyobb autonómiát implikál. Hiszen míg a közvetlen attitűdátvétel esetében egy konkrét másik a cselekvések korlátja, addig a szerepjátéknál egy konkrét szerep, a szabályozójátéknál pedig csupán a normák rendszere szab határt a cselekvéseknek.

A reflektált én egyre nagyobb fokú autonómiája az egyre fejlettebb interakciós képességben mutatkozik meg, vagyis abban, hogy egyre több cselekvési helyzetben képes az egyén interakcióra: a közvetlen attitűdátvétel esetében egy konkrét másikkal, a szerepjátéknál egy konkrét szerep képviselőjével, a szabályozójátéknál a normákhoz igazodó tetszőleges másikkal. A reflektív én autonómiája Mead elméletében ilyenformán valójában az általános társadalmi perspektíva elsajátításának relatív mutatójaként értelmezhető: minél általánosabb – és egyben racionálisabb – perspektívára tesz szert az egyén, annál autonómbabbnak tekinthető, annál kevésbé akadályozzák konkrét viszonyok esetlegességei. Ebben a kontextusban tehát az autonómia nem a magától a társadalmi perspektívától, hanem annak korlátozott formáitól való függetlenség, amire ilyenformán a társadalmi minél absztraktabb megértése által tehet egyre nagyobb mértékben szert az egyén. A reflektív én autonómiája a meadi keretek között a társadalmi normarendszernek alárendlődik. Ugyanakkor a reflektív én autonómiáját kiegészíti a reaktív én autonómiája, aminek segítségével a társadalmi egészétől függetlenné válhat az egyén.

Habermas a meadi elmélet bizonyos vonásaira nagymértékben támaszkodik, másokat átértelmez, megint másokat elhagy. Mead a reflektív én fejlődésére vonatkozó gondolatait a Kohlbergi morális fejlődéselmélet alapján pontosítja. Eszerint az egyre általánosabb reflektív perspektíva az egyre általánosabb igazságosság-koncepciót kifejező morális perspektíva alapján értelmezhető. Prekonvencionális szinten a tekintéllyel bíró másik vagy az érdekvezérelt másik, konvencionális szinten egy szerep vagy egy normarendszer, posztkonvencionális szinten pedig általánosítható igazságossági elvek (kategorikus imperatívusz, diskurzuszelv) perspektívájába képes az egyén behelyezkedni. Önmagát ezen perspektívák alapján ítéli meg, a cselekvési és főként a cselekvéskoordinációs maximákat ezekhez méri. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a közvetlen attitűdátvétel, a szerep- és a szabályozójáték egyre általánosabb perspektívájú reflexiót, és ezáltal a társadalmi korlátozott formáitól való egyre nagyobb fokú függetlenséget tesz lehetővé, az egyre

racionalisabb morális fokok is egyre általánosabb reflexiós perspektívát és egyre nagyobb fokú autonómiát fejtenek ki. E tekintetben tehát párhuzam van Mead és Habermas elméletei között.

Két fontos ponton azonban Habermas szakít Mead elméletével. Mead a reaktív én koncepciójával a társadalmitól teljesen független autonómia lehetőségét is felveti, Habermas azonban ezt a lehetőséget nem építi be elméletébe. Ugyanakkor a posztkonvencionális moralitás formájában beépít egy olyan mozzanatot, aminek a lehetőségével Mead nem számolt. A posztkonvencionális moralitás a társadalmitól való függetlenséget fejezi ki abban az értelemben, hogy a normarendszer egészét egy általános morális elv, az uralommentes diskurzus elve alapján ítéli meg. A posztkonvencionális moralitás ilyenformán másfajta megoldását kínálja a társadalmi egészétől való függetlenség lehetőségére vonatkozó kérdésnek. A posztkonvencionális moralitás az érintettek – kategorikus imperatívuszon alapuló – uralommentes empirikus vitájában magát az általános másikat, vagyis a normarendszer egészét is megítélhetővé teszi.

Ennyiben Habermas sajátos megoldását adja az autonómia kérdésének: anélkül próbálja meg a reflektív én autonómiáját a normarendszertől való függetlenség, vagyis a társadalmival szembeni önállóság irányába kiterjeszteni, hogy a reaktív én tudatfilozófiai ballaszttal terhelt koncepciójára kellene támaszkodnia. Megoldása eredményeként az autonómiát végső soron a cselekvéskoordináció szabadságaként írhatjuk le, ami nem más, mint az életvilággal szembeni kritikai attitűd. Ez a megoldás társadalomelméletileg kétségtelen előnyökkel jár, ugyanakkor egy jellegzetes vakfolt jellemzi. Abból fakadóan, hogy Habermas az autonómiát végső soron a cselekvéskoordináció folyamatához köti, valójában beszűkíti azt. A cselekvéskoordináció folyamata ugyanis, bármennyire uralommentes legyen is, a társadalmulás *par excellence* folyamatoként implicite egy sajátos kényszerre támaszkodik.² A cselekvéskoordináció előfeltételezi, hogy a társakhoz igazodik az egyén, hogy jelentéseit végső soron a társak egyetértéséhez köti.

Végső soron tehát Habermas az autonómiafogalmát – Meadhez kapcsolódva – a társas cselekvéseket összehangoló jelentés-létrehozás szintjén definiálja. Az autonómiát relatív fogalomként az egyre általánosabb moralitású, egyre racionalisabb cselekvéskoordinációs kompetencia, vagyis az életvilággal szembeni reflexivitás kialakulásaként kezeli. E fejlődési folyamat végállomásának – Meadet kiegészítve – a posztkonvencionális moralitást tekinti, mely fokot az életvilág egészével szembeni kritikai attitűd, valamint az érintettek uralommentes vitájának végső igazolási alapként való elfogadása jellemez. Az ily módon definiált autonómiát a társadalmi akkor veszélyezteti, ha a kommunikatív racionalitás korlátozott változatát kényszeríti ki. Ugyanakkor Habermas – Meaddal szemben, aki a reaktív én fogalmával hagyott teret a társadalmitól való függetlenségnek – nem veszi észre,

2 Ezen a ponton a *kommunikatív cselekvés elméletébe* impliciten beépített sajátos „igazságtörvény”, vagyis hatalmi mozzanat táruul fel. Ez az igazságtörvény nem más, mint maga a beszédaktusok formális pragmatikailag rekonstruált rendje, a kommunikatív racionalitás (vö. Sik 2009b: 52).

hogy megoldásával társadalomelméletileg beszűkíti az autonómia fogalmát.

Abból fakadóan, hogy Habermas az autonómia kifejeződését ugyanazokhoz a cselekvéskoordinációs folyamatokhoz köti, mint amelyek a társadalmi integrációért is felelősek, a „társadalmasodás” és „individualizálódás” folyamatait nem tudja elméletileg elkülönítve kezelni. A meadi-habermasi terminológiában a két folyamat egyaránt szocializációként kerül értelmezésre, elfedve a köztük lévő potenciális konfliktus teoretikus megragadásának lehetőségét, ami pedig az autonómia leírásához nélkülözhetetlen. Ha a habermasi társadalomelméletben mégis helyet próbálunk találni egy a társaktól való függetlenséget is magában foglaló radikális autonómia fogalmának, akkor abból kell kiindulnunk, hogy ez a cselekvéskoordinációnak való ellenállásban fejeződik ki.

A kommunikatív racionalitás logikáját egyrészt egyéni érdekeket követő nyelvi stratégiai cselekvés (manipuláció, hazugság), másrészt szándékolatlan megakadás (dogmatikus jelentések) akaszthatja meg. Az előbbi esetben valójában nem törekszik a cselekvéskoordináció akadályozására a cselekvő, csupán saját javára próbálja felhasználni azt (a stratégiai nyelvi cselekvés csakis elleplezett formában lehetséges). Ennek megfelelően itt nem beszélhetünk a kommunikatív racionalitásnak való ellenállásról, hiszen ilyenkor a társakhoz igazodás szempontjai nagyon is szerepet játszanak. Ezzel szemben a dogmatikus jelentéshasználat ténylegesen megakasztja a cselekvéskoordinációt. Ennyiben egy olyan ellenállásra utal, amit annak ellenére is nyíltan felvállal a cselekvő, hogy ezzel meghiúsítja a közös cselekvést.

A dogmatikus jelentéshasználatot Habermas a jelentések igazolatlan formában történő elsajátítására és a cselekvő korlátozott racionalitására vezeti vissza. Ennek megfelelően kizárólag úgy gondol a dogmatikus jelentéshasználatra, mint patológikus állapotok jelére, mint a kommunikáció emancipálandó korlátjára. Ez az értelmezési keret ugyanakkor beszűkültnek mutatkozik, amint a társaktól való tényleges függetlenséget kifejező radikális autonómia fogalmát próbáljuk meg a segítségével értelmezni. Hiszen a radikális autonómia jele a cselekvéskoordináció folyamatában szintén a dogmatikus jelentéshasználat.

A dogmatikus jelentéseknek álláspontom szerint – szemben *A kommunikatív cselekvés elmélete* felfogásával – nem csupán torzító, de konstitutív szerep is tulajdonítható, amennyiben azok a társadalminak való ellenszegülés, az autonómia indikátorai is (vö. Sik 2009b: 51–54). A dogmatikus jelentéshasználatot értelmezhetjük úgy is, mint aminek során a cselekvéskoordináció társadalmi integrációs funkcióját feladja az egyén (hiszen a dogmatikus jelentéshasználat megszakítja a cselekvéskoordinációt) autonómiája kedvéért (azért, hogy fenntartsa egy saját jelentés érvényességét). A dogmatikus jelentések ugyanakkor nem feleltethetők meg egy az egyben a társadalmitól mint olyantól való függetlenségre utaló radikális autonómia kifejeződésével.³ Ezért a dogmatikus jelentéshasználat különböző

3 A prekonvencionális és konvencionális morális szinteken a társadalmasodásnak való ellenállást eleve nem lehet tiszta formában megragadni, minthogy korlátozott racionalitású cselekvéskoordinációs mechanizmusok visszautasítása legalább annyira a társadalmasodás egy konkrét formájára való nemet mondást fejezi ki, mint magának a cselekvéskoordinációnak a viz-

esetei között differenciálni kell. Meg kell különböztetni egymástól azokat az eseteket, amikor a dogmatikus jelentéshasználat pusztán kommunikációs patológia indikátora, azoktól az esetektől, amikor a radikális autonómia indikátora. Ahhoz, hogy ezt a különbségtevést megtehessük, és az autonómia ilyen értelemben radikális koncepcióját felvázolhassuk, *A kommunikatív cselekvés elméletéhez* képest alternatív jelentéselmélet felmutatására van szükség. Ennek a jelentéselméletnek mindenekelőtt függetlennek kell lennie a társadalmitól nem csupán abban az értelemben, hogy az életvilághoz képest reflexivitást, hanem abban az értelemben is, hogy a társakhoz való igazodás logikájától való mentességet is kifejez. Ezen túlmenően a jelentéselméletnek *A kommunikatív cselekvés elmélete* normatív alternatíváját is kell nyújtania. Minthogy a keresett alternatív jelentéselmélet bizonyos dogmatikus jelentéshasználatok elismerését, vagyis a normatív kommunikatív racionalitás tagadását hivatott megragadni, ezért olyan normatív bázisra kell támaszkodjon, ami felől a kommunikatív racionalitás joggal bírálható. A következő szakaszban egy ilyen normatív jelentéselmélet felvázolására teszek kísérletet Merleau-Ponty és Waldenfels munkái segítségével.

Az autonóm értelemképződés normatív koncepciója

A husserli fenomenológia folytatására a XX. század második felében tett kísérletek történetét sokféle szempontból elmesélhetjük. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy e történetben két jól elkülönülő szálnak feltétlenül szerepelnie kell. Az egyik főhőse a Németországban a kritikai társadalomelmélet által megtermékenyített – elsősorban Habermas és Apel nevével fémjelzett – nyelvfilozófiai megalapozott fenomenológia. Ennek keretei között a husserli fenomenológia tudatfilozófiai mivoltát igyekeztek meghaladni, a jelents-létrehozási aktusokat nem tudati, hanem interakciós teljesítményként értelmezve. A másik szál főszereplője az elsősorban Franciaországban formálódó – Merleau-Pontyhoz, Lévinashoz és későbbi követőikhez köthető – fenomenológia. Ezek a törekvések a husserli fenomenológia tudatfilozófiai kiindulópontját nem vetették el, azonban az értelemképződést a tudat intencionális aktusa helyett preintencionális szinten igyekeztek megalapozni.

A német nyelvfilozófiai fenomenológia egy autonómiaelmélet számára – ahogy az előző szakaszból kiderült –, tekintve, hogy a nyelvi cselekvésen belül képes csupán az autonómiát megragadni, korlátozott mértékben hasznosítható csupán. Ezzel szemben monologikus és preintencionális megközelítésük kifejezetten vonzóvá teszi a francia fenomenológusokat – közülük is elsősorban Merleau-Pontyt – egy radikális autonómiaelmélet számára. Az autonómiát kifejező értelemképződésnek ugyanis nem elég monologikus aktusnak lennie, amellet – minthogy azokban a társadalmi mozzanat is megjelenik – az intencionalitást, a kogníciót megelőzőnek

szautasítását. Ezen a fokokon a személyes identitás nem különül el a társadalmi identitástól. Ez szigorú értelemben csak posztkonvencionális morális szintű dogmatikus jelentéshasználat esetén állapítható meg, amennyiben ott magukat az „érvelő ész normáit” utasítja vissza a cselekvő (vö. Sik 2009b: 54–57).

is kell lennie. Egy ilyen értelemben minden társadalmitól független értelemképződés lehetőségét próbálja rekonstruálni Merleau-Ponty is kései filozófiájában.⁴ Ugyanakkor elméletét nem kritikai keretben dolgozta ki. Ezért az alábbi szakasz második felében Waldenfels ilyen irányba haladó gondolataival egészítem ki. Így reményeim szerint az autonóm értelemképződés olyan koncepciójához jutok, amire a későbbiekben normatív kategóriaként támaszkodhatok.

A vad értelemképződés mint az életvilág újratermelésének forrása

Kései filozófiájában Merleau-Ponty azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az értelemképződés folyamatát a karteziánus örökség legfontosabb ballasztjától mentes formában mutassa be: a világ tudat-tárgy (szubjektum-objektum, cogito-cogitatum) alapú felosztását meghaladva. Az értelemképződést a tudat-tárgy viszonylatban leíró megközelítésekkel – tekintsék bár a jelentések végső forrásának a tudatot vagy a tárgyakat – az a baj, hogy szükségszerűen tartalmaznak egy filozófiailag nem indokolható elköteleződést (Merleau-Ponty 2006: 48). A világ tudatra és tárgyra történő felosztása, és ebből fakadóan az értelemképződést egyik vagy másik forrásra visszavezető magyarázatok helyett azt javasolja Merleau-Ponty, hogy ahhoz a tartomány térjünk vissza, amelyre a cogito és cogitatum megkülönböztetése maga is ráépül. E tartomány megközelítése ugyanakkor nem problémamentes: az, hogy miként lehetséges, maga is tisztázandó.

Egyrészt megválaszolandó az a kérdés, hogy milyen eredendőbb tartományra épül rá a tudat és a tárgy megkülönböztetése (ontológia); másrészt az, hogy miként férhetünk hozzá e tartományhoz; végül az, hogy hogyan épül erre rá minden további jelentés (fenomenológia)? Ezek a kérdések csakis egymással összefüggésben válaszolhatók meg. Ugyanakkor felfejtésükhöz ki kell választani egy pontot, ahol a perspektívaváltás elkezdhető. E pont annak a sajátos viszonyulásnak a fenomenológiai felmutatása, amely minden értelemképződés alapját, az új jelentések kialakulásának soha el nem apadó forrását jelenti. Ez a viszonyulás a „világra való nyitottság”.

A világra való nyitottság felmutatása különös elővigyázatosságot igényel, amennyiben nem a reflexió elmélyítésével férhetünk hozzá. Minthogy ez a viszonyulás jellegét tekintve „tompább, vak”, az ehhez való hozzáférés is „abban a pillanatban szertefoszlik, amint a reflexió megpróbálná megragadni” (Merleau-Ponty 2006: 49). A világra való nyitottság sokkal inkább egyfajta „beavatódásként” érthető meg. Ez a kifejezés arra utal, hogy a nyitottság valami elementáris élményként megmutatkozó, radikálisan újhoz való hozzáférést tesz lehetővé. Ahhoz, hogy ezt a viszonyulást működés közben vizsgálhassuk, reflexió helyett Merleau-Ponty

⁴ Merleau-Ponty filozófiájáról a közelmúltban több általánosabb igényű, igaz, különböző perspektívából megfogalmazott elemzés is született a hazai szakirodalomban (Szabó 2005; Tengelyi 1998: 117–135; Tengelyi 2007: 253–268; Ullmann 2009; Vermes 2006: 37–105). Ezért a továbbiakban eltekintek az általános bevezetéstől (Merleau-Ponty filozófiatörténeti kontextusának és a kései művek életpályán belüli helyének felvázolásától), csakis a probléma szempontjából fontos gondolatokra fókuszálok.

egyfajta „hyperreflexió” alkalmazását javasolja. Ennek legfontosabb sajátossága, hogy „azokkal a változásokkal is számot tud vetni, amelyeket az ő beavatkozása idéz elő a látványban” (Merleau-Ponty 2006: 52). Hyperreflexió alatt olyasfajta reflexiót ért, ami saját reflexió mivoltának is tudatában van, és ezáltal képes arra, hogy magában a reflexióban rejlő korlátokat ellensúlyozza. Ilyen korlátja a reflexiónak, hogy azt, amire irányul – miközben igyekszik világosan körülhatárolni –, egyúttal zárt keretek közé is szorítja, és ezért csak azt találhatja meg tárgyában, amit maga helyezett bele.

Ahhoz, hogy ezt elkerüljük, arra kell törekedni, hogy a világra való nyitottságot ne kívülről, a reflektáló perspektívájából értsük meg, és ezáltal ne döntsünk előre annak potenciális sajátosságai felől. Ehelyett „a világra nyíló” (más szóval: „a nyíló világ”) perspektíváján belülre kell helyezkednünk, és mintegy belülről megpróbálni lekövetni azt, ahogy e nyitottság működik. Ebben az értelemben a hyperreflexió valójában egy sajátos értelemben vett regresszió. Visszatérés egy olyan nyitottsághoz, amit még nem befolyásolnak az életvilág nyelvilag konstruált idealizációi és tipizációi.

Ezen a ponton már kijelölhetők Merleau-Ponty ontológiai fenomenológiájának sarokkövei: tisztázásra szorul mindenekelőtt, hogy pontosan miként írható le a világra való nyitottság élménye (fenomenológia), továbbá hogy miként jellemezhető az a tartomány, ami feltárul e nyitottságban (ontológia)? E kérdések megválaszolásához radikális perspektívaváltásra van szükség. Le kell bontani azon jelentésrétegeket, amik eredményeként egy a világgal szemben álló „megismerőként” (Descartes, Kant), „jelentéskonstituálóként” (Husserl), „megértőként” (Heidegger) vagy éppen „semmiként” (Sartre) felfogott szubjektum modellje kialakult. E perspektívaváltás során magával a szubjektum-világ megkülönböztetéssel kel szakítani (Merleau-Ponty 2006: 66–67). Azt kell megmutatni, hogy a tudat és a világ eredendően egyneműek. A kérdés ezen a ponton az, hogy mit jelent pontosan ez az egyneműség, és milyen következményei vannak?

A tudat és világ különeműségének téziséét, az újkori filozófia egész további történetét meghatározó formájában, Descartes fogalmazta meg. Eszerint a testetlen gondolkodó szubsztancia és a világ egymástól eltérő minőséget alkotnak. Ez az alapvetés, amitől mindenekelőtt meg kell szabadulnunk Merleau-Ponty szerint: „El kell tehát utasítanunk azokat az ósrégi előítéleteket, amelyek a testet a világban, a látót pedig valahol a testben helyezik el vagy éppen fordítva a világot – és ezen belül a testet – belegyömöszölik a látóba, mint valami dobozba” (2006: 156). Nem abból kell kiindulni, hogy különeműként, egymásba dobozolva vannak a test, a világ és a látó, hanem abból, hogy egyneműként, egymással összefonódva, „összegöngyölödve”.

Az egyneműség azt jelenti, hogy a világ, a test és a látó egyazon „elem” külön-

böző variánsaként írhatók le.⁵ Ezt az elemet Merleau-Ponty, minthogy a filozófia-történetben nem talál kapcsolódási pontot, jobb híján „nyers” – vagyis minden értelmezéstől független – létnek, „néma”, „vad” tartománynak, „húsnak” kereszteli el. A filozófia feladatául pedig ennek vizsgálatát jelöli ki. Ez a vállalkozás, ahogy arra Merleau-Ponty is rámutat, eredendően paradox, hiszen célja az, hogy „kimondassa a világgal azt, amit csendje üzen”, vagyis hogy értelmezze azt, ami lényegét tekintve független az értelmezéstől (Merleau-Ponty 2006: 52).

Ez a perspektívaváltás adja meg a kereteit egy radikálisan új filozófia kidolgozásának. Ez az új filozófia úgy próbálja meg végiggondolni a fenomenológia és az ontológia kérdéseit, hogy felad minden előzetes megkülönböztetést. A létezőt a maga strukturálatlan diffúz valójában tekinti, melyben a létező különböző fajtái (a világ, a test, a gondolat, a nyelv) mind egymásba gyöngyöződő, egymással összefüggő szövedéket alkotnak (Merleau-Ponty 2006: 148). Az ily módon felfogott létező összefüggésében az olyan klasszikus filozófiai problémák, mint az észlelés, az értelem születése, a nyelvi kifejezés, az öntudat mind-mind eseményekként jelennek meg a létező szövedékében.

Az észlelés problematikája Merleau-Ponty számára talán mind közül a legfontosabb. Ezen keresztül tudja ugyanis a legpregnansabban bemutatni, hogy milyen lehetőségek rejlenek az újszerű megközelítésben. Az észlelés nem a megismerő és a világ között lezajló interakció, melyben vagy az előbbi, vagy az utóbbi domináns. Hanem egy esemény a húspanban: a hús megnyílása, egy rés keletkezése. Merleau-Ponty – az észlelés szempontjából paradigmaticusnak tekintett – festői tapasztalatra hivatkozva írja le az észlelés eredeti élményét: „nem kifele nézni, és úgy látni egy (...) test körvonalait, ahogy azt mások is láthatnák, hanem elsősorban hagyni, hogy az lásson engem: benne létezni, beleköltözni, elcsábíttatni e kísértet által, a fogságába esni, és hagyni, hogy magamtól elválasszon, elidegenítsen úgy, hogy látó és látható teljesen összekeveredve egymást tükrözze, és ne lehessen többet eldönteni, hogy ki az, aki néz, és ki az, akit néznek” (2006: 157).⁶

Ebben a tömör részletben megtalálhatók az észlelésre vonatkozó legfontosabb belátások. Az észlelés elemi formájában független a társadalmitól, individuális élmény (vö. „nem, ahogy azt mások is láthatnák”). Az észlelés ugyanakkor saját magunktól való függetlenedés is (vö. „elidegenítsen”). Az észlelésben a hússal kapcsolatba kerülve feloldódik az identitás (vö. „összekeveredve”). Ilyenformán az észlelés során mind a társadalmin, mind az identitáson kívül kerülünk, függetlenné válunk mind a közösségünk, mind személyes élettörténetünk során felhalmozott

5 Az elem Merleau-Ponty megfogalmazásában: „általános létminőség, félúton a tér és idő, a lokalitások és az ideák között, egyfajta megtestesült principium, aminek bárhol is jelenjék meg akár egy kicsiny darabkája, mindent átítat a környezetében a létezésnek csak rá jellemző stílusával” (2006: 158). Más szóval egy olyan differenciálatlan minőség, ami minden további differenciálás (a tér, az idő, az értelem) alapja és előfeltétele.

6 Ennek az elementáris észleléselménynek a bemutatásakor Merleau-Ponty előszeretettel támaszkodik festők élménybeszámolóira, akik éppen azáltal képesek újszerűen megjeleníteni tárgyuakat, hogy eredeti módon észlelik azt. Ez az eredeti észlelés írható le „a nézésben való feloldódásként” (vö. Merleau-Ponty 1948). Ez az észleléselmény hétköznapi életünkben ritkán fordul elő, ugyanakkor kísérletet tehetünk átélésére. Könyvében Szabó Zsigmond is bemutat egy ilyen gyakorlatot. Eszerint ha egy hétköznapi tárgyra kitartóan meredünk, továbbá szabadon engedve fantáziánkat megpróbáljuk kiszabadítani hétköznapi selektív kontextusából, úgy előbb-utóbb feltárul a néma tartomány, és „sémárohanás” formájában beindul a vad észlelés (Szabó 2005: 33–34).

tapasztalatainktól, az életvilág egészétől. A szabadságnak ebben a ritka pillanatában nyílik lehetőség az észlelésben az új értelem keletkezésére.

Az új értelem forrása a hús. Pontosabban az, ahogy az észlelés pillanatában testünk húsa rányílik a világ húsára, ahogy testünk húsára rágöngyölgdik a világ húsa, tehát ahogy e kettő egymással kapcsolatba kerül. Az észlelés ebben az értelemben egy anonim jelenség, nem egy aktus (nincs senki, aki csinálná), hanem egy esemény (megtörténik a húsban). Ebből fakadóan az észlelés mindig a látható hús egy pillanatnyi állapotát fejezi ki, a hús két variánsának illeszkedését. Ilyen illeszkedési pontokat vizsgál a filozófia, amikor az észlelés kérdéseit kutatja. Hasonló illeszkedési pontokat találunk más viszonylatban is: a beszéd és a gondolat viszonylatában. Ezek az illeszkedési pontok az észleléshez hasonlóan szintén a hús történéseiként ragadhatók meg, azonban nem a hús látható, hanem láthatatlan dimenziójának, az értelemnek, a gondolatnak a differenciálódásaiként.

Merleau-Ponty a beszéd és a logosz problematikájának központi helyet szánt vizsgálódásaiban. E tárgyban kifejtett gondolatai bizonyos értelemben az észlelésről kimondottak következményei. Ennek megfelelően a szintén befejezetlenül maradt, *A világ prózájában* a nyelvi kifejezés problematikáját a vizuális kifejezés (festészet) elemzése felől veti fel. Ezt az eljárást az teszi indokolttá, hogy a beszéd túlságosan otthonos, magától értetődő formája a kifejezésnek, és ebből fakadóan esetében sokkal nehezebb epochét megvalósítani, mint a vizuális kifejezés esetében (Merleau-Ponty 1969: 156). A vizuális kifejezés paradigmikus esetének tekintett festészet történetét vizsgálva, a klasszikus és a modern festészet közti különbségre rámutatva fontos sajátosságai tárulnak fel az általában vett kifejezésnek is. Míg a klasszikus festészet explicit célja a természet reprezentációja volt, addig a modern festészet egyfajta „teremtő kifejezést” tűzött ki célul maga elé. Ezalatt a világ olyasfajta kifejezését kell érteni, amiben a festő individualitásában van jelen, amiben az ő egyéni látásmódja is szerepet játszik (Merleau-Ponty 1969: 76–77).

A modern festészet e törekvése tárja fel a kifejezés egy általános problémáját: „hogyan tudunk anélkül kommunikálni valamit, hogy a természet egy előzetesen kialakított koncepciójára támaszkodnánk (...), hogyan lehetséges kommunikáció előtti kommunikáció, ész előtti ész?” (Merleau-Ponty 1969: 79). A látható és láthatatlan fényében ezek a kérdések úgy fogalmazhatók meg, hogy miként lehetséges az életvilág alapjául szolgáló vad tartomány szükségképpen individuális észlelését kifejezni, vagyis mások számára hozzáférhetővé tenni? Más szóval: miként lehetséges valami radikálisan újat a régi jelkészlet segítségével közölni? Erre csakis úgy van lehetőség, ha a másokban is sikerül hasonló perspektívát nyitni a világra. Ebben az értelemben mondja azt Merleau-Ponty, hogy a jelentős új művészeti alkotásokat „az emberi kultúra új szerveinek” kell tekintenünk, amik új horizontot nyitnak (Merleau-Ponty 1969: 98). Az új horizont azután kihat minden további észlelési folyamatunkra is, ebben az értelemben a sikeres új művészeti alkotások egyúttal a látható világot is átszabják, a látó számára új összefüggések észlelését

teszik lehetővé.

Az új horizont létrehozása egyszerre romboló és teremtő munka. Ennek során rombolás történik a korábban létrehozott kultúra szerkezetében. Bizonyos elemek feledésbe merülnek, másokat átszab a művész. Teremtés történik ugyanakkor abban a tekintetben, hogy az alkotó saját legbensőbb titkaihoz fér hozzá és hozza felszínre a kifejezés folyamán, ezáltal a világra nyílás új kereteit téve lehetővé (Merleau-Ponty 1969: 140). A befogadó oldaláról mindez bizonyos értelemben „erőszakként” jelenik meg. Egy új perspektíva befogadása óhatatlanul a befogadó bizonyos szintű megváltozásával jár együtt. Ez a változás abban az értelemben erőszak, hogy szükségképpen a befogadó egyetértése nélkül jön létre, számára idegen forrásból származik, ennyiben meglepi őt (Merleau-Ponty 1969: 197–198).

A beszéd és gondolat kapcsolatát hasonlóképpen képzei el Merleau-Ponty a test és a világ kapcsolatához: „a beszéd (...) úgy vonzza hálójába a jelentéseket, ahogy az önmagát érző test érzi a világot” (2006: 135–136). Az észlelés mintájára felfogott beszédről megállapítható, hogy egy alany nélküli (anonim) esemény a húsban, annak különböző variánsai közti nyílás. Ez a nyílás többdimenziós: egyrészt rész a hús két beszélő teste (ego és alter ego) között,⁷ másrészt rész a látható (világ) és láthatatlan (értelem) szféra között. A beszéd ebben az értelemben a hús különböző típusú variánsai közti összefonódás csomópontját alkotja. Emiatt a különleges pozíció miatt tekinthető a filozófia kitüntetett tárgyának (Merleau-Ponty 2006: 144).

A beszéd, más szóval az élő, folyton újraszülető nyelv a látható, ugyanakkor önmagában néma húsrá épül rá. Célja a néma tartomány csendjének kimondása (Merleau-Ponty 2006: 143).⁸ Már ebből a megfogalmazásból is látszik, hogy a beszéd eleve a lehetetlenre vállalkozik, éppen ezért egy befejezhetetlen vállalkozás. Világosan megjelenik ez, ha egy pillanatra a nyelvi interakciók merleau-ponty-i jellemzésére utalunk: „Valaki beszél, és a többiek máris eltérésként jelennek meg e valaki szavaihoz képest, miközben a beszélő maga is finomítja a többiektől való eltérését” (2006: 136). A beszéd eredményeként soha nem azonosság (kölcsonösen osztott jelentés) születik, hanem legjobb esetben is csupán az eltérések közelítése. Ebben az értelemben a beszéd egy sajátos örvénylésként írható le, a hús különböző szintjeinek, a látó húsnak, a látható húsnak és a beszélő húsnak a váltakozó összeolvadásaként és újrastrukturálódásaként.

Mindezek fényében pontosabban megérthető, miért írja le Merleau-Ponty a beszédet – az észlelés mintájára – a hús sajátos eseményeként. Az észlelést egy korábbi idézetben a közösségtől és önmagunktól egyaránt elidegenítő húsban való feloldódásként jellemeztük. A beszédet ennek mintájára úgy értelmezhetjük, mint

7 Egy helyen Merleau-Ponty az észlelés korábban idézett jellemzéséhez hasonlóan úgy írja le a beszédhelyzetet is, mint amiben hallgatóként „azonosítom magam a beszélővel”, ilyenformán nem valaki beszél, hanem a „diskurzus beszél bennem” (Merleau-Ponty 1969: 28).

8 A beszéd célját és a filozófia célját ugyanazzal a formulával foglalja össze Merleau-Ponty („a néma tartomány csendjének kimondása”). Ez a párhuzam jól érzékelteti, hogy a filozófia bizonyos értelemben nem más, mint a beszéd egy megkülönböztetett esete. Egy olyan beszéd, ami tudatában van beszéd jellegének, vagyis annak, hogy – tökéletesen soha meg nem valósítható – célja a néma tartomány kifejezése.

a láthatatlan (a gondolatok) szférájára való rámeredést és benne való feloldódást. Beszéd során arra a tökéletesen soha be nem fejezhető vállalkozásra teszünk kísérletet, hogy gondolataink értelmét kifejezzük. A kifejezésre tett újbóli és újbóli kísérlet során saját gondolatainkkal olyan viszonyba kerülünk, mint a vad észlelés során a látó a láthatóval. A láthatatlan húsrá nyers, társadalmi és individuális keretektől független valójában pillantunk rá, és e pillantás hatására jön létre a kifejezés. A beszéd ezen anonim, szubjektum nélküli folyamata során fejeződik ki új értelem. Ennyiben az új értelem születése rá van utalva nem csupán a – közösségtől és önmagunktól független – szabad észlelésre, hanem a – hasonló értelemben vett – szabad beszédre is. Ezért írja azt Merleau-Ponty, hogy „a gondolat önmagamhoz, a világhoz és másokhoz való viszonyulás egyszerre, e három dimenzióban egyidejűleg van jelen” (2006: 164).

Két befejezetlen kötete alapján összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Merleau-Ponty koncepciója szerint a beszéd mindenekelőtt egy olyan alany nélküli eseménynek minősül, amiben a beszélő és hallgató potenciálisan egyaránt feloldódik, és ezáltal új értelem születésének válik alanyává. A beszélő azáltal, hogy gondolataival új viszonyba kerül, azokat kifejezi, egyúttal azok reinterpretációját is végrehajtja. A hallgató azáltal, hogy új értelmi összefüggésben hall a számára is hozzáférhető világról, potenciálisan maga is átalakul, az új értelmi összefüggés perspektívájából átértelmezi saját világát is. A beszéd ennek megfelelően elsősorban az új értelem kifejeződésének lehetősége, és ezzel párhuzamosan a régi értelmek – mind az egyén, mind a közösség szintjén történő – meghaladásának lehetősége. Beszéd során új rések nyílnak mind a látható, mind a láthatatlan húspan.

Fontos hangsúlyozni, hogy az észleléshez hasonlóan szubjektum nélkülüként felfogott beszédben is feltételeznünk kell egy késztetést, ami motiválja a kifejezés eseményét. Az észlelés esetében a látható világ, a beszéd esetében pedig a láthatatlan világ készíteti az embert az értelmezés soha be nem fejezhető feladatával való újabb és újabb próbálkozásra. A hús ontológiáján alapuló filozófia keretei között e kétféle késztetés alapján definiálható az ember. Egy olyan variánsaként a húsnak, amire hatnak ezek a késztetések, ami kész a körülötte lévő látható és láthatatlan világra kinyílni és azt megpróbálni kifejezni.

Az ily módon észlelő és kifejező húscsomópontként felfogott szubjektum perspektívájából az interszubjektivitás problematikájának is sajátos megoldása kínálkozik. Minthogy az észleletek és gondolatok nem egy szubjektum (ego) sajátjai, így az a probléma sem merül fel, hogy miként lehetnek ezek egy másik szubjektumban (alter ego) is jelen. A másik szubjektum ugyanis szintén nem más, mint a hús eseményeinek sűrűsödése, így ha nem is ugyanazon, de lényegében hasonló módon észlelhet, gondolhat és fejezhet ki (Merleau-Ponty 2006: 161).

Egy a húsról ágyazott másik göngyölgődesi pontként felfogott alter ego tapasztalata több szempontból is kulcsfontosságú az ego számára. Mindenekelőtt amiatt, mert a „másik észlelési csomópont”-ként azonosított alter ego észlelése révén jut

az ego önmaga természetéről – mint észlelő létezőről – információhoz. Ezen túlmenően a másik észlelő ego tapasztalata a kifejezés készítésének is fontos forrása, amennyiben a nyers létező alternatív értelmezését testesíti meg. Az eltérő értelem lehetőségének tapasztalata a kifejezésre tett újabb és újabb kísérletek végtelen sorozatának legfontosabb motivációja (Merleau-Ponty 2006: 165).

Merleau-Ponty Husserlrel folytatott folyamatos dialógusának egyik fontos kérdése a vad tartomány és életvilág kapcsolata. Noha ezt részleteiben már nem tudta kidolgozni, a jegyzetek alapján levonhatók erre vonatkozó következtetések. Egy helyen úgy fogalmaz, hogy a vad tartomány mint „nem tematizált *Lebenswelt* volt jelen bármilyen megnyilatkozásunkban” (Merleau-Ponty 2006: 192). Vagyis a vad tartományra úgy tekint, mint az életvilág mélyén meghúzódó, tematizálatlan forrásra. Az egyén életvilága a nyitottságban termelődik újra, azokban az eseményekben, amelyek során a hús különböző variánsai között rés nyílik, vagyis amikor új értelem születik. Az életvilág ennek megfelelően a hús egy csomópontja köré szerveződik, egymáshoz kapcsolódó eseményeinek történeteként, vagyis vad értelemképződések leülepedéseként ragadható meg.

Ugyanakkor a vad értelemképződmények leülepedése – sem térben, sem időben – nem egyenletesen, lineárisan szervezett életvilágot hoz létre. Sokkal inkább egy az öntudat számára nem transzparens szövedéket, melyben bizonyos ősbenyomások kitüntetett jelentőségűek, míg mások jelentéktelenek. A leülepedett vad értelem e hálójá meghatározza mindazokat az eseményeket, amiket hagyományosan a tudat aktivitásához szoktunk rendelni. Sajátos szerkezetéhez igazítja mind az észlelés, a gondolkodás, az emlékezés, a beszéd eseményeit. Ebből a tartományból rajzolódnak ki az értelmezett világ kontúrjai. Az életvilág ilyenformán elfedi, ugyanakkor megújulásakor folyamatosan támaszkodik a vad tartományra. Merleau-Ponty ezt a kapcsolatot kifejezetten függőnek tekinti abban az értelemben, hogy a vad tartományt a mindenkori életvilág nélkülözhetetlen forrásának tartja. Álláspontja szerint a kettő soha nem szakadhat el teljesen egymástól (Merleau-Ponty 2006: 173–174). Egyfajta ingamozgás tételezhető fel a hús és az életvilág között, amennyiben ez utóbbi folyamatos újratermelése a vad tartományban születő élményekre utalt folyamat.

Ilyenformán Merleau-Ponty segítségével az életvilág újratermelődésének egy Habermashoz képest alternatív formája körvonalazható. Merleau-Ponty és Habermas fenomenológiai koncepciója sok tekintetben eltér egymástól, ugyanakkor célkitűzésüket illetően hasonlítanak egymásra. Mindkettő az életvilág kialakulását próbálja megragadni az azt létrehozó mechanizmusok feltárásával.⁹ Habermas ilyen mechanizmusnak tekinti a társas cselekvések koordinációját biztosító beszédaktusok sorozatát. Merleau-Ponty pedig a hús egymást kölcsönösen megha-

9 Mig Habermas az életvilágot egyre racionalisabb cselekvéskoordináció során újratermelt és ezért folyamatosan racionalizálódó, ebben az értelemben természetes, reflektálatlan mivoltától fokozatosan eloldódó horizontnak tekinti, addig Merleau-Ponty az életvilágot a vad észlelési folyamatokkal folyamatos és történetileg nem változó kapcsolatban állónak, melyben a racionalitás és irracionális tendencia nélküli egyensúlyban van. Vagyis előbbi koncepció az életvilág növekvő transzparenciáját posztulálja, utóbbi viszont az életvilág ilyen értelemben vett konstans diffuzitását hangsúlyozza (vö. Coole 2007: 144).

tározó, egymástól elválaszthatatlan eseményeit, az észlelést és a kifejezést.¹⁰ A két koncepció jól láthatóan a jelentés-létrehozás eltérő mechanizmusaira mutat rá. Ezekről álláspontom szerint belátható, hogy a jelentés-létrehozás eltérő szintjeire utalnak, vagyis egymás komplementerei.

A habermasi fenomenológiát társadalomelméleti célok vezetik. Habermas arra a kérdésre keres választ, hogy miként hozzuk létre a – társadalmi integrációt biztosítani hivatott – kölcsönösen elfogadott jelentéseket. Merleau-Ponty ezzel szemben általános filozófiai – kvázi-transzcendentális – perspektívából közelít az értelemképződés problematikájához. Arra kíváncsi, hogy mi az értelemképződés fundamentális formája és bázisa, ami univerzális, tehát minden történeti-társadalmi kontextustól függetlenül fennáll. Belátható, hogy ez a két kutatási cél két komplementer problémára irányul. Habermas a nyilvánosan megvitatható, társadalmi jelentéskialakulásra fókuszál, Merleau-Ponty viszont az – annak bizonyos értelemben alapjául szolgáló – társadalmitól független értelemképződésre.¹¹ Az eltérő kutatási célokból ugyanakkor eltérő kutatási szintek adódnak. Ebben a megközelítésben a két koncepció közti különbség úgy fogalmazható meg, hogy Habermas a jelentés-létrehozás egy társadalmilag beágyazott, intencionális folyamatát írja le, Merleau-Ponty pedig egy társadalmitól független, preintencionális értelemképződés kereteit. A komplementer kutatási problémák és szintek egyúttal kijelölik a kutatások komplementer vakfoltjait is: Habermas a társadalmitól független, preintencionális jelentések eredetéről nem tud elszámolni, Merleau-Ponty pedig az értelemrögzülés társadalmi vonatkozásaival.

Álláspontom szerint, a fenti megfontolások figyelembevételével, Merleau-Ponty koncepcióját termékenyen hasznosíthatjuk az autonómia problémája kapcsán. Azt mondhatjuk, hogy a társadalmitól független, autonóm értelemképződési folyamatok a vad tartomány kifejeződései. Ennek a tartománynak a sajátos megélése, észlelése során anélkül képződhetnek jelentések, hogy azt társas interakciókban, nyelvjátékok során hozná létre az együtt cselekvők. Ezek a jelentések egyaránt vonatkozhatnak a fizikai világra, a társadalmi normákra vagy a személyes identitásra, vagyis ugyanúgy hozzájárulnak az életvilág újratermeléséhez, ahogy az intencionális beszédaktusok. Természetüket tekintve ezek a jelentések mindenkitől (beleértve közösségünk és saját magunk) függetlenül jönnek létre, egy szubjektum nélküli esemény során. Ebben az értelemben az abszolút autonómia kifejeződései.

A vad értelemképződés és rezponzivitás: a kritikai elmélet

¹⁰ Fontos különbség, hogy Habermas számára a kommunikáció a jelentés-létrehozás alapértelmezett mechanizmusa, ezzel szemben Merleau-Ponty számára a beszéd csupán a vad értelemképződés egy potenciális terepe. Ilyenformán a kommunikáció nála alárendelődik a vad értelemképződésnek.

¹¹ Más értelemben, de hasonló komplementer viszonyként mutattam be a máshol Habermas és Lévinas filozófiája közti kapcsolatot is (Sik 2009a). Ennek a háttérében az áll, hogy Lévinas filozófiája szorosan kötődik Merleau-Ponty fenomenológiájához. Azt lehet mondani, hogy Lévinas célja a vad észlelésben megjelenő Másik tapasztalatának feltárása és az ebből fakadó etika kidolgozása.

alternatív normatív bázisa

Merleau-Ponty vizsgálódásai – noha impliciten számos normatív utalást tartalmaznak – expliciten nem tekinthetők normatívnak. Ezért a bennük rejlő normatív bázist ki kell bontani. A továbbiakban erre teszek kísérletet Bernhard Waldenfels gondolatai alapján. A *normalizálás határai* című kötetében Waldenfels a vad tapasztalat kérdését sajátos megközelítésben vizsgálja. A kötet az „idegen fenomenológiáját” vizsgáló sorozat második részeként jelent meg. Ezekben a könyvekben Waldenfels az idegen fenomenjének elemzésére vállalkozik. Álláspontja szerint az idegen fenomenja a fenomenológia centrális tárgya, annak pontos leírása döntő a fenomenológia egésze szempontjából. Az „idegen” fogalmilag a „saját” ellentéte. A két fogalom közti ellentét nem csupán arra vonatkozik, hogy a saját az, „ami nálunk van”, és az idegen az, „ami máshol van”. Sokkal inkább azt mondhatnánk, hogy az idegen azáltal különül el a sajáttól, hogy nincs meghatározható helye, elhelyezhetetlen (Waldenfels 1999). Ebben az értelemben az idegen olyasvalami, ami túl van az életvilágon, túl van az értelmezhetőség horizontján. Az idegent ennek megfelelően egyfelől nem áll módunkban kontrollálni, ki vagyunk neki szolgáltatva. Másfelől viszont az idegen az újdonság lehetőségét hordozza magában.

Az újdonság élményére bizonyos értelemben az életvilág horizontján belül is van lehetőség (pl. észlelem valamilyen korábban ismert jelenség új kontextusban való felbukkanását). Az idegen élménye azonban az újdonság tapasztalatának eltérő formájára utal. Azokra az élményekre, melyek során maga az életvilág hasad fel, amikor a lehetségesnek hittől eltér a valóság (pl. észlelem valami elképzelhetetlen megtörténését). A waldenfelsi értelemben vett idegenség fogalma ilyenformán hozzákapcsolódik Merleau-Ponty vad tartományához: az idegen tapasztalat forrása a vad tartomány. Ezért a továbbiakban Waldenfels segítségével bontom ki a Merleau-Ponty belátásaiban rejlő normatív bázis körvonalait.

Az idegen, a vad tartomány Waldenfels álláspontja szerint elválaszthatatlan a felszámolására törekvő folyamattól, a normalizálástól. A normalizálás folyamata egy adott rend koncepciójához képest értelmezhető. A normalizálás során az idegenen (a rend-kívülin) a rendbe való beillesztés révén úrrá leszünk, helynélküli mivoltát felszámoljuk, elhelyezzük az életvilágban (Waldenfels 2005: 9). Legelemben szinten, az észlelésben a társadalmilag újrateremtett életvilág tölt be normalizáló funkciót. Kijelölve az észlelés lehetséges kereteit, meghatározza a lehetséges jelentéseket, és ezáltal körülhatárolja a normális tartományát. Az idegen és a normalizálás dinamikus fogalompár, a tapasztalás feszültségterének két pólusa. Minden tapasztalat ebben a feszültségtérben helyeződik el. Az, hogy épp melyik tendencia válik dominánssá – az idegen betörése vagy pedig a normalizálás –, esetleges. E kontingencia jelöli ki a normalizálás határait (Waldenfels 2005: 13–15).¹²

¹² A normalizálás eltérő formái különböztethetők meg aszerint, hogy a rend milyen koncepciójába illeszkedik be az idegen. Tradicionalizmusnak nevezzük azt az esetet, amikor az idegen egy önmagából táplálkozó rendbe illeszkedik be; normativizmusnak azt, amikor a rendek maguk is egy metarend szerkezetébe illeszkednek be; és funkcionálisizmusnak azt, amikor a metarendek tautologikusan – az önfenntartásra (autopoiesisre) utalva – megalapozottak. Az első esetben a normalizálás során az idegen feloldódik a tradícióban, a második esetben az általános normák egy variánsává válik, a harmadik

Ahogy Waldenfels fogalmaz, az idegen – vagy más szóval a vad – élmények egy másfajta fenomenológiára utalnak. Ennek alapszerkezetét az idegen igény és a rá adott felelet jelöli ki (1999). Ezen alternatív fenomenológia nem az intencionalitást, hanem az idegen igényre adott választ, a rezponzivitás aktusát állítja középpontjába. Az intencionalitással szemben, ami fogalmilag, általánosként próbálja megragadni tárgyát, a rezponzivitás a fogalmiságtól függetlenül, egyediségében viszonyul tárgyhöz. Ennek megfelelően a rezponzív fenomenológia nem az általánost kifejező életvilág és a tudat (vagy a kommunikáció), hanem az idegen igény és a tőle elválaszthatatlan válasz körforgását vizsgálja. A rezponzív fenomenológia az intencionalitásban megalapozott racionalitás klasszikus koncepcióinak is alternatíváját kínálja. A racionalitás klasszikus koncepciói a normalizálás különböző típusaira utalnak: a célracionalitás adott cél függvényében a helyes eszközök körét jelöli ki, a kommunikatív racionalitás pedig a többiekhez való igazodás logikáját. A rezponzív fenomenológia mind az instrumentálistól, mind a kommunikatívól eltérő racionalitás körvonalaira utal. Az életvilágtól való függetlenség formájában a nyitottság új dimenzióját fejezi ki, ennyiben pedig egy eltérő normatív bázis kidolgozásának szolgál alapjául.

Egy újszerű fenomenológiai megközelítés számára kulcsfontosságú annak bizonyítása, hogy segítségével vagy új problémák vethetők fel, vagy régi problémák új megoldásai dolgozhatók ki. Ez utóbbi okból kifolyólag fontos téma a rezponzív fenomenológia számára a válság fenomenójének elemzése. A válságot általános értelemben egy olyan eseménynek tekinthetjük, ami a várakozási horizonttól eltér, és ebből kifolyólag a normalizált keretek közötti, vagyis az életvilág sémái szerinti reakciót ellehetetleníti. A válságban a korábban ismerős valóság rend-kívülként, a korábbi sémák szerint értelmezhetetlenként jelenik meg. A válságban az életvilág egésze megkérdőjeleződik, és ezáltal a természetesnek hitt világrend kontingenciája láthatóvá válik.¹³ A válság – minthogy az életvilág megszabta rend érvénytelenítését vonja magával – renden kívüli megoldást igényel. A válság fenomenje ilyenformán egy olyan helyzetre utal, ahol a normalizálás logikája érvényét veszti: minthogy a válság megoldásához a fennálló rend nem kínálhat eszközöket, így az – annak keretei közé beillesztés folyamatként felfogott – normalizálás sem. Azt mondhatjuk, hogy a válság egy olyan idegen esemény, ami megkérdőjelezi magát a fennálló életvilágot, ezáltal ellenáll a normalizációs törekvéseknek, és az életvilág megújítására motivál. A válság problematikája a fenomenológiai gondolkodásban a kezdetek óta jelen volt: Schütz és Habermas egyaránt központi jelentőségű kérdésként tárgyalják, igaz, Waldenfels perspektívájából nézve nem kellőképp radikális megközelítésben. Ebben az értelemben Waldenfels problémafelvetése nem új, viszont – amiatt, hogy egy alternatív jelentéselméleti koncepciót

esetben pedig az önmagát fenntartó rend számára az autopoieíziszt elősegítő vagy hátráltató irritációként kerül feldolgozásra (Waldenfels 2005: 17).

13 Attól függően, hogy milyen rend kérdőjeleződik meg, beszélhetünk az értelem (célrend összeomlása), a legitimitáció (normarend összeomlása), a szabályozás (technikai rend összeomlása) vagy állapot (szisztémarend összeomlása) válságáról (Waldenfels 2005: 99).

alkalmaz – megoldása igen.

Schütz a válságot (a problematikus) olyan eseményként kezelte, ami a cselekvések problémamentes lefolyását megakasztja, és ezért az életvilág reflexió – vagyis egy tudati aktus – során történő megújítását teszi szükségessé. Habermas lényegében Schützhöz hasonlóan jár el, azzal a kiegészítéssel, hogy vele szemben kimondottan a társas cselekvések koordinációs szükségletére fókuszál, és a válságot az életvilág cselekvéskoordinációs teljesítményének zavaraként definiálja. Ennek megfelelően nem a tudati reflexiót, hanem a kommunikatív aktust tekint a válság potenciális megoldásának. Schützhöz és Habermashoz hasonlóan Waldenfels is abból indul ki, hogy a válság az életvilág valamilyen zavara, ami az életvilág megújításának igényét implikálja. Ugyanakkor az életvilág megújításának lehetőségét illetően az övétől gyökeresen eltérő álláspontot foglal el. Elmélete perspektívájából feltárul, hogy sem a tudat reflexióját, sem a kommunikáció reflexióját nem tekinthetjük a válságok radikális megújítására képes mechanizmusnak. A tudat működése és a kommunikáció egyaránt intencionális aktusnak tekinthető, ily módon bizonyos mértékben mindkettő elválaszthatatlanul be van ágyazva az életvilágba: a tudat reflexió sémái nem függetlenek az életvilág axiómáitól, a kommunikáció nem független az életvilág morális aspektusától. Ezért az életvilág válsága potenciálisan a Habermas és Schütz által azonosított intencionális újratermelési mechanizmusokra is kiterjed, amik ilyenformán annak megoldására, az életvilág radikális megújítására sem alkalmasak. Erre csakis egy olyan mechanizmus képes, amit preintencionálisként az életvilágtól függetlenként vezetünk be. Egy ilyen mechanizmusra ugyanis értelemszerűen nem terjedhet át az életvilág válsága. Ilyen mechanizmusnak tekinthető a merleau-ponty-i vad értelemképződés. Ennek segítségével azonosítja Waldenfels az életvilágot alapjaiban megrendítő válság megoldásának lehetőségét.¹⁴

A válság feloldása tudati és kommunikatív reflexió helyett minden normalizációtól független megközelítést kíván: a „valamire való törekvés” logikája helyett a „más(ik)ból való kiindulás”, vagyis a rezponzivitás logikáját (Waldenfels 2005: 107). A rezponzivitás prenORMATÍV szinten, vagyis a normalizálás előtti szinten, egyediségében rend-kívüliként, idegenként, húsként tekint tárgyára. Ezáltal lehetőséget teremt a válságot okozó esemény vad értelemképzési folyamat keretében történő átértelmezésére, a rend-kívülihez egyediségében való viszonyulásra, és a belőle fakadó igény megválaszolására. A válaszadás nem intencionális aktus, hanem rányílás az eseményre. Ilyenformán a rezponzivitáshoz tartozó „racionális” sem értelmezhető az intencionális értelemképzés szintjén (a kogníció vagy a kommunikáció sajátosságaként), csak preintencionális szinten, az esemény megélésére való képességként, nyitottságként.¹⁵

14 Ebben az értelemben Waldenfels radikalizálja, minden elképzelhető formájának megakadására kiterjeszti a válság fogalmát. Ez praktikus az azt jelenti, hogy az életvilág mellett az annak válságát kezelni hivatott mechanizmusra, a tudati reflexióra és kommunikatív cselekvésre is.

15 Gondoljunk meg: a válság épp azért áll elő, hogy a rendelkezésre álló keretek (életvilág) között nincs megoldás egy problémára. Vagyis azért, hogy sem az egyéni-instrumentális, sem a társas-kommunikatív racionalitás nem tudja kezelni a problémát. Ilyenkor új keretekre, új rendre van szükség. Az új rend kialakításához a normalizálás felfüggesztésével kezdhetünk hozzá,

A válaszadás logikája az aktivitáson alapuló intencionalitás logikájával szemben a passzivitásból indul ki. Arra hívja fel a figyelmet, hogy nem csupán aktivitás állhat az értelemképződés hátterében, hanem bizonyos esetekben éppen annak hiánya az, ami lehetővé teszi a probléma megoldását biztosító értelem megjelését. Más szóval azt mondhatnánk, hogy bizonyos esetekben a gondolkodás és kommunikáció helyett a kivárás és a hallgatás az, ami a szükséges jelentésekhez elvezet. A kivárás és a hallgatás ugyanis a rend-szerű ügymenet megakasztásának egy formája, és ezáltal a rend-kívülihez való hozzáférés lehetősége.

Az életvilág alapjait megrengető, és az intencionális újratermelési mechanizmusokra is potenciálisan kiterjedő válság fenoméne ilyenformán nyilvánvalóvá teszi a racionalitás klasszikus koncepcióinak korlátait: az ilyen válságot ugyanis sem instrumentális (a korábban alkalmazott receptek), sem kommunikatív racionalitás (a közös receptkészlethez igazodva) segítségével nem lehet feloldani (Waldenfels 2005: 96). Habermas a kommunikatív racionalitás koncepcióját univerzális normatív mércének tekinti. Nem számol azonban azzal, hogy kritikai bázisa csakis a társas értelemképzési folyamatok számára univerzális érvényességű. Azonban akadnak olyan cselekvéshelyzetek is, amelyek megoldását maga a társas értelemképződés lehetetleníti el. Ezek csakis autonóm cselekvéssel oldhatók meg. A waldenfelsi értelemben vett válságok épp ilyen helyzeteknek tekinthetők, és mint ilyenek, a kommunikatív racionalitás partikularitására mutatnak rá.

A válság fenoméne segítségével tehát bemutatható, hogy bizonyos helyzetekre a racionalitás nem, csupán az ész másikjának tekintett rezponzivitás nyújthat megoldást. A rezponzivitás ugyanakkor nem csak a válságok során jelenik meg. Ahogy azt Waldenfels bemutatja, sokkal inkább a hétköznapi cselekvések egy alternatív logikájának tekinthető. Ebben az értelemben a rezponzivitás a társadalmi cselekvések megértésének alternatív bázisul szolgál. A különböző cselekvéselméletek adott racionalitásdimenziók mentén (pl. Weber: célracionalitás, Habermas: kommunikatív racionalitás), vagy különböző rendekhez (Arisztotelész: cél, Kant: törvény, Hume: kauzalitás) kapcsolódva vannak megalapozva (Waldenfels 2005: 120). A racionalitásdimenziók, illetve rendek szintjén megalapozott cselekvéselméletek csupán a relatív kreativitás és a rá épülő reproduktív cselekvés értelmezését teszik lehetővé. Nem tudnak számot adni azokról a cselekvésekről, amelyek a racionalitás és a különböző rendek kereteit átlépik, amelyek abszolút kreativitást implikálnak, és ilyen értelemben teremtő jellegűnek tekinthetők.

Ezek a cselekvések különösen fontosak az autenticitás, a társaktól való függetlenség kérdése kapcsán. Velük kapcsolatban jogosan merül fel a kérdés, hogy milyen okokra vezethetők vissza. A kérdésre két eltérő választípus ismert a filozófiatörténetből. Az első szerint a problémamegoldás a kreativitás forrása, a másik szerint a – művészi alkotás mintájára elképzelt – ihlet, génius, „tiszta kreáció”. Mindkét megközelítés aggályos, mivel előbbi a funkcionalizmusra re-

azáltal, hogy új szemszögből pillantunk a helyzetre, vad észlelés során hagyjuk, hogy új jelentések szülessenek. Ebben az értelemben az odafordulás, a nyitás és a válasz egy másfajta racionalitás kiindulópontja.

dukálja a kreativitást, utóbbi pedig, tautologikus lévén, nem ad magyarázatot a kérdésre (Waldenfels 2005: 125). E két problematikus megoldással szemben a rezponzivitás kínál lehetőséget a kreativitás eredetére vonatkozó kérdés megválaszolására.

A rezponzivitás ugyanis feltételezi azt a tartományt, ami megkerülhetetlen igénnyel lép fel velünk szemben. Ezt a tartományt Merleau-Ponty alapján nyers létként, vad tartományként, húsként azonosíthatjuk. A hús tökéletesen soha nem fejezhető ki, és éppen ezért újabb és újabb értelmezésre ingerlő elapadhatatlan forrás. Ennek megfelelően nem pusztá funkcionális, ugyanakkor nem is tiszta kreativitás az, ami a cselekvésben potenciálisan megjelenő radikális kreativitás, produktivitás forrása, hanem a vad lét, a hús. Ez a radikális kreativitás Waldenfels szerint egyaránt megjelenhet pusztá észlelési folyamatokban (ahogy Merleau-Ponty is írja), a fizikai világgal való kapcsolatunkban és a társas cselekvésekben, a másokkal való kapcsolatunkban. Vagyis a monologikus cselekvéseket és a társas interakciókat egyaránt szervezhetik előzetesen megalkotott sémák helyett a konkrét cselekvéshelyzetben megjelenő idegenhez igazodó válaszok (Waldenfels 2005: 125–127).

Ilyen típusú cselekvésekre számtalan példát találunk, ha a cselekvésekben potenciálisan megjelenő játékoság, könnyedség dimenziójára gondolunk. A cselekvés ezen aspektusai segítségével fejezhetjük ki, hogy adott helyzetnek urai vagyunk, nem pedig tőle függők, hogy potenciálisan képesek vagyunk a vonatkozó rend felfüggesztésére, radikális kreativitásra. Waldenfels „valóságkísérleteknek” nevezi azokat a cselekvéseket, amelyek során próbára tesszük a különböző rendeket. A valóságkísérletek nem csupán amiatt fontos aspektusai a cselekvésnek, mert ezek teszik lehetővé, hogy a válság jellegű helyzetekre reagálni tudjunk. Ezek szolgálnak alapjául minden absztrakciónak is abban az értelemben, hogy ezek során élünk át lehetséges, de meg nem valósuló alternatívákat. Ebben az értelemben a valóságkísérletek a tudatfejlődésben egyfajta felfedező szerepet töltenek be, segítségükkel lakjuk be az életvilágunkat, méghozzá azáltal, hogy felderítjük határait. Ez a szerep elengedhetetlen az egyéni kezdeményezőképeség, vagyis az autonómia kialakulása szempontjából is. Hiszen az autonómia nem más, mint olyan lehetőségek közötti választás, melyek nem korlátozódnak a társadalom által kijelölt lehetőségek terére (vagyis nem csupán a normalizált, hanem a rend-kívüli lehetőségek számbavétele).

A fentiek alapján már sejthető, hogy a cselekvések egy aspektusaként bemutatott rezponzivitás pusztá jellemzésénél nem áll meg Waldenfels. A cselekvésben potenciálisan megmutatkozó radikális kreativitást normatív kategóriának tekinti. Úgy gondolja, hogy a rezponzivitás az ember létezéséhez elengedhetetlen, nem csupán amiatt, mert az életvilág fundamentális válságai a segítségével oldhatók meg, hanem amiatt is, hogy keresztülszövi a szubjektum olyan további diszpozícióit, mint az intencionalitás, regularitás, kommunikativitás (Waldenfels 2005:

145–146). Ellehetetlenítése éppen ezért patológikus állapotnak tekinthető.

Érvelését Waldenfels pszichoterápiás párhuzamokkal is kiegészíti.¹⁶ Megkülönbözteti egymástól a „beszélgetés orientálta terápiát” és a „beszélgetésterápiát”. Az előbbi esetben a betegség megszemélyesedik a beteg alakjában, így a beteg (mint individuum) pusztán a betegség (mint általános) kihordójaként jelenik meg. Ilyenkor a terápia közbeni beszélgetés valójában nem a betegre, hanem a betegségre irányul. Az utóbbi esetben ezzel szemben a beteg idegenként jelenik meg, vagyis olyasvalakiként, aki nem egy általános megnyilvánulása, hanem valami rend-kívüli. A kétféle terápia között tehát aszerint tehetünk különbséget, hogy míg az első normalizálja a beteget és intencionálisan viszonyul hozzá, addig a második idegenként tekint a betegre, és reszponzivitással viszonyul hozzá (Waldenfels 2005: 161–166).

A reszponzív viszonyulásból több dolog is következik a terápia folyamatára nézve. Mindenekelőtt ilyen esetben a terapeuta célja nem a beteg átalakítása (normalizálás) lesz, hanem a belőle érkező igény feltárása. Ez a folyamat a beteg perspektívájából önkifejeződésként, vagyis a világra való nyitásként jelenik meg. Ilyenformán a reszponzív terápia elsődleges célja a nyitottság megvalósítása, a normalizálás felfüggesztése, az életvilág – személyes és közösségi aspektusának – felszakítása. Ahhoz, hogy e célt megvalósíthassa, a reszponzív terápiának nem elég csupán a nyelvi kommunikációra támaszkodnia, vissza kell lépnie a nyelv előtti szintre. Meg kell törnie a testi szinten is megnyilvánuló normalizálás hatásait, meg kell akasztania a testek társadalmi rendjét (Waldenfels 2005: 170–179).

A reszponzív terápia bizonyos értelemben komplementere a hagyományos beszélgetésorientált terápiának, amennyiben a kettő eltérő problémákra ad választ. A beszélgetésorientált terápia egy normalizálási folyamat, célja a társadalmi valósághoz való visszaillesztés. Azokban az esetekben alkalmazható sikerrel, amikor egy korábbi normalizálási folyamat okozza a problémát. A beszélgetésterápia ezzel szemben a reszponzivitás megakadására szolgál ellenszerként, célja egy új rend kialakítása, a társadalmi valóságtól való lekapcsolás. Azokban az esetekben alkalmazható, amikor a probléma forrása maga a normalizálás. Ilyen esetnek tekinthető kiinduló problémánk, a társadalmival szembeni autonómia problémája is.¹⁷

Ezen a ponton érdemes felidézni, hogy saját kritikai elmélete korai kidolgozásakor Habermas is egy terápiából, a pszichoanalízisből merített inspirációt (2005). Ebből bontotta ki azt az emancipatorikus megismerésérdeket, amit általánosítva a kritikai elméletek megismerésérdekének szán. Ezért érdekes feltárni, hogy miként viszonyul egymáshoz a – habermasi értelemben vett – pszichoanalitikus és a – waldenfelsi értelemben vett – reszponzív terápia. A pszichoanalitikus terápia Habermas szerint a torzult művelődési folyamatok korrekciója, vagyis a kommu-

¹⁶ E tekintetben elsősorban Carl Rogers munkáira támaszkodik (Rogers 1961).

¹⁷ Emellett ilyen helyzetként említi Waldenfels azokat is, amelyek során a „beszédképességet fel kell éleszteni” (2005: 166–167). Hasonló szerepet szántam más tanulmányomban Lévinas elemi etikájának (Sik 2009a).

nikatív racionalitás hatalmi viszonyok okozta torzulása okán keletkező szocializációs patológiák, uralommentes kommunikációs folyamatok reszocializációs hatása révén történő orvoslása. Belátható, hogy ez a folyamat waldenfelsi értelemben normális terápiának minősül, amennyiben a normalizáló mechanizmus torz mi voltát orvosolja a terápia (egy hatalmi normalizálást egy uralommentes normalizálással vált fel). A rezponzív terápia ezzel szemben túlmegy magán a normalizáláson, célja magának a normalizálásnak mint olyannak a felfüggesztése. Ezáltal egy a kommunikatív racionalitáshoz képest előzetes szintre lép vissza (Waldenfels 2005: 195). Merleau-Pontyval azt mondhatnánk, hogy a rezponzív terápia célja az, hogy a vad léttel hozza viszonyba a páciens, hogy réseket nyisson a húson. Ennek megfelelően nem korlátozódik a kommunikációra. A beszéd mellett a nyitottság további dimenzióira is támaszkodik (észlelési, imaginációs gyakorlatokra). Mindezek okán a rezponzív terápia a pszichoanalízistől eltérő normatív bázis megalapozásához hasznosítható.

A két terápiában közös, hogy bár különböző módokon, de egyaránt az életvilág nyitottá tételére irányulnak. A pszichoanalízis – és a kommunikatív racionalitás belőle kialakított normatív bázisa – a nyitottságot a kommunikáció nyitottságaként értelmezi, vagyis a normalizálási folyamaton belül tesz különbséget zárt és nyitott variációk között. A rezponzív terápia a nyitottságot a normalizálástól való függés viszonylatában értelmezi. Ezáltal lehetőséget teremt egy a kommunikatív racionalitást kiegészítő kritikai mérce azonosítására. E mérce alapját a merleau-ponty-i értelemben vett vad értelemképződés, vagyis a waldenfelsi értelemben vett idegen igényre való felelet képzi. Azt mondhatjuk, hogy amennyiben a normalizáló mechanizmusok ellehetetlenítik a vad értelemképződést, úgy a szubjektum patológiás állapota jöhet létre. Az ilyen értelemben patológiás egyén nem csupán arra nem képes, hogy megoldja azokat a jelenségeket, amiket tág értelemben válságnak nevezhetünk, hanem szélsőséges esetben arra sem képes, hogy a cselekvéshelyzetek konkrétságától elvonatkoztasson, és autonóm módon döntsön. Azt mondhatnánk, hogy az ilyen egyén szabadsága abban az értelemben korlátozott, hogy „be van zárva az aktualitásba” (Waldenfels 2005: 320).

Az aktualitásba való bezártság alapjaiban lehetetleníti el a kezdeményezőkézséget, az autonóm létet. Az autonómia bizonyos foka ugyanakkor nélkülözhetetlen a társadalmi együttéléshez is. Ebben az értelemben a rezponzivitásra való képtelenség egyszerre lehetetleníti el a racionalitás egyéni (instrumentális) és társas (kommunikatív) formáját. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a nyitottságra, rezponzivitásra ugyanúgy normatív kategóriaként kell tekintenünk, ahogy a habermasi kommunikatív racionalitásra. A két normatív kategória – amellett, hogy egymással is kapcsolatban áll – a szabadság különböző dimenzióit fejezi ki. Ezért egy kritikai elmélet számára mindkettőt hasznosítani kell.

Merleau-Ponty vad értelemképződése az életvilág újratermelésének olyan alternatív folyamataként definiálható, ami a társakhoz való igazodás logikájától és

a belsővé tett társadalmitól egyaránt független, és ennek megfelelően egy radikális autonómiafogalom alapjául szolgálhat. Waldenfels a vad értelemképződést a válság fenoménje alapján rezponzivitásként továbbgondolva normatív tartalommal tölti fel. Elmélete szerint azokra a tág értelemben válságként definiált helyzetekre, amikor maguk a normalizálás folyamatai mondják fel a szolgálatot, csakis a normalizálás keretei közül kilépve találhatunk megoldást. Ilyen értelemben a normalizáló eljárásként azonosított kommunikatív racionalitás sem általános érvényességű: a válsághelyzetekben ugyanis tehetetlen lehet, miközben a vad értelemképződés, a rezponzivitás, az autonómia megoldásként szolgálhat. Ebben az értelemben a rezponzivitásként felfogott vad értelemképződés olyan normatív jelentéselméletnek tekinthető, ami bizonyos esetekben *A kommunikatív cselekvés elméletével* szemben is érvényesíthető, és ennyiben alapjául szolgálhat az autonómia egy radikális normatív fogalmának. A következő szakaszban ezt a fogalmat konfrontálom a kommunikatív cselekvés fogalmával, bemutatva az autonómia cselekvéskoordináció folyamatán belüli helyét, és egy a kommunikatív racionalitás mellett az autonóm értelemképződés normatív potenciálját is magában foglaló kritikai bázis lehetőségét.

Autonómia és cselekvéskoordináció – a kritikai elmélet alternatív normatív bázisa

Társadalomelméletileg az autonómia a cselekvés értelmi tartalmában lokalizálható. A habermasi társadalomelmélet szerint a társas cselekvés értelmi tartalma a cselekvéskoordináció fázisában konstruálódik. Ebből kiindulva úgy érveltem, hogy az autonómia a társas cselekvések cselekvéskoordinációs fázisában mutatkozhat meg, még hozzá radikális formában a cselekvéskoordináció logikájának megakasztásaként. A habermasi autonómiaelmélet kritikáját ennek megfelelően azzal a következtetéssel zártam, hogy a cselekvéskoordináció szintjén értelmezett radikális autonómiaelmélet oly módon alkotható meg, ha sikerül differenciálni a dogmatikus jelentések között, vagyis sikerül elkülöníteni a dogmatikus jelentés-használaton belül azokat az eseteket, amik nem morális torzulásokra, hanem a társaktól független értelemképzési folyamatokra vezethetők vissza. Ehhez első lépésben egy olyan alternatív jelentéselméletet körvonalaztam, aminek segítségével a társadalmiságtól független, dogmatikusságuk ellenére normatívan alátámasztható értelemképzési folyamatok megragadhatók. Az alábbi fejezetben, folytatva a megkezdett gondolatmenetet, azt a kérdést vizsgálom meg, hogy a Merleau-Ponty és Waldenfels művei alapján bemutatott alternatív normatív jelentéselmélet miként kapcsolható az eredeti habermasi elképzelésekhez.

Jelentés-létrehozás és vad értelemképződés kapcsolatát négy lépésben mutatom be. Először azt pontosítom, hogy miként értelmezhető ez a két jelentésel-

mélet egy közös fogalmi keretben a beszéd kettős aspektusaként. Ezt követően azt vizsgálom meg, hogy milyen antagonisztikus tendenciák húzódnak közöttük, hogy miként veszélyeztetik egymást. Harmadik lépésben azt a kérdést vetem fel, hogy milyen értelemben beszélhetünk a kétféle értelemképződési folyamat egymásrautaltságáról. Végül a kritikai elmélet normatív bázisára vonatkozó következményeket veszem számba, bemutatva egy olyan normatív bázis körvonalait, ami a kommunikatív racionalitás mellett a rezponzivitás szempontjait is magában foglalja.

A vad értelemképződés normatív koncepciója *A kommunikatív cselekvés elméletét* kiegészíti abban az értelemben, hogy felmutatja a dogmatikus jelentések torzításmentes eredetének lehetőségét, és ezáltal lehetővé teszi a dogmatikus jelentés-használat differenciálását. A dogmatikus jelentések Habermas perspektívájából – vagy a jelentés-elsajátítás vagy az aktuális jelentés-használat kapcsán – kizárólag a korlátozott morális fejlettségre vezethetők vissza. Merleau-Ponty és Waldenfels alapján ezzel a kizárólagos megközelítéssel szakíthatunk. Dogmatikus jelentésként jelenhet meg a cselekvéskoordinációban minden olyan jelentés is, ami vad értelemképződés során született. Ezek közül normatívan igazolhatóak azok, amik az életvilág intencionális újratermelési mechanizmusaira is kiterjedő válságok megoldásában játszanak szerepet.

A vad értelemképződésben született jelentések használata azért tűnik a habermasi perspektívából a beszédaktusok logikáját megakasztó eseménynek, mert szemben a beszédaktusok során születő jelentésekkel, amik szükségképpen torzított vagy torzítatlan igazolási kontextusba ágyazottak, a vad értelemképződésben született jelentések függetlenek az igazolási kontextusoktól, és éppen ezért a kommunikációs folyamatokban sem mint potenciálisan igazolhatók jelennek meg. Aki egy vad értelemképződés eredményét kívánja közölni társával, az nem támaszkodhat az igazolások logikájára, az érvelő ész normáira, hisz maga sem igazolási eljárás során találkozott a jelentéssel. Ehelyett arra törekedhet, hogy azt az értelemképződési pillanatot rekonstruálja, amiben ő maga is hozzáfért a jelentéshez.¹⁸ Minthogy ez a pillanat a vad tartományhoz kapcsolódást, egy hasadásélményt tartalmaz, ezért ő maga is egy hasonló hasadásélmény megidézésével tudja kommunikálni tapasztalatát. A vad értelemképződésben született jelentés oly módon közölhető, ha sikerül új rést nyitni a másikon, egy olyan új perspektívát, ami lehetővé teszi, hogy a másik is átélje az eredetihez hasonló vad értelemképződést.

Merleau-Ponty a hús eseményeinek egyikeként tekint a beszédre, mely esemény szétválaszthatatlan szövedéket alkot a hús további eseményeivel, a vad értelemképződés egészével. A beszédet ilyenformán a vad értelemképződés egy formájaként, elsősorban a társadalmitól független, radikálisan új értelem kifejezésének lehetőségeként azonosítja. A kommunikáció általa leírt formája ennek

¹⁸ Belátható, hogy a habermasi modell is ugyanezen az elven alapul: a jelentések átadása aszerint is az eredeti keletkezési körülmények reprodukcióját feltételezi. Csak míg Merleau-Ponty elméletének keretei között ez a vad értelemképződés beindítását jelenti, addig Habermasnál egy igazolási eljárást.

megfelelően merőben más, mint a beszédaktusok érvelésen alapuló rendje. Nem az igazolások logikáját követi, hanem az értelemképződést próbálja beindítani, ezért nem az életvilág sémáira támaszkodik, hanem az attól független látásmódra próbál rádőbbsíteni, beavatni. Egy ilyen kommunikáció továbbá – ahogy azt Waldenfels elemzése kimutatják – nem a „valamire való (esetünkben konszenzusra) törekvés”, vagyis az aktivitás, hanem a „valamiből való kiindulás, az idegen igényre adott felelet”, vagyis a passzivitás logikáját követi. Habermas számára mindezzel szemben a beszéd elsősorban a konszenzus, az életvilágon belüli különbségek megszüntetésének, és ezáltal a társas cselekvések összehangolásának lehetősége. Röviden azt mondhatnánk, hogy Merleau-Ponty és Waldenfels a beszédet elsősorban a másság, az eltérés kifejezésének lehetőségeként tárgyalják, míg Habermas az azonosság kifejezésének lehetőségeként.¹⁹

Ebben az értelemben a vad értelemképződés és a rezponzivitás felől a kommunikáció kettős szerkezete tárul fel. A beszédben egyaránt benne rejlik a másság és az azonosság, az autonómia kifejezésének és a konszenzus kialakításának lehetősége. Ezt a belátást kiterjesztve a kommunikatív cselekvésre azt mondhatjuk, hogy abban nem csupán a konszenzust, hanem a disszenzust kifejező dogmatikus jelentések is pozitív szerepet tölthetnek be. A kommunikatív cselekvés ebben az értelemben nem csupán a cselekvéskoordináció, hanem amellet – a dogmatikus jelentéshasználat sajátos keretei között – az autonómia kifejezésének egyik kitüntetett terepe is. Minthogy a kommunikatív cselekvés a jelentések *par excellence* társas újratermelésének mechanizmusa, ezért kitűnő lehetőséget teremt arra, hogy megakasztásával közvetlenül a társadalmassulás legelemibb folyamatában fejezze ki a cselekvő a társadalmitól való függetlenségét.

Ilyenformán a nyelvi cselekvéskoordinációt nem csupán a kommunikatív racionalitás, hanem a rezponzivitás mércéi szerint is megítélhetjük. Ebből a kettős perspektívából sem az egyik, sem a másik kritikai bázis mércéi nem tekinthetők abszolút érvényességűnek. Ehelyett egy a kommunikatív racionalitást és a rezponzivitást egyaránt magában foglaló kritikai bázis kidolgozása válik szükségessé. A keresett kritikai bázis kidolgozásához egyaránt tisztázni kell azt a – külön-külön sem Habermas, sem Merleau-Ponty perspektívájából nem látható – kérdést, hogy milyen értelemben antagonisztikus a beszéd két aspektusa közti viszony, illetve milyen értelemben egymásra utalt ez a két aspektus. Az alábbiakban ennek megfelelően azt vizsgálom meg, hogy milyen értelemben riválisai és milyen értelemben előfeltételei egymásnak a cselekvéskoordináció autonómiát és konszenzust kifejező dimenziói.

Amennyiben feltesszük, hogy a beszéd egyszerre konszenzust és autonómiát kifejező funkciót is betölt, világossá válik a beszéd – e két funkció ellentmondásá-

¹⁹ Ezen a ponton utalni kell a kérdés demokrácielméleti aspektusára. Minthogy Habermas a nyelvet konszenzusteremtő képességére szűkíti, ezért a politikai filozófia szintjén is e korlátozott modellel tud csak dolgozni. Egy teljesebb politikai filozófiai koncepció kialakításakor nem hagyható figyelmen kívül a beszéd másságot kifejező funkciója, és a politikum erre épülő aspektusa sem (Coole 2000: 153–154).

ból fakadó – belső antagonizmusa is. Felmerül továbbá a lehetőség, hogy a kommunikáció két aspektusa közti egyensúly megbomlik: a beszéd „társadalmisító” aspektusának túlsúlyba kerülésekor a társadalmi veszélyeztetni az autonómiát; a beszéd autonómiát kifejező aspektusának túlsúlyba kerülése pedig a társadalmi integrációt sodorja veszélybe. Az előbbi probléma lehetőségével Habermas egyáltalán nem foglalkozik. Ezzel szemben az utóbbihoz hasonló kérdéseket körbejár a kommunikatív cselekvés diszfunkcióinak vizsgálatakor (Habermas 1987: 143).

Az életvilág újratermelési zavarait Habermas a nyelvi jelentés-létrehozáshoz képest külsődleges tényezők vonatkozásában veti fel. A kommunikatív cselekvés potenciális akadályaként, egyfelől annak cselekvéskoordinációs alternatíváját, a nem nyelvi médiumokkal operáló rendszerintegrációt említi, másfelől a kommunikatív cselekvés alapját képező morális fejlődésbeli különbségeket. Az életvilág újratermelési zavarait elemezve rámutat, hogy a fel nem oldott disszenzusok elszaporodása mind a kulturális reprodukció, mind a társadalmi integráció, mind a szocializáció folyamatában patológikus tendenciákat okoz. Ezek a zavarok álláspontom szerint ugyanakkor nem csupán a Habermas által említett okok következtében állhatnak be. Az csupán Habermas – társadalomelméleti, illetve morálfilozófiai – törekvéseinek következménye, hogy a probléma e két forrása merül fel az elemzések során. Az életvilág újratermelési zavarait legalább annyira jogos magán a beszéden belül, annak különböző aspektusai között meghúzódo potenciális antagonizmusoknak tulajdonítani. A beszéd individualizáló aspektusának túlsúlyba kerülése legalább olyan mértékben ellehetetlenítheti a kulturális reprodukciót, társadalmi integrációt és szocializációt, mint a nem nyelvi médiumok térnyerése. Hiszen – a dogmatikus jelentéshasználat formájában – ez is megakaszthatja az ezek alapjául szolgáló interaktív nyelvi jelentés-létrehozást. Ezért úgy gondolom, hogy Habermas elemzéseiről iránymutatóak a beszéden belüli antagonizmusok egyik oldalának – a beszéd individualizáló aspektusa túlsúlyba kerülésének – leírásakor is.

Nyitott kérdés ugyanakkor, hogy mit mondhatunk a probléma megfordításáról. Belátható, hogy Habermas elméletének perspektívájában csak a rendszerintegráció és a morális fejlődés vonatkozásában vethető fel a kérdés. Vagyis csupán az a probléma vizsgálható, hogy az életvilág milyen értelemben akadályozza a rendszerek újratermelődését,²⁰ illetve a morális fejlődést.²¹ A beszéd belső antagonizmusának másik oldala, az integrációs aspektus autonóm aspektussal szembeni túlsúlyának lehetősége, eltérő problémahorizontja okán, rejtve marad a habermasi elmélet előtt. Ebből a perspektívából pedig a potenciális patológikus tendenciák egy teljesen új dimenziója tárul fel: a társadalmi integráció autonómiát veszélyez-

20 Ezzel a problémával Habermas közvetlenül nem, viszont közvetve – a rendszerek kialakulásának életvilágbeli előfeltételeit vizsgálva – maga is foglalkozott, a konvencionális morális szinten való újratermelést jelölve meg ilyen feltételként (Habermas 1987: 178–179). Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az életvilág prekonvencionális moralitása felől veszélyeztetni a rendszerek kialakulását. Mint látni fogjuk, az individualitást egész más módon.

21 Ezzel a problémával egy már korábban említett tanulmányomban néztem szembe, rámutatva, hogy a morális fejlődés megkerülhetetlen előfeltétele a kognitív folyamatok mellett a preintencionális morális értelemképződés is, és ebből kifolyólag az életvilág abszolutizálása veszélyezteti ezt a folyamatot (Sik 2009a).

tető tendenciája.

Az egyén autonómiája Merleau-Ponty gondolati rendszerében egy diszpozíció, a nyitottság alapján ragadható meg.²² Nyitottság egyfelől a látható húsrá (észlelés), másfelől a láthatatlan húsrá (gondolkodás), harmadrészt a másik nyitottságára (beszéd). Az ilyen értelemben nyitottságként felfogott autonómiára az alapjául szolgáló diszpozíció ellehetetlenítése, vagyis a nyitottság blokkolása leselkedik veszélyként. A kommunikáció cselekvéskoordinációs funkciója abban az értelemben hordozza magában az autonómia korlátozásának tendenciáját, hogy a világra való nyitottság diszpozíciója helyett az életvilághoz való igazodásra motiválja az egyént. E korlátozás okozta patológiák a kizárólag az autonóm értelemképződéshez köthető teljesítmények alapján értelmezhetők.

Az autonómia Merleau-Ponty és Waldenfels belátásai alapján az életvilág alapjait megrengető válságok megjelenésekor nélkülözhetetlen. Ezeket a válságokat ugyanis sem a schützi értelemben vett reflexió, sem a habermasi értelemben vett cselekvéskoordináció nem tudja kezelni, lévén, hogy mindkét folyamat részlegesen az életvilágra támaszkodik, és ezért annak válságában maga is érintett. E válságokat a gondolkodás és a cselekvéskoordináció sematikus, intencionális útjai helyett egyedi értelmezéssel, a válságban megjelenő igény megválaszolásával, vagyis preintencionális vad értelemképződéssel lehet megoldani. Az életvilág újratermelési mechanizmusaira is kiterjedő válságoknak kétféle típusa írható le: megeshet, hogy a válság megoldását maga a gondolkodás, illetve a cselekvéskoordináció akadályozza, vagy pedig a gondolkodás, illetve a cselekvéskoordináció adott formája.

Egy válság megoldását maga a gondolkodás azokban az esetekben akadályozhatja, ha a megoldás épp a gondolkodás valamilyen alternatívája révén lenne lehetséges. Ilyen esetnek tekinthetők például a kizárólag érzelmi reakciókkal orvosolható helyzetek.²³ A gondolkodás konkrét formája pedig akkor lehet egy válság megoldásának akadály, ha a gondolkodási alapjául szolgáló axiómák megváltoztatása révén lenne csak lehetséges a megoldás. Az életvilág axiomatikus szintje, a gondolkodás alapjául szolgál abban az értelemben, hogy minden további következtetés rá épül. Ha a válság ilyen axiómákat is érint, akkor a rá épülő gondolkodás útján értelemszerűen nem kezelhető. Erre csakis a gondolkodás adott keretei közül való kilépéssel, vagyis az axiómák vad értelemképződés során történő újra-definiálásával nyílik lehetőség.²⁴

22 Első látásra úgy tűnhet, hogy Merleau-Ponty passzív szerepre kárhozza a szubjektumot. Azonban egy ilyen felfogás mindig is távol állt tőle. Jerrold Seigel egy tanulmányában felhívja a figyelmet, hogy noha Merleau-Ponty olyan mélyen elmerült a szubjektum passzív oldalának tanulmányozásában, amennyire ez csak lehetséges, soha nem osztotta Heidegger azon tételét, hogy a passzivitása révén kerülhet legközelebb a szubjektum a léthez (1991: 478). Ehelyett a szubjektumra mindvégig mint a léttel aktív kapcsolatban álló cselekvőre tekintett. Ezt a kettősséget fejezi ki a nyitottságként felfogott szubjektum koncepciója.

23 Könnyen elképzelhetjük, hogy például egy temetésen a hozzátartozók gyászaként értelmezett válságot kevésbé a helyzet logikus érvelés formájában történő újradefiniálásával, mint inkább érzelmi támogatással kezelhetjük.

24 Ilyen radikális paradigmaváltást kiváltó válságok voltak például a felvilágosodás korában a teodicea kérdését felvető természeti katasztrófák (pl. lisszaboni földrengés). Ezek az események logikailag beilleszthetetlenek voltak a fennálló világértelmezés keretei közé, amennyiben paradoxont eredményezett az axiómaként kezelt Isten omnipotenciájának és jóakarátának, valamint a tapasztalt értelmetlen szenvedéseknek az összeegyeztetése. Ezen paradoxon csakis valamelyik axióma feladásával (vagy a szenvedés értelmetlenségének tagadásával) oldható fel, mely lépés viszont csakis az axiómarendszerből való függetle-

Problémánk szempontjából a gondolkodás válságánál fontosabbak a cselekvéskoordinációt is érintő válságok. Maga a cselekvéskoordináció abban az esetben lehet a válság megoldásának akadálya, ha a válság a társadalomtól való függetlenség kifejezésében állt elő. Azokban az esetekben, amikor az autenticitás, egyediség megnyilvánulása ütközik akadályba, a cselekvéskoordináció során aligha hozható létre a keresett értelem. Ilyen esetnek tekinthetők például a többiektől való különbözőség, az egyéniség kapcsán felmerülő – az individualizálódással, az élménytársadalom kiteljesedésével és a posztmateriális értékek elterjedésével egyre gyakoribb – problémák. Hiszen az egyediségét megélni próbáló cselekvő célja a többiektől való eltérés. Ilyen esetnek tekinthető továbbá egy művész alkotói válsága, akinek a célja éppen az, hogy valamilyen egyedi, vad észlelés során szerzett tapasztalatot kifejezzon, és másokban is hasonló réseket nyisson. Ezek a célok definíció szerint nem érhetők el konszenzuskeresésen alapuló kommunikációval, csakis vad értelemképződéssel.

A cselekvéskoordináció valamilyen konkrét formája végül abban az esetben lehet válság megoldásának akadálya, ha a válság összefüggésben áll a konkrét cselekvéskoordinációs formával. A cselekvéskoordináció konkrét formáit morális alapjaik szabják meg. Ebből következően a cselekvéskoordináció konkrét formája akkor akadályozza valamilyen válság megoldódását, ha az magának a cselekvéskoordinációban is kifejeződő moralitásnak a válsága. Morális válsághelyzet akkor áll elő, amikor valaki – egy katartikus esemény, más közösségben szerzett tapasztalat vagy akár egy „cselekvéskoordináció-koordinációban” átélt közelségélmény hatására – saját közösségétől eltérő morális perspektívát fedez fel egy vad észlelési folyamat keretében. Ilyenkor minden egyes társas cselekvéshelyzetben feszültség támad a korábbi, közösség által jóváhagyott és az új moralitás között, aminek hatására az egyén válságba kerül. Minthogy a válság a kommunikatív életvilág-újratermelési mechanizmusokra is kiterjed (tekintve, hogy a moralitás a cselekvéskoordináció formáját is meghatározza), ezért annak feloldására nincs lehetőség a közösség tagjaival folytatott kommunikatív cselekvések során (ez normalizációs eljárásként az erkölcsi hasadásélmény eróziójához vezetne). Ehelyett az új morális igényre adott rezponzivitás, a vitás cselekvéshelyzetekben a morális hasadásélmény melletti – akár a közösséggel szembeni – kirtatás az, ami lehetőséget kínál a válság megoldására.

Ez a stratégia a cselekvéskoordinációs mechanizmusokban a vad értelemképződésen alapuló, éppen ezért autonómiát kifejező dogmatikus jelentéshasználatban fejeződik ki. Amennyiben így jár el a „morális újító”, úgy le kell mondania a többiekhez való igazodásról, cserébe nem kell feladnia meggyőződését. A cselekvéskoordináció megakasztásával a morális válság közvetett módon oldható fel: az autonóm viselkedés elsődleges teljesítménye abban áll, hogy a közösségnél racionálisabb moralitást stabilizálja és a morális regressziót megakadályozza. Ezen

túlmenően, a beszéd vad értelemképződés beindítására törekvő formája révén, potenciálisan hozzájárul a racionálisabb moralitás elterjedéséhez.

Ilyenformán azt mondhatjuk, hogy amennyiben túlsúlyba kerül a beszéd cselekvéskoordinációs funkciója, úgy azon válságok megoldásának lehetősége, amelyeknek maga a cselekvéskoordináció vagy a benne megjelenő moralitás is érintett, minimálisra csökken. Egyfelől veszélybe kerül a társadalmitól független autentikus lét (pl. alkotás, kreatív cselekvés). Másfelől – és kiinduló problémánk szempontjából ez a kérdés fontosabb – talaját veszti a korlátozott moralitású közösségekkel szembeni autonómia, a közösségi morál autonóm kritikája, és ezáltal a racionálisabb moralitás stabilizálása és elterjesztése. Ha az interakciók folyamatában a cselekvéskoordinációs aspektus túlsúlyba kerül, és nincs lehetőség a beszéd autonómiát kifejező aspektusának – dogmatikus jelentéshasználat formájában történő – érvényesítésére, akkor a fenti példában szereplő cselekvő rövid időn belül kénytelen újra társaihoz igazítani morális elveit, és ebben az értelemben a közösség morális fejlődése hosszú távon ellehetetlenül.

Már ebből az összefüggésből is látható, hogy a beszéd két különböző aspektusa közti viszony nem csupán antagonisztikusként, hanem abból a szempontból is megvizsgálható, hogy milyen értelemben egymásra utalt ez a két funkció. Az egymásra utaltság kimutatása révén a korábbi elemzések elmélyíthetők. A beszéd két aspektusának egymásrautaltságát feltárva belátható, hogy a köztük lévő egyensúly felborulása, vagyis az egyik aspektus túlsúlyba kerülése nem csupán a különböző kritikai bázisok okán problematikus, hanem amiatt is, mert önmaga alapját aláásó, patológikus tendenciaként azonosítható. A patológiák önellentmondó, paradox tendenciák révén történő azonosítása azon a filozófiatörténetileg mélyen beágyazott gondolon alapul, hogy a kritikai mércéjéül formális szempontot kell választani.²⁵ Ilyen formális szempontként kínálkozik teoretikus szinten az önellentmondás, gyakorlati szinten az önpusztítás kritériuma. A kommunikatív racionalitást és a rezponzivitást együttesen magában foglaló kritikai bázis ebben az értelemben a beszéd kettős funkciójának egymásrautaltsága révén alapozható meg.

Először a vad értelemképződés cselekvéskoordináció különböző aspektusaihoz – kulturális újratermelés, társadalmi integráció, szocializáció – való hozzájárulását vizsgálom. A cselekvéskoordináció mint kulturális újratermelés alapvetően a valóság értelmezésének interpretációs sémáit termeli újra. A vad értelemképződés definíció szerint a valóság radikális újrainterpretálásának folyamata, ebben az értelemben az életvilág megújításának egy a cselekvéskoordinációhoz képest fundamentális szinten elhelyezkedő folyamata. Vad értelemképződésre olyan valóságértelmezési válságok esetében van szükség, amelyek megoldására a pusztá cselekvéskoordinációs folyamatok nem elegendőek (erre példaként szolgál a ko-

25 E gondolat Kant gyakorlati filozófiájáig nyúlik vissza, a rossz „önpusztítóként” való leírására. Hasonlóképp alapozza meg Habermas is diskurzusetikáját, amikor a diskurzus-elv tagadásának performatív ellentmondás jellegét emeli ki, valamint hasonló alapon minősíti patológikusnak a rendszerek gyarmatosító tendenciáját is, mondván: saját alapját ássa alá a gyarmatosító rendszer.

rábban említett életvilág axiomatikus szintjének megújítása). Ez a munka egyszerre pusztító (a régi hagyományok szempontjából), és teremtő. A vad értelemképződési folyamatok háttérbe szorulásával a kulturális újratermelés bemerevedik, a tradíció pusztá átörökítésévé üresedik, ezáltal veszélyezteti a társadalom adaptív kapacitását.

A cselekvéskoordináció mint társadalmi integráció a legitim interperszonális kapcsolatokat hivatott újratermelni, a szocializáció pedig megismerteti azokat az egyénnel. A vad értelemképződés ebben a két folyamatban egyfelől azon a – Lévinas által kidolgozott – módon vehet részt, hogy biztosítja a másikhoz való viszonyulás minden életvilágbeli szereptől függetlenül érvényes definícióját. Ez a viszonyulás bizonyos értelemben a legitim személyközi viszonyok alternatívája és ősképe (ilyenformán a társadalmi integráció nyelv előtti formája), egy folytonos késztetés arra, hogy személyközi viszonyaimat újra és újra konstruáljam. Ilyenformán egyúttal a szocializáció katalizátora is. Másfelől a vad értelemképződés – a pár bekezdéssel fentebb tárgyalt módon – a közösség morális fejlődéséhez járul hozzá. A beszéd cselekvéskoordinációs funkciójának kizárólagossá válásával mind a társadalmi integráció nyelv előtti formája, mind pedig az egyéni és a közösségi morális fejlődés ellehetetlenülne.

A cselekvéskoordináció különböző funkcióit áttekintve belátható, hogy az autonómiát kifejező vad értelemképződés hozzájárul a társadalmi integrációhoz, a kulturális újratermeléshez és a szocializációhoz is. Ha nem is ugyanebben az értelemben, de belátható, hogy ez az összefüggés fordítva is fennáll: a vad értelemképződés különböző formái több értelemben is a cselekvéskoordináció folyamatára utaltak. Első látásra úgy tűnik, hogy a vad értelemképződés a cselekvéskoordinációhoz képest fundamentális folyamat, vagyis a cselekvéskoordinációtól függetlenül zajlik le a vad értelemképződés, és csupán az értelemrögzítésben játszik szerepet a cselekvéskoordináció. Azonban ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja a hús fenomenológiájának sajátos szubjektumfogalmából fakadó következményeket.

Merleau-Ponty fenomenológiájának keretei között – ahogy arra korábban utaltam – a szubjektum úgy írható le, mint az észlelésre és kifejezésre kész, más szóval nyitott csomópont a húsban. A szubjektum megkülönböztető sajátossága egy diszpozíció, a nyitottság. A nyitottság diszpozíciója ugyanakkor nem képzelhető el a társadalmi léttől függetlenül. A nyitottság – ahogy az Lévinas vizsgálódásaiból kiderül, aki szerint az értelem eredendően a Másiktól kapott – éppen a társadalmi léthez köthető, a többiekre való nyitottságként. Hiszen a többiek azok, akik az igazodás kényszerével motiválódnak a kifejezésre, és ezzel összefüggésben az észlelésre. Ilyenformán a társadalmi az, aminek hatására újra és újra kapcsolatba kerülök a vad tartománnyal.

Ebből következően pedig megállapítható, hogy a társas cselekvések igazodási mozzanata, a cselekvéskoordináció az észlelésre és kifejezésre való nyitottság egy

olyan motivációja, ami kezdettől fogva körülveszi az egyént. Nincs tehát prioritás a beszéd két szférája, a cselekvéskoordináció és vad értelemképződés között. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy ezek viszonya a nyelven belüli belső khiazmusként jellemezhető.²⁶ Ennek megfelelően belátható, hogy a vad észlelés is rá van utalva a társadalmi kifejező cselekvéskoordinációra. Így pedig megállapítható, hogy a beszéd két aspektusa egymásra utalt, és hogy a köztük lévő egyensúly megbomlása önvészélyes, és ezért patológiakusnak tekinthető.

A kommunikáció két aspektusa közti potenciális konfliktus és egymásra utaltság, valamint az autonómia cselekvéskoordináción belüli helyének tisztázása után immár lehetőség nyílik a cselekvéskoordinációs folyamatok kommunikatív racionalitást és rezponzivitást egyaránt magában foglaló kritikai bázisának leírására. A cselekvéskoordinációs folyamatokat nem lehet sem csupán a kommunikatív racionalitás, sem csupán a rezponzivitás alapján megítélni. Előbbi esetben ugyanis nem lehetnének azonosíthatók azok az esetek, amikor a társadalmi integráció veszélyezteti az autonómiát, utóbbi esetben pedig azok az esetek, amikor az autonómia veszélyezteti a társadalmi integrációt. Minthogy a cselekvéskoordináció két aspektusa egymásra utalt folyamatok, így belátható, hogy bármelyik is kerül túlsúlyba, az hosszú távon saját magára is veszélyessé válik.

A cselekvéskoordinációs folyamatok kritikai mércéjét a kommunikatív racionalitás és az autonómia egyensúlyi modelljéből kiindulva kell kialakítani. Azt lehet mondani, hogy a cselekvéskoordináció azon megvalósulásai tekinthetők normatívan megalapozottnak, amelyekben mind a kommunikatív racionalitás, mind az autonómia kifejezésére lehetőség van, vagyis a beszéd két aspektusa nem veszélyezteti egymást, egyensúlyban van. A cselekvéskoordináció e normatív modellje negatív lehatárolással körvonalazható. Akkor valósul meg a cselekvéskoordináció egyensúlyi modellje, ha a cselekvéskoordináció egyik aspektusát sem gyakorolják öncélú módon. Az öncélúság mércéje mindkét esetben az eredeti normatív bázisok alapján definiálható. Minthogy a kommunikatív racionalitás telosza a társas cselekvések uralommentes összehangolása, ezért esetében az öncélúság ettől a telosztól való eltérés. A rezponzivitás telosza az életvilág alapjait megrengető válságok megoldása, ezért esetében az öncélúság az ezen válságok hiányában gyakorolt autonómia.

Ennek megfelelően a kommunikatív racionalitás szempontjai (a cselekvéskoordináció koordinációja révén történő emancipáció) abban az esetben érvényesíthetők, ha adott cselekvéshelyzetben a – potenciálisan autonómiára utaló – dogmatizmusok nem oldanak meg semmilyen válságot. A rezponzivitás szempontjai (a dogmatizmus elismerése) pedig abban az esetben érvényesíthetők, ha a kommunikatív racionalizálódásban kifejeződő normalizáció maga lehetetleníti el a cselekvéshelyzetben adott valamilyen válság megoldását. Ilyenformán negatívan határozható le, hogy mikor melyik szempont alapján értékelhető adott cselekvés-

26 Erre utal egyébként Merleau-Ponty is: „a természeti és a kulturális megkülönböztetése pusztá absztrakció: bennünk mindent áthat a kultúra” (2006: 283).

koordinációs mechanizmus: azokban a cselekvéshelyzetekben, amelyekben nincs jelen semmiféle válság, a kommunikatív racionalitás, azokban pedig, amelyekben valamilyen válság van jelen, a rezponzivitás szempontjait kell figyelembe venni.

Az egyensúlyi kritikai bázis alaposabb megértése érdekében ezen a ponton érdemes bemutatni egy példát. Képzeljük el a szakmunkások egy olyan közösségét, amit alapvetően második morális fokú interakciók szerveznek (a csoport tagjai csak nem régóta ismerik egymást, sok rossz tapasztalatuk volt korábban, és ezért alapvetően bizalmatlanok egymással szemben, érdekvezérelt moralitás alapján viszonyulnak egymáshoz).²⁷ Akad a közösségben egy kimondottan ügyetlen, akit a pár hete közösen dolgozó csoport mindennap elküld tízórai sörért. Ez a kimondottan ügyetlen szakmunkás – belátva, hogy nem sok mindent tehet a csoport akarásával szemben – minden további nélkül eleget is tesz az utasításnak. Akad a csoportban továbbá egy ifjú szakmunkás is, aki időről időre beszélget ügyetlen társával, és fokozatosan egyre jobb viszonyba keveredik vele (lévynasi értelemben vett közelségi viszonyba kerül vele). Az egyik nap, ahogy ismét látja barátját beletörődött arccal a boltba indulni, hirtelen átérzi nem csupán a szenvedését, de azt is, hogy valójában maga az a rend igazságtalan, amelyik mindig a leggyengébbet küldi a boltba (erkölcsi hasadásélmény, normativitásra vonatkozó vad észlelés). Rádöbben, hogy valójában maga is mindvégig e szerint a rend szerint járt el, ugyanakkor úgy érzi, hogy nem tudja többé követni. Így is tesz a legközelebbi alkalommal, és felemeli a szavát az igazságtalansággal szemben: nem csupán az ellen, hogy mindig ügyetlen társát küldik a boltba, hanem maga az igazságtalan eljárás ellen is (morális válság). Amikor elmondja álláspontját, a többiek azt kérdezik tőle, hogy miért éri meg nekik az, hogy az eddigi gyakorlat helyett, amikor a legügyetlenebb ment sörért, „igazságos eljárásban” döntsék el, hogy mikor ki menjen (érdekvezérelt interakció)? Valamint hozzáteszik, hogyha ennyire zavarja a dolog, menjen el ő az ügyetlen helyett (korlátozott moralitás tartalmi kifejeződése). Erre az ifjú szakmunkás igazán nem tud mit mondani, hiszen érzi, hogy azt nem tudja megmutatni, „miért éri meg jobban” az igazságosabb eljárás, és amellett sincsenek érvei, hogy miért jobb az igazságosabb rend (kudarcos igazságosságra vonatkozó társas jelentéslétrehozás). Mégis makacsul kitart álláspontja mellett (autonóm morális értelem dogmatikus képviselője, morális fejlődés stabilizálása). Érzékletes szavakkal, képekkel és gesztusokkal megpróbálja rádöbenteni a többieket újonnan nyert perspektívája érvényességére (vad észlelés során született értelem interszubjektív stabilizálásra tett kísérlet, nem érvekkel, hanem a többiekben is megpróbálva beindítani a vad észlelést, vagyis cselekvéskoordináció koordináció során). Emberi kapcsolatait igyekszik ebből az új perspektívából egyedül újraértelmezni (további vad értelemképződések), továbbá minden további interakcióban kifejezésre juttatni (dogmatikus jelentéshasználat a korlátozott morális keretek között, a beszéd másságot kifejező aspektusának használata).

27 A példa alapjául az eredetileg Habermas által a cselekvéskoordináció bemutatására kidolgozott helyzet szolgál (Habermas 1987: 121).

Mindezzel a többség nem törődik különösebben (a dogmatikus jelentéshasználat tolerálása), néhányan felszólalnak ugyan ellene, hogy mit lázadozik, és ne akarjon fiatal létére parancsolgatni (a cselekvéskoordinációs funkció érvényesítésére tett kísérlet), néhányan azonban gondolkodóba esnek, hogy vajon neki van-e igaza (a csoport morális bázisának relativizálása, fejlődésének potenciális előmozdítása).

E példán keresztül talán jobban elképzelhetők azok az esetek, amikor a cselekvéskoordináció logikájának érvényesítése révén nincs lehetőség egy válság megoldására. Minthogy a válság érintette a csoport cselekvéskoordinációjának is alapjául szolgáló moralitást, ezért az nem volt megoldható annak keretei között. A második morális fok mind formális, mind tartalmi szinten egyaránt rányomta a bélyegét a keretei közt lefolytatható interakcióra. Így hiába élt meg morális hasadásélményt az ifjú szakmunkás, hiába született meg benne vad értelemképződés során a morális felismerés, arra nem volt lehetősége, hogy az igazságosságkonceptiót társaival újrafogalmazza. Ilyenformán két lehetőség kínálkozott számára: vagy elfelejti az élményt, és a csoporthoz igazodik (enged a cselekvéskoordinációs nyomásnak), vagy pedig kitart álláspontja mellett a csoporttal szemben is (vállalja a dogmatikus jelentéshasználatot, és potenciálisan előmozdítja a csoport morális fejlődését).²⁸ Ezen a ponton jól látható, hogy a cselekvéskoordináció egyoldalú – pusztán a kommunikatív racionalitás alapján történő – értékelése önmagában nem kielégítő. Hiszen az ifjú szakmunkás dogmatikus jelentéshasználata valójában emancipatorikusnak tekinthető.

A fenti példából kiderül az is, hogy az autonómiaelmélet milyen értelemben komplementere a szocializáció (cselekvéskoordináció-koordináció) elméletének. Míg az utóbbi azokat a helyzeteket világítja meg, amelyekben a közösség moralitása az egyén racionalitásánál magasabb racionalitású, és ezért az egyén morális perspektíváját kell megváltoztatni, addig az előbbi épp fordítva, azokat a helyzeteket, amelyekben az egyén moralitása magasabb racionalitású a közösségénél. Ebben az értelemben az autonómia problematikája ott kezdődik, ahol a cselekvéskoordináció koordinációjáé véget ér. Az autonómiaelmélet azt a kérdést veti fel, hogy az eseteleges sikeres cselekvéskoordináció koordinációja után mi történik az eredeti morális referenciacsoporttal való interakciókban. Az autonómiát kifejező dogmatikus jelentéshasználat erre a kérdésre ad pozitív választ, körvonalazva a morális fokváltás stabilizációjának és a közösségen belüli elterjesztésének lehetőségét. Belátható ilyenformán, hogy a két megközelítés együtt feleli meg a prekonvencionális társadalmak morális átalakulásának kérdéseit. A morális átalakulás során ugyanis mindkét típusú kihívással szembe kell nézni különböző cselekvéshelyzetekben. Különösen fontos ez az összetett megközelítés azokban az esetekben, amikor valamilyen közösség korlátozott moralitása akadályozza az egyes tagok morális fejlődését (ahogy a bevezetőben utaltam rá, a rendszerváltás

²⁸ Természetesen az, hogy mennyire választható az utóbbi opció, nagyrészt a csoporttól függ, egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy tolerálják a különvéleményt (ezen a ponton az autonómia kérdése összeér az elismeréssel, mely kapcsolatot egy további tanulmányban vizsgálom meg részletesebben).

utáni Magyarországon ez a probléma nagyon is valós).

A fenti példa ugyan egy speciális morális fejlődési fokkal jellemezhető helyzetet mutat be, azonban kiterjeszhető nem csupán tetszőleges korlátozott moralitású közösségre, de a tisztán posztkonvencionális moralitású közösségekre is. A prekonvencionális és konvencionális közösségek esetében minden esetben elképzelhetők olyan morális újítók, akik közösségükkel szemben is képviselik általánosabb igazságossági szempontjaikat, ebben az értelemben egyfajta „morális prófétaként” lépnek fel. Az talán kevésbé nyilvánvaló, hogy miként képzelhető ez el a posztkonvencionális moralitás esetében. A kommunikatív racionalitás autonómiaelméleti kiegészítése értelmezhető úgy is, mint a kommunikatív emancipáció hatáskörének megvonása, vagyis a „kommunikatív ész kritikája”.²⁹ Más szóval egy olyan határmegvonásnak tekinthető, amit – minthogy az emancipatorikus ész nem tekintette korlátozandónak – Habermas mindvégig elmulasztott: az átvilágítandó és át nem világítandó dogmatikus jelentések megkülönböztetését.

A posztkonvencionális moralitás keretei közti morális újítás pontosan e kritika mentén képzelhető el. Minthogy a posztkonvencionális moralitás nincs tudatában saját határának, e hiányossága miatt jogosan bírálható. A posztkonvencionális moralitás morális prófétája az uralommentes kommunikatív ész abszolutizálását amiatt bírálhatja, mert az önmagában nem hagy lehetőséget a radikális autonómiára, azon dogmatikus jelentések fenntartására, amelyek a társadalmitól való függetlenséget, a személyes identitást fejezik ki.³⁰ Fontos hangsúlyozni, hogy a kommunikatív ész kritikája nemhogy ellentmond *A kommunikatív cselekvés elmélete* intenciójának, sokkal inkább általánosabb szinten valósítja meg célkitűzéseit: a reflexió határaitra történő reflexió formáját öltve, végső soron a reflexió kiterjesztését tűzi ki célul maga elé. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a fentiekben bemutatott kritikai bázis valójában általánosabb formában valósítja meg a kanti-habermasi kritikai elmélet törekvését. A diszkurzív ész a kategorikus imperatívusz általánosítását fejezte ki, az autonómiaelméletileg kibővített kritikai bázis pedig – a diszkurzív ész határaitra való rámutatás nyomán – annak általánosítását.

Záró megjegyzések

A tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy egy a hazai társadalomfejlődés speciális igényeihez igazodó kritikai társadalomelmélet autonómiaelméleti aspektusát tisztázzam. Az autonómia kérdése azért tekinthető kiemelt fontosságúnak a rendszerváltás utáni Magyarországon, mert annak hiányában a morális fejlődés akadályozhatja a prekonvencionális moralitás általános beágyazottsága (autonó-

29 Észkritikáiban Kant határmegvonásokra törekedett: annak meghatározására, hogy milyen kérdésekre terjed ki a tiszta és a gyakorlati ész hatásköre. Akárcsak egy korábbi tanulmányomban (Sik 2009b), ezúttal is hasonló szellemben, vagyis határait felmutatva kritizáltam a kommunikatív észét.

30 Ezeknek a személyes identitást kifejező dogmatikus jelentéseknek a körét két további szempontból kell leszűkíteni. Egyfelől előfordulhat, hogy a saját személyes identitásával nem tud azonosulni az egyén. Ilyen esetben a dogmatikus jelentések átvilágítása természetesen emancipatorikus potenciállal bír (az ilyen helyzeteket kezeli a pszichoanalízis). Másfelől előfordulhat, hogy mások méltóságát, szabadságát sértik a dogmatikus jelentések. Ezek ideológiakritikai átvilágítása szintén emancipatorikus hozadékkal bír.

mia híján az általánosan elfogadott morális szinthez igazodik az egyén). Az autonómia fogalmát a társadalmassulás, vagyis a cselekvéskoordináció folyamatán belül értelmeztem, olyan dogmatikus jelentéshasználatként, mely nem korlátozott moralitásra, hanem vad értelemképződésre vezethető vissza. Az autonómiát ilyenformán nem a tudat, hanem a cselekvéskoordináció jellemzőjeként írtam le, vagyis társadalomelméletileg vezettem be. Az autonómia fogalmát továbbá igyekeztem normatív tartalommal is feltölteni, azonosítva azokat a helyzeteket, amelyek csak is autonóm cselekvéssel kezelhetők, valamint rámutatva a beszéd cselekvéskoordinációs aspektusával való kölcsönös egymásrataltságra. Ennek eredményeként egy olyan összetett normatív bázis kidolgozására nyílt lehetőség, ami egyesíti a kommunikatív racionalitás és az autonómia kritikai mércéjét, és ezáltal lehetővé teszi a cselekvéskoordinációs helyzetek korábbinál átfogóbb perspektívából történő értelmezését.

Az autonómia fogalmát a fentiekben a társadalmassulás folyamatán belül értelmeztem. Ahogy azt a bevezetőben is jeleztem, a dogmatikus jelentések közti differenciálás ugyanakkor nem fed le egy szociológiai autonómiaelmélet egészét. Habermas társadalomelméletének egyik kiindulópontja a weberi cselekvésemélet újragondolása. Weberrel szemben, aki a monologikus cselekvőből indult ki és jutott el a társadalmi kapcsolatig, Habermas eleve a társadalmi kapcsolatból indul ki, amikor a cselekvéskoordináció folyamatát állítja központba. Így kevésbé fordít figyelmet a monologikus cselekvésekre, azon belül is a monologikus cselekvések társadalmi aspektusaira. Álláspontom szerint a habermasi alapokon kidolgozott autonómiaelmélet ebből a szempontból is kiegészítésre szorul: meg kell vizsgálni a kérdést, hogy az értelmi tartalma szerint monologikus cselekvésben hogyan van jelen a társadalmi, és hogyan értelmezhető attól való függetlenségként az autonómia. A további vizsgálódásokban erre a kérdésre keresek választ.

ABSTRACT: The article – being embedded in the broader context of the elaboration of a critical theory based on the special challenges of post-transition Hungary – aims at the elaboration of a phenomenologically grounded sociological theory of autonomy. The starting point of the article is the criticism of Habermas' over-narrowed concept of autonomy, which is only capable to grasp autonomy within social interactions. This criticism indicates the directions of theory building: the application of such a phenomenological theory of meaning, which does not rely on social interactions. Merleau-Ponty's concept of wild sensations and Waldenfels's concept of responsive phenomenology serves as a basis of such theory of meaning. According to these theories, dogmatic speech acts can be differentiated: the distortions of communicative rationality and the expression of autonomy can be told apart. Furthermore an alternative normative basis of critical theory may be introduced.

Irodalom

- Coole, Diana (2000): *Negativity and Politics: Dionysus and Dialectics from Kant to Poststructuralism*. London: Routledge.
- Coole, Diana (2007): *Merleau-Ponty and Modern Politics after Anti-Humanism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Crossley, Nick (1996): Corporeality and Communicative Action: Embodying the Renewal of Critical Theory. *Body and Society*, (3)1.
- Crossley, Nick (1998): Emotion and Communicative Action: Habermas, Linguistic Philosophy and Existentialism. In: Bendelow-G. Williams, S. (ed.): *Emotions in Social Life*. London: Routledge.
- Epstein, Michele F. (1975): The Common Ground of Merleau-Ponty's and Wittgenstein's Philosophy of Man. *Journal of the History of Philosophy*, (13)2.
- Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society* (trans. McCarthy T). Boston: Beacon Press. [Magyarul megjelent részletek: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő különlenyomata 1986.]
- Habermas, Jürgen (1987): *The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System: A critique of Functionalist Reason* (trans. McCarthy T). Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Haysom, Keith (2009): Communicating Depth Habermas and Merleau-Ponty on Language and Praxis. In: *Political Theory*, (37)5.
- Merleau-Ponty, Maurice (1948): *Le doute de Cézanne*. In: *Sens et non-sens*, Paris: Nagel.
- Merleau-Ponty, Maurice (1969): *La prose du monde*. Paris: Gallimard.
- Merleau-Ponty, Maurice (2006): *A látható és a láthatatlan*. (Ford. Farkas H., Szabó Zs.), Budapest: L'Harmattan.
- Rogers, Carl (1961): *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. London: Constable.
- Siegel, Jerrold E. (1991): A Unique Way of Existing: Merleau-Ponty and the Subject. In: *Journal of the history of philosophy*, (29)3.
- Sik Domonkos (2008a): A kommunikatív cselekvés koordinációja. In: *Szociológiai Szemle*, 1.
- Sik Domonkos (2008b): Szocializáció és állampolgári szocializáció a habermasi társadalomelmélet tükrében. In: Némédi D. – Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2007*. Budapest: ELTE TáTK.
- Sik Domonkos (2009a): A cselekvéskoordináció koordinációjának fenomenológiája. In: *Filozófiai Szemle*, 3–4.
- Sik Domonkos (2009b): A kommunikatív ész kritikája – kommunikatív cselekvés és személyes identitás. In: *Szociológiai Szemle*, 3.

- Sik Domonkos (2009c): Habermas életvilág fogalmán innen és túl. In: Némedi D. – Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2008*. Budapest: TáTK-ELTE.
- Sik Domonkos (2010): A cselekvéskoordináció szerkezetváltása? – Kísérlet a rendszerváltás kritikai értelmezésére. In: *Szociológiai Szemle*, 1.
- Szabó Zsigmond (2005): *A keletkezés ontológiája*. Budapest: L'Harmattan.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz.
- Tengelyi László (2007): *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest: Atlantisz.
- Ullmann Tamás (2009): *Maurice Merleau-Ponty*. In: http://www.fenomenologia.hu/wp-content/uploads/2009/11/Ullmann_Merleau_Ponty.pdf
- Vermes Katalin (2006): *A test éthosza*. Budapest: L'Harmattan.
- Waldenfels, Bernhard (1999): Test és korpusz. In: *Pro Philosophia*, 3.
- Waldenfels, Bernhard (2005): *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 21(3): 61–82.

A korrupció társadalmi és intézményi szerkezete

Korrupciós tranzakciók tipikus kapcsolatháló-konfigurációi Magyarországon

Szántó Zoltán – Tóth István János –
Varga Szabolcs

zoltan.szanto@uni-corvinus.hu; tothij@econ.core.hu; szabolcs.varga@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány első részében a megbízó-megbízott-kliens modellt fogalmi keretként alkalmazva a korrupció négy ideáltípusát mutatjuk be: míg a vesztegetést és zsarolást a megbízott és kliens közti, addig a hűtlen kezelést és csalást a megbízó és megbízott közti tranzakcióként definiáljuk. A korrupció ezen alaptípusait irányított gráfok segítségével ábrázoljuk. Ezt követően a korrupciós ügyletek szereplőinek lehetséges (pl. a tranzakciós költségek és a lebukási kockázatok csökkentésére irányuló) motivációit vizsgáljuk, vagyis azt, hogy mely tényezők ösztönzik leginkább a korrupciós helyzetek szereplőit arra, hogy tranzakcióikat különböző típusú személyes, üzleti, politikai és egyéb intézményes kapcsolathálóba ágyazzák.

A második részben – támaszkodva korábbi kutatásaink eredményeire – néhány tipikus magyarországi korrupciós tranzakció társadalmi és intézményi beágyazottságát mutatjuk be. Négy esettanulmányt elemzünk részletesen, a bemutatott tipikus (pl. pártfinanszírozáshoz, vagy engedélyek megszerzéséhez kapcsolódó) korrupciós hálózatokat pedig többszereplős, bonyolult és multiplex gráfokkal ábrázoljuk. Végül a komplex hálózatok evolúciós vonatkozásait a szereplők számának, a kapcsolatok komplexitásának, valamint a személyi és/vagy intézményi beágyazottság mértékének tükrében vizsgáljuk.

Bevezetés¹

Jelen tanulmány két fő részből áll. Az elsőben egyfelől a korrupció fogalmát és ideáltípusait határozzuk meg. Felfogásunk szerint célszerű megkülönböztetni egymástól a legegyszerűbb korrupciós tranzakciók típusait a megbízó-megbízott-kliens modell terminusaiban, az ügyleteket irányított gráfokkal ábrázolva. Ennek során mind a megbízott-kliens reláció, mind pedig a megbízó-megbízott reláció két-két altípusát fogjuk elhatárolni egymástól: a megvesztegetést és zsarolást, il-

¹ A tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetének Korrupciókutató-központjában készült. Az alapjául szolgáló kutatás adatgyűjtési fázisában részt vettek: Balázs Hilda Kinga, Bartis Kinga, Cserpes Tünde, Fülöp Márk Tamás, Lukácsházi Gergely, Márkus Annamária, Miskolczi Erna és Vajda Orsolya egyetemi hallgatók, valamint Varga Szabolcs doktorandusz. A kutatást Szántó Zoltán egyetemi tanár és Tóth István János tudományos főmunkatárs vezette. A kutatást a TÁMOP 4.2.1B-09/1/KMR-2010-0005 projekt támogatta.

letve a hűtlen kezelést és csalást. Az első rész végén kísérletet teszünk azoknak a motivációs mechanizmusoknak a felvázolására, amelyek arra ösztönzik a korrupciós helyzetek szereplőit, hogy tranzakcióikat különböző típusú személyes, üzleti, politikai és egyéb intézményes kapcsolathálóba ágyazzák. Ezeknek a kapcsolathálózatoknak a segítségével az érintettek sok esetben képesek csökkenteni a korrupciós ügyleteikhez kapcsolódó tranzakciós költségek és kockázatok mértékét.

A második részben néhány tipikus magyarországi korrupciós tranzakció társadalmi és intézményi beágyazottságát mutatjuk be, a korrupciós tranzakciókat többszereplős, bonyolult és multiplex gráfokkal ábrázolva. Ennek során az ideáltipikus korrupciós modelleket kiegészítjük a rejtett megbízó, a közvetítő és a rejtett szerep fogalmával. Ez utóbbival azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a korrupció során az érintettek bizonyos esetekben az eredeti szerepüktől eltérő módon viselkedhetnek. Korábbi kutatásaink² azt mutatták, hogy Magyarországon a korrupciós tranzakciók közül az engedélyek megszerzéséhez és az ellenőrzésekhez, az EU-s támogatások elnyeréséhez és felhasználáshoz, a közbeszerzésekhez, valamint a kormányzati és önkormányzati ingatlan-adásvételekhez kapcsolódó korrupciós kockázatok a legelterjedtebbek. Ezért, esettanulmányok formájában, ilyen típusú korrupciós hálózatokat ábrázolunk. Gondolatmenetünket rövid összegzés zárja.

A korrupció fogalma és ideáltípusai

A nemzetközi szakirodalom a korrupció³ fogalmának meghatározására számtalan definíciót használ. Ebben szerepet játszik, hogy a jelenség általános körülhatárolása – mind annak történeti-kulturális jellege, mind pedig sokszínűsége miatt – igen nehéz feladat. Nem könnyíti meg a helyzetet az sem, hogy a téma szakértői közt máig is viták zajlanak az általános definíció elfogadásáról.⁴ Az egzakt és általános definíció megalkotását és elfogadását több tényező is nehezíti. Ezek közül elsőként említhető, hogy a kifejezés számos különböző, ám egymással összefüggő jelenséget takar. Emellett akkor is jelentős különbségek mutatkoznak, ha a jelenséget az egyes országok jogalkotásának és kultúrájának szemszögéből vizsgáljuk,⁵ továbbá, ha a közérdekre gyakorolt hatását vagy a korrupció köznap értelemben vett fogalmát vesszük szemügyre. Mindezt tovább differenciálja, hogy a terminus magában foglalhatja azok definícióját is, akik a korrupcióban érdekeltek, annak részesei, illetve akik tevőlegesen küzdenek ellene (Gardiner 2008).

A vitatott kérdések ellenére feltétlenül említést érdemel a széles körben ismert és a társadalomtudósok által sokszor alkalmazott definíciók közül Nye (2008: 284) meghatározása. Eszerint a korrupció olyan viselkedés, ami a cselekvő olyan magatartását eredményezi, mely eltér a közfeladatok törvényes gyakorlásától elsősor-

2 Alexa-Bárdos-Szántó-Tóth (2008); Szántó-Tóth-Varga-Cserpes (2011).

3 A 'korrupció' kifejezés (latinul: corrumpo) eredetileg 'romlás'-t, 'rombolás'-t jelent.

4 Lásd pl. Lambsdorff (2007: 15–20).

5 Ez esetben nem csupán a jogalkotás, de a nemzetek szó is hangsúlyos: a történeti, kulturális és egyéb különbségekből fakadóan a korrupciós jelenségek köre, és ebből eredően az egyes országokban általános korrupciófogalmak közt is jelentős eltérések mutatkozhatnak.

ban személyes vonatkozású (pl. család, szűk közösség), pénzügyi vagy státusbeli előnyök megszerzése érdekében. Ezzel szemben Klitgaard (1991) azt hangsúlyozza, hogy akkor beszélünk korrupcióról, ha az egyén „meg nem engedett módon” személyes érdekeit azon célok (vagy személyek) fölé helyezi, amelyek szolgálatára egyébként hivatott.⁶ Rose-Ackerman (1978, 1999, 2006) szerint a korrupció a személyes vagyon és közhatalom együttes jelenléte esetén jelenik meg. Meghatározó ismérve a döntési folyamat tiltott (anyagi) eszközökkel történő befolyásolására való hajlandóság. Leggyakoribb megjelenési formájának a magánszemély (vagy magáncég) és kormányzat közti korrupciós tranzakciót tekint, melynek során a korrumpáló kenőpénz fejében a korrumpált közhivatalnoktól jogtalan (anyagi vagy más jellegű) előnyhöz jut. Az említettekhez hasonlóan Lambsdorff a korrupció több fontos attribútumát hangsúlyozza saját kutatásai során alkalmazott definíciójában. Eszerint a korrupció – első megközelítésben – a közhatalommal való visszaélés egyéni haszonszerzés céljából (Lambsdorff 2007: 1).

Mindezek fényében úgy tűnik, hogy a korrupció jelenségét leíró definíciókban található néhány közös vonás, melyek a jelenség számtalan megjelenési formájának szubsztantív tényezőit alkotják. Ezeket a jellemzőket – kiegészítve a Lasswell (1930) által említettekkel – az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- a korrupciós tranzakció előfeltétele legalább két szereplő részvétele (legyen az akár egyéni, közösségi vagy intézményi ágens);

- további előfeltétel a résztvevők előzetes és tudatos döntése a tranzakcióban való részvételt illetően;

- a korrupció szerves velejárója a befolyásolási szándék, amely egyéni előnyök megszerzésére irányul, azaz olyan önérdékkövetésről van szó, amely a személyes célokat politikai korrupció esetén a közérdek, gazdasági korrupció esetén a tulajdonosi érdek fölé helyezi;⁷

- s végül a szabályoktól való eltérés (tiltott, jogellenes, meg nem engedett cselekvés) is lényeges jellemző.

Kutatásaink során a Lambsdorff által használt definíció bizonyult a legtermékenyebbnek, így jelen elemzésünkben is erre támaszkodunk. Ez a modern politikai és intézményi gazdaságtan megbízó-megbízott-kliens modelljére épül.⁸ A modell a racionális döntések elméletén nyugszik: szereplői mérlegelik cselekvési lehetőségeik várható hasznát és költségét, s azt az alternatívát választják, amelyik a legnagyobb tiszta haszonnal kecsegtet. A modellben a megbízó (pl. egy önkormányzat) felruhazza valamilyen hatalommal a megbízottat (pl. egy hivatalnokot, aki építési engedélyeket ad ki). Ennek során a megbízó (i) meghatározott feladat elvégzését delegálja a megbízottra, (ii) meghatározza a feladat elvégzésének formális szabályait, valamint (iii) a feladat elvégzéséért javadalmazásban részesíti a megbízottat,

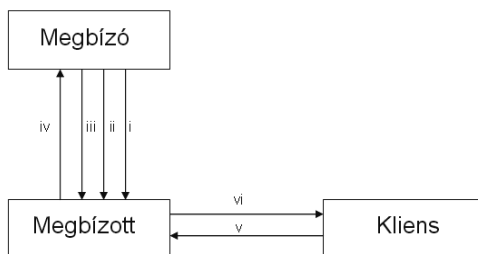
6 Klitgaard (1991) ennek számos formáját mutatja be, miközben különböző szektorokból hoz példákat, és a korrupció kezdeményezőit tartja szem előtt.

7 A 'közérdek' kifejezés tartalma máig vitatott kérdés, de ezzel a problémával most nem foglalkozunk.

8 Lásd Lambsdorff (2007: 62–65). A megbízó-megbízott-kliens modell korrupcióval kapcsolatos további alkalmazási lehetőségeit illetően lásd pl.: Klitgaard (1988); Szántó (1999); Andvig-Fjeldstad (2000).

aki cserébe (iv) lojális a megbízóhoz, azaz a szabályoknak megfelelően végzi a feladatát. A megbízott várhatóan a meghatározott keretek között szolgálja ki a kliens igényeit (vi), például egy építési engedély megszerzésére irányuló kérelmet (v). Ezeket a kapcsolatokat ábrázoltuk irányított gráfok segítségével, az iménti szövegben szereplő számozásnak megfelelően az 1. ábrán.

1. ábra: Megbízó-megbízott-kliens gráf

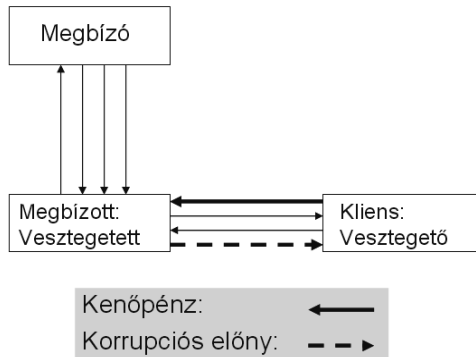
Korrupció akkor merül fel, ha valamelyik szereplő (tipikus esetben a megbízott) önértékből különböző módon megszegi a szabályokat, s ezáltal megsérti a többiek (tipikus esetben a megbízó és/vagy a kliens) érdekeit. A megbízó célja, hogy a megbízottat optimális mértékű produktív és optimális mértékű improduktív (azaz korrup) tevékenység elvégzésére ösztönözze. A szereplők alapvető problémája abból az információs aszimmetriából fakad, amely az érintettek kapcsolatainak inherens jellemzője.⁹ Ez durván azt jelenti, hogy a vizsgált helyzetben az egyes szereplők informáltsági szintje lényegesen különbözik, és ezt a helyzetet a magáninformációval rendelkező szereplők opportunista módon, saját céljaik elérése érdekében tudják kiaknázni. A megbízott például lényegesen több információval rendelkezik a klienssel folytatott ügyleteik lezajlásának részleteiről, mint a megbízó.

A cselekvők aszimmetrikus informáltságából kiindulva a megbízó-megbízott-kliens modellben a korrupció négy ideáltípusát különböztethetjük meg (Lambsdorff 2007: 18–19), s ezeket irányított gráfok segítségével ábrázolhatjuk. Kézenfekvőnek látszik e négy tiszta típuson belül megkülönböztetni egymástól a megbízó és megbízott közti reláció, valamint a megbízott és kliens közti korrupciós reláció két alváltozatát, s ennek alapján különbséget tenni megvesztegetés (A), zsarolás (B), illetve hűtlen kezelés (C) és csalás (D) között. Az előbbi két típust Klitgaard (1988: 50) külső (external), míg az utóbbi kettőt belső (internal) korrupciónak nevezi.

⁹ Az információs aszimmetria fogalmához lásd pl.: Rasmusen (1989: 193–226). Az információs aszimmetria negatív politikai hatásainak elemzéséhez lásd Szántó (2009).

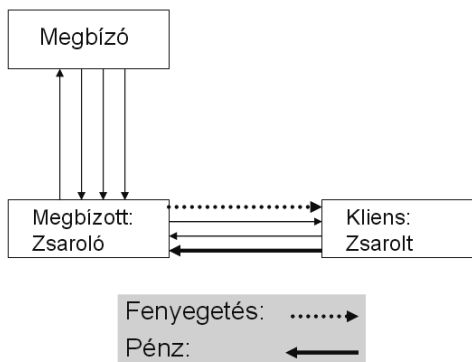
A) *Vesztegetés* esetén a kliens – a korrupciós tranzakció kezdeményezőjeként – vesztegetőként lép fel, és kenőpénzt kínál a megbízottnak. Ezért cserébe a kliens szabálytalan módon jut előnyhöz (pl. jogtalanul szerez engedélyt, kikerüli valamilyen szabálysértés hátrányos következményeit), amelyre egyébként nem tehetne szert. Ezt a kapcsolatot mutatja a 2. ábra, ahol is az eredeti kapcsolatokat kiegészítettük a kenőpénz fizetését és a jogtalan előny megszerzését ábrázoló gráfokkal.

2. ábra: A) *Vesztegetési gráf*

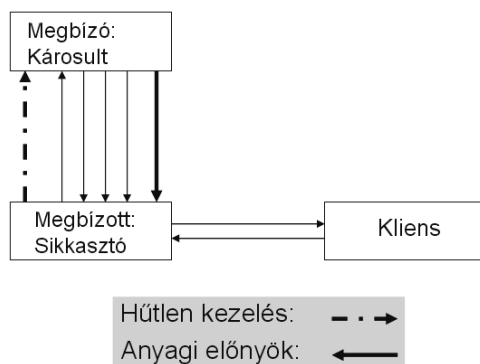
B) *Zsarolás* esetén a megbízott (mint zsaroló) a korrupciós tranzakció kezdeményezőjeként hatalmát arra használja, hogy pénzt (vagy más előnyt) csikarjon ki a klientsől (a zsarolttól). A klientsnek fizetnie kell a szolgáltatásért (vagy az ügymenet meggyorsításáért), holott annak igénybevételére legálisan is jogosult lenne. A megbízott azonban fenyegetést, kényszert vagy akár erőszakot alkalmaz a kifizetés elérése érdekében. Ezt az esetet mutatja a 3. ábra, ahol is a fenyegetést és a kizsárolt pénzösszeg útját ábrázoljuk irányított gráfokkal.

3. ábra: B) *Zsarolási gráf*

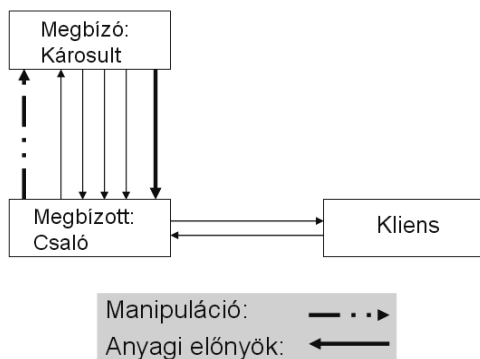
C) A megbízó és megbízott közötti relációban megjelenő korrupciós cselekmények két esetét vizsgáljuk. Az egyik a *hűtlen kezelés* vagy *sikkasztás*. Ez olyan, a megbízott (a sikkasztó) által kezdeményezett cselekmény, melynek során a rábízott vagyontárgyat vagy rendelkezési jogosítványt (részben vagy egészben) eltulajdonítja, sajátjaként rendelkezik vele. A megbízott (a sikkasztó) a tranzakció során a megbízót károsítja meg. A 4. ábra mutatja a hűtlen kezelés és az anyagi előnyök gráfját.

4. ábra: C) Hűtlen kezelési gráf

D) A korrupció negyedik ideáltípusának a *csalást* tekintjük, melyben a megbízott az információs aszimmetria növelése révén, rejtett cselekvéssel tehet szert előnyre, illetve a megbízott aktívan is elrejthet információkat a megbízó elől (pl. okirat-hamisítással, információk manipulálásával vagy más módszerekkel). Az 5. ábrán ábrázoltuk az információ manipulálásának és az anyagi előnyök megszerzésének gráfját.

5. ábra: D) Csalási gráf

Ezek tehát az általunk is elfogadott és alkalmazott korrupciós ideáltípusok. Természetesen a jelenséget illetően számos további osztályozási lehetőség kínálkozik. Ezek közül az egyik lehetséges szempont (Lambsdorff 2007: 20) annak vizsgálata, hogy a megvesztegető vagy a megvesztegetett fél jut-e nagyobb előnyhöz a tranzakció során. Ez jelentős mértékben annak függvénye, hogy melyik fél rendelkezik erősebb alkupozícióval. „Klientilista” korrupcióról beszélhetünk akkor, ha a megvesztegető realizál nagyobb előnyt, míg „patrimonialista” korrupció során a megvesztegetett fél jut nagyobb haszonhoz. Egy másik lehetőség a kisléptékű (petty) és nagyléptékű (grand) korrupció megkülönböztetése. Ennek során a megkülönböztetés alapja a kenőpénz mértéke, míg a politikai, illetve az adminisztratív korrupció megkülönböztetése értelemszerűen arra vonatkozik, hogy a benne részt vevő domináns szereplők politikusok vagy közhivatalnokok.

Mindezek után röviden szemügyre vesszük azokat a lehetséges motivációs tényezőket, amelyek arra ösztönzik az érintetteket, hogy korrupciós ügyleteiket személyes és intézményes kapcsolathálóba ágyazzák (Granovetter 2007). A korrupciós tranzakciók kockázatot rejtenek magukban, sikeres lebonyolításuk különböző típusú tranzakciós költségekkel jár. Megvesztegetés és zsarolás esetén a kockázatot a kliens és a megbízott (és/vagy a közvetítők), hűtlen kezelés és csalás esetén viszont a kockázatot elsősorban a megbízott (és/vagy a rejtett megbízó) viseli. A korrupciós tranzakciók ellenőrzése és lebonyolítása, a kialakításukhoz kapcsolódó információk megszerzése és feldolgozása, a korrupciós ügyleteket kísérő alkudozások, döntések és kikényszerítések általában tetemes mennyiségű tranzakciós költségekkel járnak. A viselt költségek mértéke annál nagyobb, minél hatékonyabban működnek a korrupció felderítésére és szankcionálására hivatott intézmények, valamint minél magasabb a lebukás esetén várható büntetés.¹⁰ E két tényező tehát a szóban forgó tranzakciós költségek nagyságát számottevően befolyásolja. Ugyanakkor minél nagyobb a várható korrupciós előny, annál inkább számíthatunk korrupciós ügyletek kibontakozására. Mivel a korrupciós tranzakciók szereplőiről jogosan feltételezhetjük, hogy képesek megbecsülni ezeknek a kockázatoknak és költségeknek a mértékét, ezért jó eséllyel számíthatunk arra, hogy a rendelkezésükre álló eszközökkel megpróbálják csökkenteni ezeket, növelve ezáltal a korrupciós tranzakciók során elérhető nettó nyereséget. Ezek közül az eszközök közül célszerűnek tűnik mindenekelőtt a különböző típusú kapcsolatháló kialakítását, fenntartását és kiterjesztését számításba venni. A továbbiakban ezeknek a kapcsolathálóknak két alapformáját különböztetjük meg. Külön kategóriaként kezeljük azokat az eseteket, amikor a korrupciós tranzakciók résztvevői *személyes* kapcsolathálóba, valamint különböző típusú *intézményes* (üzleti, szerződéses, politikai stb.) kapcsolathálóba ágyazzák korrupciós ügyleteiket.

¹⁰ Ezek az összefüggések a bűnözés hagyományos mikroökonomiai modellje (Becker 1968) alapján fogalmazhatók meg a korrupció kapcsán.

A tanulmány második részében a korrupció imént vázolt négy ideáltípusából kiindulva tipikus korrupciós hálózatok felvázolására teszünk kísérletet. Az egyszerű háromszereplős gráfokat – mint korábban utaltunk rá – új szereplőkkel (rejtett megbízó, közvetítő), rejtett szerepekkel és új hálózati tartalmakkal (személyes és intézményes kapcsolatok) egészítjük ki. Ez utóbbiak jelentik a korrupciós tranzakciók társadalmi és intézményi szerkezetét, beágyazottságát (Granovetter 2007). A kifejtés során először mindig leírunk egy konkrét esetet (médiaforrások vagy interjútapasztalatok alapján), majd ezt követően vázoljuk fel gráfok segítségével a többszereplős, multiplex korrupciós hálózatokat.

Néhány tipikus korrupciós kapcsolatháló Magyarországon

A korrupciós tranzakciók, mint az ideáltípusok bemutatása során láthattuk, legegyszerűbb esetben két szereplő között jönnek létre. A megbízott és a kliens közti korrupciós ügyletek tipikus esetben a két fél közti alkalmi (vagy rendszeres) személyes kapcsolaton alapulhatnak. A kevésszereplős ügyletek másik altípusa, ha valamilyen intézményes kapcsolat (is) kialakul a két fél között. A másik tipikus helyzetben a korrupciós tranzakció sokszereplős hálózatba ágyazódik, és sokszor már a tranzakciót megelőzően különféle személyes és intézményes kapcsolatok meglétét feltételezhetjük a megbízott és a kliens között. Elsősorban ezek teszik lehetővé létrejöttét, és biztosítják azt is, hogy a korrupciós tranzakciók akár ismételtelen megvalósulhassanak a szereplők között. A következőkben elemzett egyik példa (az első eset) ezt a helyzetet mutatja: a parkolóőröket úgy korrumpálják a parkoló autók tulajdonosai, hogy az előbbieket osztozkodnak a befolyt korrupciós jutalékon az őket ellenőrző személyekkel. A másik típus, amikor a korrumpáló, vagy a korrumpált megbízott közvetítő cégeket alkalmaz a korrupciós díj átutalására, illetve felvételére. Ilyen helyzetet vizsgálunk a későbbiek során a második esetben, amikor egy cég engedélyt kér egy hivataltól, és az engedély megszerzéséhez „ajánlatos” számára, ha a megbízott által javasolt szakértővel szerződést köt, mondjuk az általa meghatározott hatástanulmány elkészítése céljából.

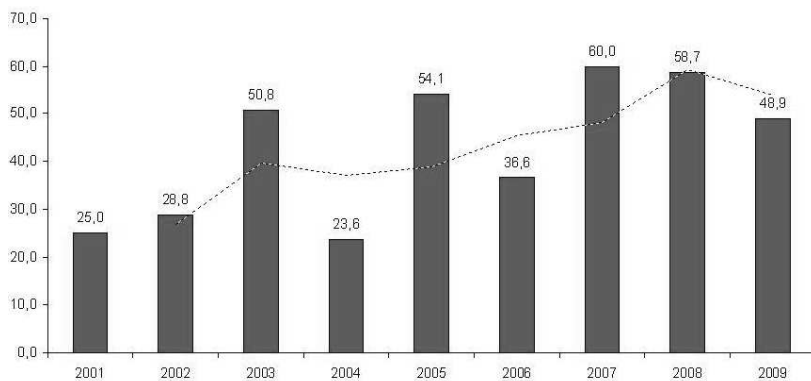
Mindezek fényében célszerűnek látszik a korrupciós tranzakciók résztvevőinek száma, illetve beágyazottságának típusa alapján különböző típusokat meghatározni. Ennek során az egyszerűbb, kevésszereplős és személyes kapcsolatokba ágyazódó tranzakcióktól eljuthatunk az összetettebb, sokszereplős és intézményes kapcsolatokba ágyazódó korrupciós ügyletekig. A két átmeneti esetet pedig a kevésszereplős és intézményes, illetve a sokszereplős és személyes tranzakciók jelentik. Ezeket a tiszta típusokat a 6. ábrán foglaltuk össze, és példákkal illusztráltuk. Természetesen a személyes és intézményes beágyazottság a valóságos esetek jelentős részében együtt jelentkezik, s az empirikus kutatás során célszerű együttesen kezelni őket.

6. ábra: Kevésszereplős és sokszereplős korrupciós tranzakciók személyes és intézményes beágyazottságának tisztáza típusai

		Beágyazottság típusa	
		Személyes	Intézményes
Szereplők száma	Kevés szereplő	Pl. a határon az ismerős vámhivatalnok kenőpénz fejében elnézi a vámszabályok megsértését	Pl. cég engedélyt kér egy állami hivaltól, és hatástanulmányt „kell” készíttetnie megadott szakértővel
	Sok szereplő	Pl. ismerős parkolóőrök kenőpénz fejében szemet hunynak a parkolási díj fizetésének elmulasztása felett a rendszeresen ott parkoló autósok esetében	Pl. önkormányzat ingatlangazdálkodása, melynek során a vagyonelemeket rendszeresen a piaci ár alatt értékesítik

Korábbi médiakutatásaink¹¹ alapján kijelenthetjük, hogy Magyarországon a többszereplős, hálózatba szerveződő korrupciós tranzakciók aránya egyértelműen növekvő tendenciát mutat 2001–2009 között (lásd 7. ábra). Az ábrából egyértelműen kiderül, hogy a vizsgált időszakban az internetes hírportálok korrupciógyanus esetekről történő tudósításaiban több mint kétszeresére nőtt az olyan ügyletek aránya, amelyekben korrupciós hálózatok létét gyaníthatjuk.

7. ábra: Többszereplős, láncba szerveződő korrupciós esetek előfordulásának aránya a médiában, 2001–2009, % (n=548)

Forrás: BCE Korrupciókutató-központ, 2010

11 Ezeknek a kutatásoknak a során vállalatvezetői interjú készítése mellett 8 internetes hírportál tartalomlemezését végeztük el a 2001. január 1. és 2009. december 31. közötti időszakra vonatkozóan (Szántó–Tóth–Varga–Cserpes, 2011). Az interneten elérhető forrásokban megjelenő cikkek közül a korrupciógyanus esetekkel foglalkozókat gyűjtöttük össze és elemeztük részletesen. Kizárólag magyarországi korrupciós eseteket gyűjtöttünk. A megtalált cikkeket úgy rendszereztük, hogy az azonos tranzakciókra vonatkozó híradásokat önálló „korrupciós esetekbe” rendeztük. Ezeknek az eseteknek feljegyeztük a főbb jellemzőit, majd kódoltuk őket a korrupciós ügyletek különböző jellemzői szerint. A korrupció témája a vizsgált időszakban folyamatosan közbeszéd tárgyát képezte. Az adatbázisba több mint 3500 cikk került be, melynek alapján összesen 548 különböző korrupciógyanus esetet azonosítottunk és elemeztünk a vizsgált időszakban.

Ezek a vizsgálatok módot adnak arra, hogy tipikus korrupciós hálózatokat határozzunk meg. Mivel a kétszereplős, egyszeri korrupciós tranzakciókat jól leírja a korrupció alapmodellje, ezért az alábbiakban elsősorban a többszereplős, láncba szerveződő korrupciós tranzakciókat elemezzük a korrupció személyes és intézményes beágyazottsága szempontjából. Ehhez a szemléltetés kedvéért négy konkrét esetet vázolunk fel, majd az ezekből kirajzolódó különböző típusú korrupciós hálózatokat gráfok segítségével ábrázoljuk:

1. Az első eset: ellenőrzésekhez kapcsolódó korrupció személyes beágyazottsága.
2. A második eset: engedélyek megszerzéséhez kapcsolódó közvetítéses korrupció személyes és intézményes beágyazottsága.
3. A harmadik eset: önkormányzati ingatlanvásárláshoz kapcsolódó rejtett megbízós korrupció személyes és intézményes beágyazottsága.
4. A negyedik eset: az EU-támogatások felhasználásához kapcsolódó korrupció személyes és intézményes beágyazottsága.

1. Hálózatosodott vesztegetés és zsarolás

Az első eset: ellenőrzésekhez kapcsolódó korrupció személyes beágyazottsága

Budapesten a belvárosban a parkolásért időarányosan kell fizetni. A maximális parkolási idő három óra, ezután új parkolójegyet kell venni, illetve a parkolási időt mobiltelefonon keresztül is meghosszabbíthatjuk. A parkolóórakat a kerületi önkormányzatok megbízásából kerületenként több magántársaság üzemelteti, és ők szedik be a parkolási díjakat. A parkolási díjon azután a parkolási társaság és az önkormányzat osztozkodik valamilyen arányban. A parkolási díjakat és azokat a területeket, amelyeken parkolási díjakat kell szedni, az önkormányzat határozza meg. Míg a parkolási díj bevezetése előtt sokan próbáltak a belső kerületekbe autóval menni, s ezért általában nem volt szabad parkolóhely, addig az intézkedés bevezetését követően lecsökkent a parkolás iránti kereslet, és rendszerint lehetett szabad parkolóhelyet találni, viszonylag magas parkolási díjért. Ez a szabályozás jól működik azoknak az autósoknak az esetében, akik csak egy-egy ügy miatt, és nem rendszeresen keresik fel a belső kerületeket, és a maximális három órán belül elintézik ügyeiket. A szabályozás megalkotói azonban nem gondoltak arra, hogy a belső kerületekben dolgozó vállalkozók, üzlet- és étteremtulajdonosok, akik továbbra is autóval járnak ide, állandó és rendszeres parkolási keresletet jelentenek. A parkolási társaság munkatársai ellenőrzik a parkoló gépjárműveket, és a parkolási idő túllépése vagy a díj befizetésének elmulasztása esetén a maximális háromórás parkolási díj közel ötszörösét róják ki büntetésként. Mivel a rendszeresen a belső kerületekben parkoló vállalkozók számára a munkanapon a háromóránkénti fizetés nagy odafigyeléssel és idővesztéssel járna, ráadásul a havi parkolási díj számukra rendkívül magas lenne, megérte nekik megvesztegetni a

parkolóőröket, hogy azok ne ellenőrizzék a parkolási jegyeket, ne büntessék meg őket. Ezért cserébe hetekre, vagy akár egy hónapra előre fizettek nekik bizonyos összeget készpénzben. Elég volt kitenniük az autó szélvédőjére egy cédulát, hogy a „parkolási díjat”, azaz a kenőpénzt ebben és ebben az üzletben kapják meg az ellenőrök. Cserébe ők nem dokumentálták a parkolási díj elmulasztását. Az ilyen típusú megvesztegetés idővel annyira kiterjedt és bevett gyakorlattá vált, hogy a parkolóőröknek érdemes volt osztozni a korrupciós jutalékon a parkolási társaság vezetőjével. Végül egész korrupciós kapcsolatháló jött létre: a kliensektől a parkolóőrökön keresztül az ellenőrök főnökéig, aki ugyancsak részesedett a korrupciós jutalékból. Területenként meghatározták a korrupciós tarifákat, és a parkolási társaság vezetője rendszeresen megkövetelte, hogy az ellenőrök bizonyos összegeket juttassanak neki az általuk beszédett kenőpénzből, azzal fenyegetőzve, hogy ellenkező esetben lebuktatja őket.

Forrás: interneten elérhető újságcikkek

Ebben a példában a korrupció személyes kapcsolatokon keresztül alakult ki:¹² mivel a parkoló autós rendszeresen azonos területen parkol, amely néhány ellenőr ellenőrzési területének számít, óhatatlanul személyes kapcsolatok alakultak ki a felek között az ellenőrzés és a bírságolás során. Ennek nyomán sajátos „egyezkedés” eredményeként alakulhatott ki a korrupció. Az érintettek kölcsönösen előnyös megoldást találtak a bírság fizetésének elkerülésére. Értelmezésünk szerint itt megvesztegetésről van szó: a tranzakciót a kliens, azaz a parkoló autós kezdeményezte. A személyes kapcsolatokon keresztül azután a korrupciós tranzakció általános és kiszámítható gyakorlattá vált: az ismételt ügyletek során az ellenőrök felismerték az adott vállalkozó gépkocsiját, amelyre a díjfizetés elmulasztása esetén nem róttak ki büntetést, és hetente (vagy havonta) felkeresték a vállalkozót a kenőpénzért.

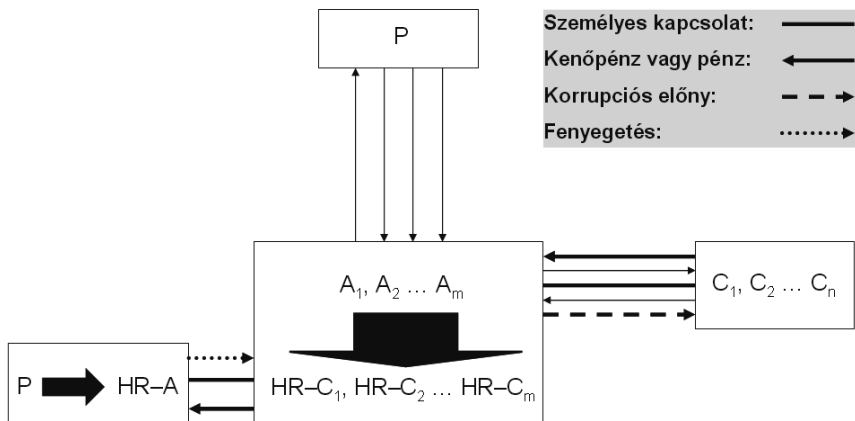
A személyes kapcsolatok másik típusa játszott szerepet akkor, amikor a parkolási társaságnál a cég vezetője felfigyelt erre a jelenségre. Egy idő után a cégvezető is részt követelt magának a kenőpénzből, cserébe azért, hogy nem leplezi le a működő korrupciós hálózatot. Ekkor az eredeti megbízó (a cégvezető) elsődleges szerepéből kilépve a rejtett megbízott szerepét játszotta: az ellenőrök pedig hirtelen rejtett kliensi szerepben találták magukat, mivel a cégvezető a rejtett megbízott szerepében zsarolással kényszerítette őket arra, hogy a kenőpénzből részesedést biztosítsanak számára.¹³ A 8. ábra a fenti helyzetet ábrázolja gráfok segítségével. Egyszerre jelenik meg benne a parkolóőrök és a parkoló autósok közti megvesztegetési, illetve a cégvezető és a parkolóőrök közti zsarolási ügylet. Az ilyen típusú

12 A példában a korrupciót a fizetőparkolás helytelen árazása idézte elő. Ha a szabályalkotó megkülönböztette volna a fogyasztók két csoportját – nem rendszeresen parkolók és rendszeresen parkolók –, és az utóbbiak számára lehetővé tette volna valamilyen árengedmény mellett egész évre szóló parkolási bérlet megvásárlását, a korrupciós helyzet kisebb eséllyel (vagy egyáltalán nem) jött volna létre.

13 Az egész tranzakcióra is úgy derült fény, hogy az egyik így megszarolt ellenőr nem volt hajlandó együttműködni a vezetővel és megtagadta a korrupciós díj bizonyos összegének átadását, ezért elbocsátották. Az elbocsátása után tett feljelentést a rendőrségen és tett mindent feltáró vallomást.

sú korrupciós hálózat kialakulásának és tartós működésének fontos előfeltétele a megbízottak és kliensek, illetve a megbízóból rejtett megbízottá és a megbízottból rejtett klienssé alakuló szereplők közti személyes kapcsolatok megléte.¹⁴

8. ábra: Hálózatosodott vesztegetés és zsarolás gráfja

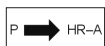

Jelölések:

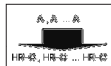
P : megbízó (a parkolótársaság vezetője)

$A_1, A_2 \dots A_m$: megbízottak (parkolóőrök)

$C_1, C_2 \dots C_n$: kliensek (rendszeresen az adott helyen parkoló autók)

a megbízó szerepet vált: rejtett megbízotti szerepben zsarolja a megbízottakat (HR-A: rejtett szerep – megbízott);

a megbízottak szerepet váltanak: rejtett kliensi szerepben a zsarolásnak eleget téve részesedést fizetnek a kenőpénzből (HR-C: rejtett szerep – kliens);

2. Hálózatosodott zsarolás

A második eset: engedélyek megszerzéséhez kapcsolódó közvetítes korrupció személyes és intézményes beágyazottsága

Magyarországon ma a szélérőművek építéséhez mintegy 15–30 hatósági állásfoglalás/engedély megszerzésére van szükség. Attól függően változik ez a szám, hogy a környezetvédelmi hatóság hány társhatóság közreműködését írja elő az ún. környezetvédelmi engedély kiadásához. Ezen engedélyek megszerzése az előfeltétele annak, hogy a befektetők benyújthassák kérelmüket a Magyar Energia Hivatalhoz (MEH), ha az pályázatot ír ki mondjuk szélérőmű-kapacitások bővítésére (Tóth 2010). Az engedélyezési idő 1–2 év lehet attól függően, hogy mennyi pénzt és energiát hajlandó a befektető az ügymenet gyorsítására áldozni. Ennek során

¹⁴ Ennél összetettebb korrupciós hálózat alakulhat ki abban az esetben, ha a cégvezető és a parkolóőrök közé a cég megbízásából a parkolóőrök ellenőrző munkatársak is beékelődnek. Ők a cégvezetőhöz hasonlóan, akár vele együttműködésben, szintén megszarolhatják a korrump parkolóőröket, szintén lebuktatással fenyegetve őket.

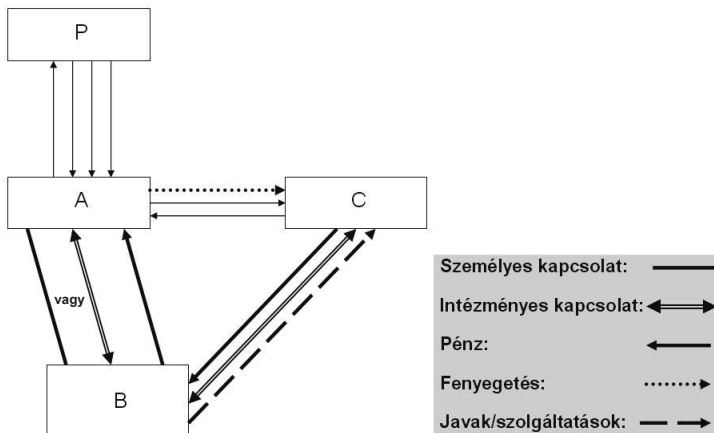
lépésenként követi az általa beadott kérelmek útját a hivatalok között, és korrupciós tranzakciók sorozatával gyorsíthatja a folyamatot. Interjútapasztalataink szerint az ilyen típusú korrupciós tranzakció során tipikus esetben az engedélykiadó a kezdeményező fél, tehát zsarolásról van szó. Az engedélyező hatóság képviselője megkapja a beérkező kérelmet. A befektető érdeklődik az engedély sorsa iránt, mire a megbízott találkozik kezdeményez a hivatalban a klienssel, azaz a befektető képviselőjével. Ennek célja a beadott projekt részleteinek, az engedélykérelem formai és tartalmi hibáinak, valamint a szükséges módosítások időbeni ütemezésének tisztázása. Az engedélyező a megbeszélés során felveti, hogy az engedély megszerzéséhez valamilyen hatástanulmányt kellene készíttetni. A cél annak vizsgálata, hogyan fog hatni a megvalósuló projekt a közvetlen környezetre, az állat- és növényvilágra. Egyúttal azt is a befektető tudomására hozza, hogy ha gyorsan meg akarja kapni az engedélyt, akkor ezt a hatástanulmányt XY céggel kell elvégeztetnie. Interjúalanyaink különböző hatástanulmány-témákról számoltak be: a szélerőmű hatása a repülő gerinctelenekre (pl. legyekre), a szélerőmű hatása a levelibékák vonulási útjára, a szélerőmű hatása a környező erdők élővilágára, stb. A kliens kényszerhelyzetben van: nem szeretne lekésni a MEH pályázatáról, ezért gyorsítani szeretné a szóban forgó hatóság engedélyének megszerzését. Megbízta hát az engedélyező által ajánlott XY céget a hatástanulmány elkészítésével. Tapasztalatok szerint, ha ez elkészül, és a hatástanulmányt kifizeti, majd csatolja az engedélykérelemhez, akkor rendszerint napokon belül megkapja a hozzájárulást, és folytathatja az eljárást.

Forrás: saját interjúk

A fenti korrupciós esetben a megbízott és a kliens között feltűnik az XY cég, mint a megbízott közvetítője, aki a korrupciós tranzakció leplezésére hivatott, mégpedig kétféle értelemben is. Egyrészt semmilyen közvetlen pénzmozgás nem történik a megbízott és a kliens között, másrészt a korrupciós jutalék kifizetése (az elkészült hatástanulmány ellentételezése formájában) és a korrupciós előny biztosítása időben elválik egymástól. Elképzelhető, hogy a korrupciós jutalékot csak jóval a korrupciós előny biztosítása (az engedély kiadása) után „veszi fel” a megbízott. Ez személyes kapcsolat esetén zsebbe történő kifizetés útján, vagy pedig intézményes kapcsolat esetén a megbízott és a közvetítő közti szerződés alapján történik. E két tényező előnyös a korrupciós tranzakció leplezése céljából, s jelentősen csökkenti a megbízott lebukási kockázatát. Ezt a közvetítő alkalmazása teszi lehetővé. A fontos momentum itt a megbízott és a közvetítő közötti valamilyen előzetes kapcsolat léte, amely időben megelőzi a megbízott és a kliens közötti kapcsolat kialakulását. Ez a kapcsolat többnyire személyes viszony, de akár intézményesülhet is: a megbízott például résztulajdonosa lehet a hatástanulmányt készítő XY cégnek. Ha azonban a megbízott és a közvetítő között személyes kapcsolat van, akkor a közvetítő akár barátja, akár közeli ismerőse lehet a megbízottnak. Sőt a

megbízott valamelyik családtagja résztulajdonosa lehet a hatástanulmányt készítő XY cégnek. Az ilyen típusú korrupció tehát bizonyos személyes és intézményes kapcsolatokba ágyazódik. Ezek hiányában a tranzakció nem alakulhat ki. Maguk a megbízott és a közvetítő közti intézményes, illetve személyes kapcsolatok természetesen a korrupciótól függetlenül, eredetileg más céllal is létrejöhetnek. De elképzelhető az is, hogy a zsarolási ügyletek lebonyolítása céljából alakították ki őket. Ebben az esetben például a megbízott (vagy egyik családtagja, ismerőse stb.) azért hozza létre XY céget, hogy rajta keresztül jusson korrupciós jutalékhoz. Ennek pedig az lehet a következménye, hogy az intézményes és/vagy személyes kapcsolatokba ágyazódó korrupciós hálózat megszilárdul. A megbízott a következő klienstől is hasonló módon tud korrupciós jutalékhoz jutni, alacsony lebukási kockázat mellett. S ennek során a hálózat kialakításával járó tranzakciós költségek megtérülnek. A konkrét eset kapcsán kirajzolódó korrupciós kapcsolatháló (lásd 9. ábra) interjútapasztalataink szerint tipikusnak tekinthető, a gazdasági élet más területein és más típusú engedélyek megszerzéséhez kapcsolódóan is gyakran kialakul. Ebben az esetben tehát a kapcsolatháló az ideáltipikus zsarolási helyzethez képest egyrészt a közvetítővel bővül, másrészt személyes és intézményes kapcsolatokba ágyazódik. Ezt a helyzetet egyúttal értelmezhetjük úgy is, hogy a közvetítő szerepe a megbízott és a kliens közti „korrupciós strukturális lyuk” áthidalására irányul (Burt 2005).

9. ábra. Hálózatosodott zsarolás gráfja

Jelölések:

- P: megbízó (engedélykiadó hatóság)*
- A: megbízott (engedélykiadó hatóság hivatalnok)*
- C: kliens (az engedélyért folyamodó befektető)*
- B: közvetítő (a hatástanulmányt elkészítő XY cég)*

3. Hálózatosodott hűtlen kezelés

A harmadik eset: önkormányzati ingatlanvásárláshoz kapcsolódó rejtett megbízós korrupció személyes és intézményes beágyazottsága

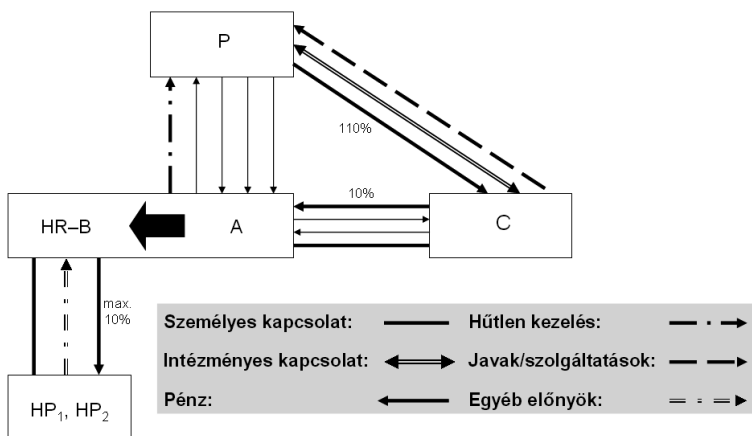
Egy külföldi tulajdonban lévő magyarországi cégcsoport értékesíteni akarta egyik irodaházát, de nem akadt rá vevő. Valakinek eszébe jutott a cégnél, hogy talán a helyi önkormányzatot érdekelné az üzlet. A cég képviselője megkereste az önkormányzatot, és felajánlotta, hogy eladnák a szóban forgó ingatlant X millió forintért. Az önkormányzat vagyoniügyi bizottságának vezetője visszakérdezett: „Miért nem adjátok 10%-kal drágábban? Akkor megvesszük!” A cég képviselője először nem értette a kérdést. Később vált világossá számára, hogy a megnövelt vételárból a 10%-ot készpénzben kell majd visszajuttatnia a vagyoniügyi bizottság vezetőjéhez. Az is csak később derült ki, hogy itt nem egyszerű korrupciós ügyletről van szó, hanem olyanról, amelyben a vagyoniügyi bizottság vezetője mögött az önkormányzat többségét alkotó két (egyébként egymással versengő) párt pénztárnokai állnak, akik megállapodtak abban, hogy ha az eladó készpénzben behozza az önkormányzat irodájába a 10%-ot, akkor az önkormányzat képviselőtestülete megszavazza az adásvételi szerződés aláírását. Így is történt: a külön erre a célra külföldön nyitott bankszámláról készpénzt vett fel, a megbeszélte összeget bevitte a megadott időpontban az önkormányzat irodájába. A két párt pénzügyi képviselője megszámolta a pénzt, és ezt követően a képviselőtestület rábólintott az adásvételre. A kifizetés lebonyolításához a cégnek rendelkeznie kellett ún. „vonal alatti” kasszával. Ezt a cég képviselője úgy aposztrofálta, hogy „a korrupcióhoz megfelelő infrastruktúrával kell rendelkezni”.

Forrás: saját interjúk

A fenti esetben a megbízó, megbízott és kliens szerepeket úgy ábrázolhatjuk, hogy a megbízó (az önkormányzat első számú vezetője, vagyis a polgármester) és a megbízott (a vagyoniügyi bizottság valamelyik párt által delegált vezetője), valamint a kliens (az ingatlanértékesítő cég képviselője) mellett a tranzakcióban megjelenik az általunk rejtett megbízónak nevezett szereplő a két politikai párt pénztárnoka személyében (lásd a 10. ábrát). A korrupció itt kétszereplős, egyszeri tranzakciónak látszik, de valójában nem az. Egyrészt a korrupciós jutalék készpénzben történő átadásának módja már feltételezi, hogy a korrumpáló cég megfelelő háttérrel rendelkezzen: a korrupciós kifizetés lebonyolítására külföldi bankszámlát nyisson. Másrészt a megbízott mögött valójában nem az önkormányzat első számú vezetője áll, mint megbízó, hanem megjelennek a rejtett megbízók a két politikai párt képviselőjének személyében. Az ügylet tehát mindkét oldalról sajátos kapcsolatokat tételez fel: a kliens esetében a korrupciós ajánlat következménye a „vonal alatti” kassa létrehozása, a megbízott esetében pedig a politikai

párthoz való tartozás megelőzte a korrupciós tranzakciót. Sőt valószínűleg ez a viszony hívta életre a korrupciós ügyletet.¹⁵ A vizsgált esetben a kliens tíz százalékkal drágábban értékesíti a megbízónak az ingatlant, itt tehát intézményes (szerződéses) kapcsolat jön létre. A kliens ugyanakkor a tízszázalékos árkülönbözetet személyes kapcsolatain keresztül juttatja el a megbízotthoz, aki időközben szerepet cserélt, és a pártok rejtett közvetítőjeként juttatja el a pénzt (véltetően némi közvetítői jutalék vagy más előny fejében) a rejtett megbízókhoz. Mindez tulajdonképpen a hűtlen kezelés összetett, pártfinanszírozás generálta tipikus mintázata.¹⁶

10. ábra: Hálózatosodott hűtlen kezelés gráfja

Jelölések:

P: megbízó (polgármester)

A: megbízott (az önkormányzat vagyoniügyi bizottságának vezetője)

C: kliens (az ingatlan értékesítője)

HR-B ← A: a megbízott szerepet vált: rejtett közvetítői szerepben max. 10%-ot a „rejtett megbízók”-hoz juttat

HR-B: rejtett szerep – közvetítő

HP₁, HP₂: rejtett megbízók (politikai pártok pénztárnokai)

15 Egy szofisztikáltabb modellben a megbízott már rendelkezik közvetítővel, amelyen keresztül jut el a pénz a rejtett megbízóhoz. A közvetítő pedig nem más, mint a rejtett megbízóhoz közelálló társadalmi szervezet, alapítvány, esetleg a rejtett megbízott cége. Ebben az esetben a kliens a megbízó arra kényszeríti, hogy valamilyen szolgáltatást adjon el a piacnál alacsonyabb áron a közvetítő számára – és a korrupciós díj, mint a piaci ár alatt megvett szolgáltatás haszna, jut el a rejtett megbízóhoz. Ez a modell már az intézményi kapcsolatok bonyolultabb hálózatát tételezi fel. A megbízottnak és a rejtett megbízónak egyaránt fontos a közvetítő, aki a korrupcióhoz kapcsolódó lebukási kockázatok csökkentésében játszik kulcsszerepet.

16 A hűtlen kezelés sokszor megvesztegetéssel jár együtt. Ezt az is mutatja, hogy az ilyen jellegű büntetőeljárások során nyomozástaktikai szempontból a két esetet többnyire együtt szokták kezelni (Ibolya 2010).

4. Hálózatosodott család

A negyedik eset: az EU-támogatások felhasználásához kapcsolódó korrupció személyes és intézményes beágyazottsága

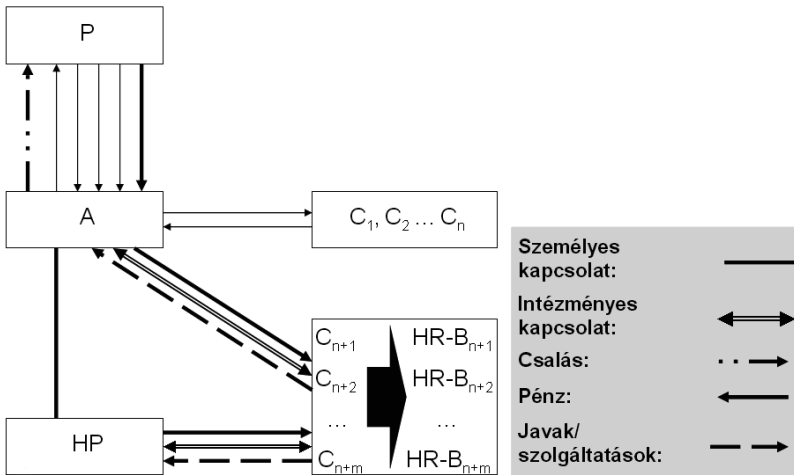
Az ABC intézmény több tízmillió eurós támogatást nyert egy projektre, amely meghatározott gazdasági folyamatok elemzésére irányult. A rendszert két év alatt kellett kiépíteni, és a rendelkezésre álló támogatást ennyi idő alatt kellett felhasználni, ami már önmagában is nagy kihívást jelentett az ABC intézmény számára. A feladatot az intézmény vezetői úgy oldották meg, hogy olyan tanulmányok szízeit vásárolták meg és fizették ki, amelyek már a projekt beindulása előtt megszülettek, de csak a szakma szűk köre ismerte őket. Emellett külső szakértők szízeit foglalkoztatták egy-két éven keresztül úgy, hogy ezek semmilyen érdemi tevékenységet nem végeztek, valamint olyan szolgáltatásokat (pl. kutatásokat) vásároltak, amelyek szakmailag nem illeszkedtek szorosan a projekt eredeti célkitűzéseire. A megszületett háttér tanulmányok és elemzések többnyire hasznavethetetlenek az eredeti célok megvalósítása szempontjából, és maga a projekt sem a kitűzött céljainak megfelelően valósult meg. Míg a megvalósítás szakmailag alig tekinthető sikeresnek, addig pénzügyi szempontból minden az előírásoknak megfelelően történt: a partnereket, ha szükség volt rá, közbeszerzéssel választották ki, szerződéseket kötöttek velük, a teljesítéseket dokumentálták, a kifizetések előtt teljesítésigazolásokat adtak ki.

Forrás: saját interjúk

Az EU-támogatások felhasználásánál már az induláskor, a projekt céljának meghatározásánál az a megbízott (a projektmegvalósító) érdeke, hogy minél inkább „feltupírozza” a költségvetést, azaz minél több, az eredeti célokhoz csak lazán kapcsolódó beruházásra, szolgáltatásvásárlásra kerülhessen sor. Ez az érdeke főnők módon egybeeshet a projektről döntést hozó és azt ellenőrző hatóság (a megbízó) azon érdekével, hogy az EU által megítélt támogatás ne vesszen kárba, hanem „megtöltődjön megfelelő szakmai tartalommal”, növelve az ország „abszorpció-képességét”. Számára ugyanis könnyebb, azaz kevesebb fajlagos tranzakciós költséggel jár megszervezni és irányítani egy nagyobb volumenű projektet, mint több kisebbet, amelyek összességében az elsővel azonos támogatási összegre tartanak igényt. A megbízott aztán elindítja a projektet, és figyelme középpontjában a megítélt támogatás ütemezett elköltése áll, az eredeti szakmai célok teljesülése ehhez képest másodlagos. Az ellenőrző hatóság elsősorban a határidők betartását, az ütemezett pénzköltést kíséri figyelemmel. A hatékony pénzfelhasználás pedig megköveteli, hogy a megbízott (a projekt megvalósítója) megfelelő személyes és intézményes kapcsolatokkal rendelkezzen. Másképpen, hogy hozzá tudjon jutni azokhoz a kváziteljesítésekhez, amelyek valamennyire illeszkednek a meghirdetett célhoz, és lehetővé teszik a projektre szánt összeg elköltését, és így „sikeres” befe-

jezését. A megvalósítás során nem szükséges, hogy megvesztegetésre kerüljön sor, de a kölcsönös segítségrendszer, a mutyizás széleskörűen működik, mivel ez alapozza meg a „sikeres” lebonyolítást. A megbízott által kiválasztott szakértők és intézmények (kliensek) más területeken, például más EU-s projektekben segítik a projekt megvalósítóját (a megbízottat) munkához, illetve támogatási forrásokhoz. Az ellenőrző hatóság (vagy akár az EU) számára minden rendben levőnek látszik: a támogatást elköltötték, a projekt megvalósult, a pénzügyi teljesítés és elszámolás az előírásoknak megfelelően megtörtént – csak az eredeti cél nem igazán valósult meg. A csalás ebben a vonatkozásban egyrészt az EU (illetve az EU adófizetői) és a projektet elindító és ellenőrző hatóság, másrészt e hatóság és a lebonyolító intézmény relációjában érhető tetten. A megbízott (a projekt megvalósítója) ebben a relációban valamilyen rejtett megbízó érdekei szerint is cselekedhet, amikor valamelyik munkatársának, szakértőjének, vagy egy neki alárendelt szervezetnek juttat az általa kezelt támogatási összegből valamilyen kváziteljesítés fejében. A rejtett megbízó lehet magáncég, politikai párt, illetve valamilyen állami intézmény. Az ilyen típusú csalási hálózat kialakulását a megbízott és a rejtett megbízó közti személyes, valamint a megbízott és a közvetítő rejtett szerepét játszó kliensek közötti, illetve ez utóbbiak és a rejtett megbízó közti intézményes (szerződéses) kapcsolatok teszik lehetővé. A megbízott és a közvetítők közti kapcsolat sajátossága, hogy itt kerül sor a pályázat eredeti célkitűzései szempontjából többé-kevésbé érdektelen teljesítések szerződészerű lebonyolítására, melynek során a közvetítőket kváziteljesítések fejében jelentősen túlfizetik. Ugyanakkor a közvetítők a rejtett megbízóval kötött szerződéseik teljesítése során kisebb kompenzációval is beérik. Így mondjuk, ha például rejtett pártfinanszírozásról van szó, akkor a párt számára fontos szakértői feladatok díjazása az EU-s pályázaton keresztül történhet.

11. ábra: Hálózatosodott család gráfja

Jelölések:

P: megbízó (projektkiíró hatóság)

A: megbízott (a projekt megvalósítója)

C₁, C₂ ... C_n: kliensek (a projekt eredeti céljait megvalósító szakértők és intézmények)

C_{n+1}, C_{n+2} ... C_{n+m}: kvázikliensek (a családi tranzakcióban érintett kliensek)

HR-B_{n+1}, HR-B_{n+2} ... HR-B_{n+m}: a kvázikliensek szerepet váltanak: rejtett közvetítói szerepben kiszolgálják a rejtett megbízó igényeit

HR-B: rejtett szerep – közvetítő

HP: rejtett megbízó (pl. magáncég, politikai párt vagy állami intézmény)

Következtetések

Tanulmányunkban a korrupciós jelenségeket úgy vizsgáltuk, hogy a résztvevők közötti kapcsolathálókat állítottuk a középpontba. A korrupció elemzése során a megbízó-megbízott-kliens modelltől indultunk ki, s ennek alapján meghatároztuk a korrupció alaptípusait: a megvesztegetést, a zsarolást, a hűtlen kezelést és a csalást. A modelleket az esettanulmányok elemzése során kiegészítettük a szereplők közötti kapcsolatok különböző típusaival és a korrupciós hálózatok új szereplőivel: a közvetítőkkal és a rejtett megbízókkal. Emellett az esetek egy részében az érintettek rejtett szerepeit is számításba vettük: ezalatt azt értettük, hogy a korrupciós hálózat kialakulása során az érintettek egy része eredeti szerepéből kilépve új szerepet (rejtett megbízotti, rejtett kliensi és rejtett közvetítói szerepet) játszik. Két alapvető kapcsolatfajtát különböztettünk meg: személyes kapcsolatokat és intézményes kapcsolatokat. Másfelől a korrupcióban érintett szereplők száma szerint is két altípust különböztettünk meg: kevésszereplős kapcsolatokat, illetve sokszereplős kapcsolatokat.

Négy tipikusnak tekinthető korrupciós kapcsolathálót ábrázoltunk, interjúkból és internetes hírforrásokból származó adatok alapján. Ezeket az eseteket a korrupció négy alaptípusából kiindulva elemeztük. Ennek során számításba vettük a különböző típusú korrupciós kapcsolatok személyes és intézményes beágyazottságát, s ezt multiplex gráfok segítségével vázoltuk fel. A szóban forgó tipikus hálózati konfigurációk kialakulására és beágyazódására kutatási tapasztalataink alapján elsősorban a korrupciós ügyletek lebonyolításához kapcsolódó tranzakciós költségek és kockázatok csökkentése miatt számíthatunk.

Mindezek alapján kutatásunk egyik fontos következtetése, hogy bár a korrupciós tranzakciók visszavezethetők néhány jól definiált alaptípusra, ugyanakkor a bemutatott tipikusnak tekinthető esetek jól példázzák a megvalósuló korrupciós hálózatok bonyolultságát és az érintettek közti kapcsolatok sokrétűségét. Egy bonyolultabb korrupciós tranzakció során például mind a megbízottnak, mind a kliensnek lehet közvetítője, azaz a kenőpénz kifizetése nem a voltaképpeni szereplők között, hanem a közvetítőkön keresztül bonyolódik. Az esetek egy részében a megbízott saját önértékét követve zsarolást, hűtlen kezelést vagy csalást kezdeményezhet, vagy elfogadja a kliens által felkínált kenőpénzt. Más esetekben viszont a korrupciós kapcsolatháló rejtett megbízók érdekei szerint alakul ki, s ebben szintén szerepet játszanak személyes és intézményes összefonódások.

Mi lehet a magyarázata a korrupciós kapcsolathálóak bemutatott sokrétűségének és bonyolultságának, a szereplők és szerepek növekedő számának? Válaszként alapvetően két tényező hatását emeljük ki:

a) Minden korrupciós tranzakció adott szabályozási és intézményi feltételek mellett jön létre. Ezek a – tranzakció előtt fennálló – szabályozási és intézményi keretek alapvetően befolyásolják a konkrét ügylet lefolyását. Azaz a korrupció intézményi beágyazottsága és szabályozási környezete jelöli ki a megvalósulás kereteit. Egy közúti ellenőrzést kísérő megvesztegetés során nem lehet közvetítőket alkalmazni, és nem lehet „átutalni” a kenőpénzt. Itt a helyzetből adódóan a legegyszerűbb (diadikus) kapcsolatról van szó, amelyben a kenőpénzt a rendőrzsebébe csúsztatják. Ha egy vállalkozás hatósági engedélyért folyamodik, akkor már közvetítők is beléphetnek a tranzakcióba, és az ügylet intézményes kapcsolatokon (pl. vállalkozások közötti szolgáltatás- vagy áruvásárláson) keresztül is megvalósulhat.

b) Másrészt a korrupció megvalósulását a szereplőknek a tranzakcióval kapcsolatos kalkulációja is befolyásolja: milyen mértékben számíthatnak lebukásra, mekkora a lebukás esetén várható büntetés, illetve milyen hasznok származnak a korrupció megvalósulásából? E tekintetben a különböző típusú korrupciós hálózatok kialakulását e kalkulációk eredményeként is felfoghatjuk. Az intézményes kapcsolatokra épülő és sokszereplős korrupció lebonyolítása magasabb tranzakciós költséggel jár, mint az egyszerű, kevés szereplő közt lezajló ügyleté. Ugyanakkor

az elsőként említett típuson keresztül hatékonyabban csökkenthető az érintettek számára a lebukás kockázata. Közvetítők alkalmazása esetén például a korrupciós szolgáltatás nyújtásától időben is elválhat a kenőpénz átvétele, sőt a közvetítő(k) szolgáltatásainak igénybevételével az eredeti szereplők legális ügyletnek álcázhatják korrump tranzakcióikat.

ABSTRACT: In the first part of the paper four idealtypical corruption transactions are explicated in terms of the principal-agent-client model: bribery and extortion are described as two different types of agent-client relationship, while embezzlement and fraud as two different types of principal-agent relationship. The main idea is to describe these elementary corruption transactions as simple directed graphs. The next section of the paper takes into consideration different kinds of possible motivations (such as the reduction of risks or transaction costs) of the principals, agents and clients, in order to embed their corruption transactions in various kinds of personal, business, political and other institutional networks. In the second part of the paper some typical and stable network configurations are presented, based on a recent empirical corruption research carried out in Hungary. Certain corruption cases (such as party financing or granting of permit) are analyzed in details, and are described as complex and multiple networks. The paper concludes in showing some signs of the evolution of corruption networks in Hungary in terms of the number of actors, of the complexity of network configurations, of the level of personal or institutional embeddedness, and of the multiplexity of relationships.

Irodalom

- Becker, Gary S. (1968): 'Crime and Punishment: An Economic Approach'. In: *Journal of Political Economy*, 76: 169–217.
- Burt, Ronald S. (2005): *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. New York: Oxford University Press.
- Gardiner, John A. (2008): 'Defining Corruption'. In: Heidenheimer, A. J. – Johnston, M. (eds.), 25–40.
- Granovetter, Mark (2007): 'The Social Construction of Corruption'. In: Victor Nee – Richard Swedberg (eds.): *On Capitalism*. Stanford University Press.
- Heidenheimer, A. J. – Johnston, M. (eds.) (2008): *Political Corruption*. NJ, New Brunswick – UK, London: Transaction Publishers.
- Ibolya, Tibor (2010): A hűtlen kezelés bizonyítása. In: *Rendészeti Szemle*, 10: 82–94.
- Klitgaard, Robert (1991): *Controlling Corruption*. Berkeley etc.: University of California Press.
- Lambsdorff, Johann Graf (2007): *The Institutional Economics of Corruption and Reform. Theory, Evidence and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lasswell, Harold D. (1930): 'Bribery'. In: Seligman, E. R. A. (ed.): *Encyclopedia of Social Sciences Vol. II*. New York.
- Mishra, Ajit (2006): 'Corruption, hierarchies and bureaucratic structure'. In: Rose-Ackerman, S. (ed.), 189–215.

- Nye, Joseph S. (2008): 'Corruption and Political Development: A Cost Benefit Analysis'. In: Heidenheimer, A. J. – Johnston, M. (eds.), 281–300.
- Rasmusen, Eric (1989): *Games and Information: An Introduction to Game Theory*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Rose-Ackerman, Susan (1978): *Corruption A Study in Political Economy*. New York: Academic Press.
- Rose-Ackerman, Susan (1999): *Corruption and Government. Causes, Consequences, and Reform*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose-Ackerman, Susan (ed.) (2006): *International Handbook on the Economics of Corruption*. UK, Cheltenham – USA, MA, Northampton: Edward Elgar.
- Szántó, Zoltán (1997): Megbízók, megbízottak és kliensek: vázlat a korrupció fogalmáról. *Szociológiai Szemle*, 4: 109–114.
- Szántó, Zoltán (2009): Kontraszelekció és erkölcsi kockázat a politikában. *Közgazdasági Szemle*, 6: 563–571.
- Szántó, Zoltán – Tóth, István János – Alexa, Noémi – Bárdos, Rita (2008): *Corruption Risks in the Business Sector. Integrity System Country Study (Part Two)*. Transparency International, Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Szántó, Zoltán – Tóth, István János – Varga, Szabolcs – Cserpes, Tünde (2011): A korrupció típusai és médiareprezentációja Magyarországon (2001–2009). *Belügyi Szemle*, 11: 53-74
- Tóth, István János (szerk.) (2010): A szélerőművek engedélyeztetésének labirintusa. (Kézirat)

Elégedettség és relatív jövedelem: a referenciacsoport összetételének hatása az információs és státuszhatás erősségére¹

Hajdu Gábor – Hajdu Tamás

hajdu@socio.mta.hu, tamas.hajdu@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány a szubjektív jól-lét és a jövedelmi helyzet kapcsolatát elemzi. A szubjektív jól-léttel foglalkozó empirikus kutatások rámutattak arra, hogy az étellel való elégedettséget nem csak az abszolút, hanem a relatív helyzet is lényegesen befolyásolja. Az abszolút jövedelem mellett lényeges szerepet játszik elégedettségünkben a másokhoz (külső referenciapont) és a saját korábbi jövedelmünkhöz (belső referenciapont) viszonyított helyzet. A referenciacsoport jövedelmének emelkedése kétféleképpen hathat az elégedettségre. A társadalmi státusz csökkenése miatt az elégedettség alacsonyabb lesz (státuszhatás), ugyanakkor egy kiszámíthatatlan, változó környezetben a referenciacsoport jövedelmének növekedése információt szolgáltat az egyén jövőbeni kilátásairól, így növelheti az elégedettséget (információs hatás). A magyar adatokon végzett elemzésünk azt mutatja, hogy az abszolút jövedelem mellett lényeges szerepet játszik elégedettségünkben a relatív jövedelem is. Az azonos társadalmi helyzetűekkel történő összehasonlítás esetében az információs hatás dominál a státuszhatás felett, ugyanakkor az egyén és a referenciacsoport közti társadalmi távolság növekedésével párhuzamosan az információs hatás veszít erejéből, és a státuszhatás lesz a meghatározó.

A társadalomtudományokban a vonatkoztatási csoportok vagy referenciacsoportok szerepének vizsgálata hosszú időre tekint vissza. Az a nézet, miszerint aktuális életkörülményeinket nem egy abszolút mérce szerint értékeljük, hanem társadalomban élő személyekként, önmagunkat a minket körülvevőkhöz viszonyítjuk, természetesen nem új keletű. A XIX. század végén például Thorstein Veblen fogalmazott meg ilyen irányú gondolatokat: „Minden közösségben, amelyben a javak egyéni tulajdonban vannak, az egyénnek saját lelki békéje megőrzése érdekében arra van szüksége, hogy a javak akkora mennyiségét birtokolja, mint azok, akikkel rendszerint azonos osztályba sorolja magát, s rendkívül »jövedelmező« számára, ha valamivel többje van, mint a többieknek” (Veblen 1975: 54). De említendő a

¹ A tanulmány első változata az ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola hallgatói konferenciájára készült. Köszönjük a konferencián opponáló Tóth István Györgynek, valamint a kézirat két anonim bírálójának írásunkhoz fűzött értékes megjegyzéseiket.

következő, John Stuart Milltől származó gondolat is: „Az emberek nem gazdagok, hanem másoknál gazdagabbak kívánnak lenni” (idézi: Luttmer 2001: 963). Klaszszikusnak számító tanulmányában Merton (2002) „normatív típusú” és „összehasonlító típusú” vonatkoztatási csoportokat különböztet meg. Az előbbi az értékek átadásában játszik szerepet, az utóbbi a viszonylagos helyzet értékelésében segít. Turner (1956) egy harmadik típusú csoportot is említ, amit interakciós csoportnak (*interaction group*) nevez, és csupán a cselekvések feltételeiként, környezeteiként jelenik meg. Merton (2002) háromfajta vonatkoztatási keretet vázol fel. Az elsőben a vonatkoztatási csoportokat az egyénnel tényleges kapcsolatban állók alkotják, a másodikban az azonos társadalmi státusúak vagy azonos társadalmi kategóriához tartozók, míg a harmadikban a más státusúak vagy más társadalmi kategóriába tartozók. Természetesen egy egyén egyszerre többféle vonatkoztatási csoportot is választhat.

Elégedettség és relatív jövedelmi helyzet: az empirikus elemzések eredményei

A szubjektív jól-léttel foglalkozó empirikus tanulmányok között számottevő arányban találunk a relatív jövedelmi helyzet elégedettségre gyakorolt hatásával foglalkozókat.² Nem meglepő módon ezek szinte mindegyike arra az eredményre jutott, hogy a relatív jövedelmi helyzet alapvető szerepet játszik az elégedettség és boldogság alakulásában, sőt számos esetben az abszolút jövedelemnél is fontosabb tényező.³

A kutatások első hulláma fejlett országok mintáin negatív kapcsolatot talált az elégedettség és a referenciacsoport jövedelme között, azaz ezen eredmények szerint *ceteris paribus* minél magasabb az összehasonlítás alapjául szolgáló csoport jövedelme, annál elégedetlenebb az egyén. Clark és Oswald (Clark–Oswald 1996) brit mintán vizsgálta a munkával való elégedettség és a szociodemográfiai, valamint a végzett munka jellemzői alapján meghatározott referenciacsoport közötti összefüggést. McBride (2001) és Luttmer (2005) amerikai adatokat elemzett, előbbi a kérdézt életkora, utóbbi pedig a lakóhelye alapján képzett vonatkoztatási csoportokat használva. Ferrer-i-Carbonell (2005) német mintán és életkor, iskolai végzettség, valamint területi alapon képzett referencijövedelem-elemzésével jutott arra, hogy az összehasonlítás alapjául szolgáló csoport jövedelmének növekedése fordított arányú kapcsolatban áll a saját jól-léttel.

Ugyanakkor Senik (2004) orosz mintán Clarkhoz és Oswaldhoz (Clark–Oswald 1996) hasonló módon meghatározott referencijövedelmet használva pozitív kapcsolatot állapított meg a releváns mások jövedelme és az elégedettség között, aho-

2 Ezekről pl. Senik (2005) és Clark–Frijters–Shields (2008) nyújtanak áttekintést.

3 A kivételek közé tartozik Akay és Martinsson tanulmánya (Akay–Martinsson 2011), amely azt találta, hogy Etiópiában a relatív jövedelemnek nincs hatása az elégedettségre.

gyan dán adatokat használva a munkával való elégedettség és a kérdezettel azonos szervezetnél dolgozók keresete között is (Clark et al. 2009a). A lakóhely alapján felállított vonatkoztatási csoportokat vizsgált Clark (Clark et al. 2009b). Eredményei szerint néhány száz főt magukba foglaló dániai kis területeken belül mások jövedelme pozitívan befolyásolja az elégedettséget. Ehhez hasonlóan Kingdon és Knight (Kingdon–Knight 2007) dél-afrikai mintán azt találták, hogy kisebb közösségekben más háztartások jövedelmének emelkedése fokozza a saját háztartás helyzetével való elégedettséget, nagyobb területet vizsgálva azonban ez a hatás negatív előjelűvé válik. Ez az összefüggés Kanadában is érvényesül (Barrington-Leigh–Helliwell 2008).

Nemzetközi adatokat használó, az összehasonlíthatóságot szem előtt tartó elemzésből kevés készült. A kivételek közé tarozik Senik tanulmánya (2008), amely a munkaerő-piaci helyzet alapján számított referencijövedelmet használva negatív kapcsolatot talált az elégedettség és a vonatkoztatási csoport jövedelme között Nyugat-Európában, míg pozitív hatást mutatott ki a kelet-európai országokban és az Egyesült Államokban. Hasonló eredményre jutott 19 európai ország adatait elemezve Caporale (Caporale et al. 2009) életkor alapján felállított referenciacsoportok alkalmazásával.

A fenti eredmények látszólag nehezen egyeztethetőek össze. Egy részük negatív, másik részük pedig pozitív hatást becsült a referenciacsoport jövedelmére vonatkozóan. Az ellentmondás azonban feloldható, ha figyelembe vesszük Hirschman és Rotschild elméletét (Hirschman–Rotschild 1973), amely azt állítja, hogy mások helyzetének javulása információt szolgáltat az egyén jövőbeni kilátásairól, azaz nem csökkenti, hanem pozitív várakozások kialakítása révén növeli az elégedettséget. Hirschmanék ezt a jelenséget *alagúteffektusnak* nevezik egy közlekedésből vett analógia alapján: ha egy dugóban ülve azt látom, hogy a mellettem lévő sávban veszteglő autók elindulnak, jobban fogom érezni magam annak ellenére, hogy én továbbra is mozdulatlanul állok a saját sávomban, ugyanis kialakul bennem egy olyan várakozás, hogy rövidezen én is haladni fogok. Általánosabban fogalmazva: mivel az egyének a jövőről kevés információval rendelkeznek, így a körülöttük lévő, a releváns mások helyzetéből próbálnak következtetést levonni a jövőbeli eseményekre vonatkozóan.

Összességében tehát az egyén saját helyzetének a referenciacsoport jövedelmével való összehasonlítása egyrészt csökkentheti az elégedettséget, mivel ha valaki azt látja, hogy mások jövedelme emelkedik, míg a magáé változatlan marad, kellemetlenül érzi magát, társadalmi státusza csökkenését érzékeli. Másrészt fennállhat egy ezzel merőben ellentétes hatás is. A referenciacsoport anyagi helyzetének javulása információt szolgáltat a jövőbeni kilátásokról. Ha a releváns mások jövedelme emelkedik, számíthatok arra, hogy a közeljövőben a saját jövedelemem is emelkedni fog. Clark az első jelenségre státuszhatásként (*status effect*), a másodikra pedig információs hatásként (*signal effect*) utal (Clark et al. 2009a).

A két hatás erősségétől függ, hogy a referenciacsoport jövedelmének hatása negatív vagy pozitív előjelű lesz-e. Amennyiben a státuszhatás érvényesül erősebben, mások jövedelmének növekedése csökkenti az elégedettséget, ha azonban az információk hatás jelentősebb, a szubjektív jól-lét növekszik.

Magyarországon meglehetősen kevesen foglalkoztak a relatív anyagi helyzet és különösen a referenciacsoportok elégedettségre való hatásával. Lelkes (2003), valamint Molnár és Kapitány (2006) a relatív jövedelmi helyzet szubjektív jól-létet növelő szerepét mutatták be. Sági (2000) többféle referenciacsoport hatását vizsgálta, ugyanakkor csupán ezen csoportok választásának a jövedelmi feszültségre való hatását, nem pedig a csoport átlagjövedelmének elégedettségre való befolyását elemezte. Egy másik cikkében Sági (2006) a referenciacsoport megválasztása és az anyagi helyzettel való elégedettség kapcsolatát vizsgálta. Eredményei szerint, ha jobb helyzetben levő csoporthoz viszonyítják a helyzetüket az emberek, elégedetlenebbek lesznek, ugyanakkor a referenciacsoport megválasztása más változókra kontrollálva nem befolyásolja a szubjektív jól-létet.

Természetesen nem csak az egyének közti összehasonlítás hat az elégedettségre, hanem az intraperszonális időbeli változás (jövedelmi mobilitás) is meghatározza a boldogság mértékét, hiszen az egyének önmagukat saját múltbeli helyzetükhöz is mérik. Mind szociálpszichológiai (Redersdorff–Guimond 2006), mind a szubjektív jól-léttel foglalkozó empirikus vizsgálatok (Senik 2009) is azt mutatják, hogy ez az időbeli összehasonlítás gyakran jelentősebb hatású, mint a saját helyzet más személyekkel való összevetése. Molnár és Kapitány (2006) a szubjektív mobilitás jól-létre gyakorolt hatását vizsgálta, míg Lelkes (2003) szintén magyar adatokon arra az eredményre jutott, hogy nem csak a múltbeli, hanem a jövőbeli jövedelmi mobilitás is hatással van az élettél való elégedettségre. Mindez azt jelenti, hogy nem csak egy külső, hanem egy belső referenciapontot is figyelembe kell vennünk, ha magyarázatot akarunk találni a szubjektív jól-lét alakulására.

Relatív jövedelem fontosságát jól példázza, hogy a szubjektív jól-léttel foglalkozó kutatások szerint a külső és belső referenciapont együttes figyelembevételével jól magyarázható az Easterlin-paradoxonnak nevezett jelenség (Clark–Frijters–Shields 2008). Eszerint a XX. század második felében a rohamosan növekvő egy főre jutó nemzeti jövedelem ellenére a gazdaságilag fejlett országokban az átlagos elégedettség és boldogság szintje nem változott (Easterlin 1974, 1995), ami igen rejtélyes a jövedelem és az elégedettség általánosan feltételezett szoros kapcsolatának tükrében. A relatív helyzet figyelembevételével azonban mindjárt értelmezhetővé válik az észlelt összefüggés. Mivel a jövedelmek növekedése alapvetően minden személyt érint, így nem csupán a saját jövedelem, hanem azon releváns mások anyagi helyzete is javul, akikhez az egyén önmagát hasonlítja. Így a relatív helyzet viszonylagos állandósága miatt a jövedelemnövekedés nem fordítódik le egy az egyben az elégedettség emelkedésére. Arról sem feledkezhetünk el, hogy az elégedettséget a saját korábbi helyzet is befolyásolja. Ha az összehasonlítás

a néhány évvel korábbi jövedelemmel történik, akkor az egyén csak rövid távon fogja jövedelme adott növekedését ténylegesen az elégedettségének növekedéseként megélni, hiszen az idő múlásával ez a magasabb jövedelem válik a viszonyítás alapjává. Azaz hosszabb távon ennek az adaptációs folyamatnak köszönhetően az elégedettség visszaáll a jövedelememelkedés előtti szintre.⁴ Mindezen hatások eredményezik az átlagos elégedettség és boldogság fejlett országokban tapasztalt állandóságát.

A fentiek alapján egy reprezentatív egyén elégedettségét (LS) több tényező is befolyásolja. Formálisan ez azt jelenti, hogy az elégedettség egy olyan függvény, amelynek argumentumában az abszolút és relatív jövedelmek, illetve egyéb releváns tényezők szerepelnek:

$$LS_t = LS_t(Y_t, Y_{t-1}, \hat{Y}_t, EY_{t+1}(\hat{Y}_t), X)$$

Ahol Y_t adott egyén t időpontbeli jövedelme, Y_{t-1} a múltbeli jövedelem, \hat{Y}_t a referenciacsoport t időpontbeli jövedelme, EY_{t+1} az adott személy várható jövőbeli jövedelme, míg X az egyén egyéb személyes jellemzőinek vektora. Tehát az elégedettséget a jövedelem abszolút szintje mellett egy külső (referenciacsoport jövedelme) és egy belső (saját múltbeli jövedelmi helyzet) vonatkoztatási pont is befolyásolja. A referenciacsoport jövedelme két úton hat az elégedettségre. A státuszhatás \hat{Y}_t közvetlen hatásaként azonosítható, az információs hatás pedig a várható jövedelemen keresztül hat, amikor is feltételezzük, hogy a várható jövőbeli jövedelem magasabb, ha a referenciacsoport jövedelme növekszik. A két hatás együttese azonosítható a referenciacsoport jövedelmét magában foglaló relatív jövedelem koefficiensére vonatkozó empirikus becslésekkel.

A következőkben magyar adatok segítségével fogjuk vizsgálni a relatív jövedelem elégedettséget befolyásoló szerepét. A fő kérdések egyike az, hogy az emberek az étellel való elégedettségük értékelése során figyelembe veszik-e a mások és a saját korábbi jövedelmüket, vagy pedig csak a jövedelmük aktuális szintje a meghatározó. Két eltérő időpontot reprezentáló felmérés adatainak segítségével arra a kérdésre is választ keresünk, hogy miként változott a referenciajövedelem hatása a rendszerváltást követő másfél évtizedben. Végül pedig a vonatkoztatási csoport meghatározásának szerepét vizsgáljuk, azaz, hogy miként befolyásolja a referenciajövedelem becsült együtthatójának értékét az összehasonlítás alapján szolgáló csoport összetétele. Az általános gyakorlat szerint a kutatók exogén mód-

4 A jövedelemmel kapcsolatos adaptáció jelenségének létezését számos empirikus tanulmány alátámasztotta. Brickman úttörő cikke azt mutatta (Brickman et al. 1978), hogy a lottónyertesek átlagos boldogsága nem különbözik lényegesen a kontrollcsoportétól. Easterlin (2005) elemzése szerint az anyagi javakhoz kapcsolódó aspirációs szint szinte teljesen összhangban változik az anyagi jóléttel, azaz egy csaknem teljes mértékű adaptáció megy végbe a jövedelem növekedésekor. Di Tella németországi adatokat vizsgálva jutott arra az eredményre, hogy nem lehet elutasítani a jövedelem változásához történő teljes mértékű adaptációt (Di Tella et al. 2010).

ón határozzák meg, hogy kik alkotják a referenciacsoportot, ami így állhat például az azonos életkorúakból, az azonos földrajzi helyen lakókból vagy akár az azonos iskolai végzettségű, életkorú és lakóhelyű személyekből is. A kérdés az, hogy ez milyen hatással van az eredményekre.⁵

Adatok

Az elemzéshez két adatbázist használtunk fel: a TÁRKI Magyar Háztartás Panel 1993-as II. hullámát,⁶ illetve a TÁRKI 2005-ös Háztartás Monitor felmérését.⁷ Mindkét kutatás a 16 éves és idősebb személyek megkérdezésével zajlott. Az utólagosan rétegzett minták nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség szerinti megoszlásai jól illeszkednek a 16 éves és idősebb népesség megfelelő adataihoz.⁸ Az 1993-as adatbázis 4159 olyan személyt tartalmaz, aki válaszolt a kutatás egyéni kérdőívére, a 2005-ös felmérés pedig 3808-at.

Az elemzésekben a függő változónk a szubjektív jól-lét volt, amelyet a következőképpen mértek: „Mennyire van megelégedve élete eddigi alakulásával, életpályájával? Ha egyáltalán nincs megelégedve, mondjon nullát, ha teljesen elégedett, adjon 10-est.” Az így meghatározott, 11 fokú skálán mért szubjektív jól-létre a továbbiakban többnyire elégedettségment utalunk, de a szubjektív jól-lét, elégedettség és hasznosság fogalmakat egymással felcserélhetőként értelmezzük.

A jövedelmet a háztartás éves jövedelméből számított ekvivalens havi jövedelemmel ragadtuk meg⁹ oly módon, hogy a háztartás első tagját 1-es, a második tagját 0,7-es, a többi tagját pedig 0,5-es súllyal vettük számításba.¹⁰

A referenciacsoport jövedelmét az előzőekben ismertetett ekvivalens jövedelem segítségével számítottuk a következőképpen:

$$\hat{Y}_i = \frac{1}{N_{R_i}} \cdot \sum_{j \in R_i} Y_j$$

Ahol a bal oldalon az i -edik személy referenciajövedelme áll (\hat{Y}_i), ami minden olyan j személy ekvivalens jövedelmének (Y_j) átlagaként adódik, aki az i -edik személy jellemzői alapján meghatározott R_i referenciacsoportba tartozik. N_{R_i} az adott referencia-csoportba tartozó személyek száma.

5 Meg kell jegyezni, hogy az egyén a referenciacsoport tényleges jövedelmét feltehetően nem érzékeli közvetlenül, arról csak korlátozott információkkal, esetleg szisztematikusan torzított információkkal rendelkezik.

6 TÁRKI Magyar Háztartás Panel 1993 II. hullám. A magyarországi háztartások anyagi és munkaerő-piaci helyzete. Az adatgyűjtés letétbe helyezője: Társadalomkutatási Intézet Rt., Kutatásvezető: Tóth István György. Az adatbázist a TÁRKI Adatbank bocsátotta rendelkezésünkre.

7 TÁRKI Háztartás Monitor 2005. A magyarországi háztartások anyagi és munkaerő-piaci helyzete. Az adatgyűjtés letétbe helyezője: Társadalomkutatási Intézet Rt., Kutatásvezető: Szívós Péter, Tóth István György. Az adatbázist a TÁRKI Adatbank bocsátotta rendelkezésünkre.

8 Az adatgyűjtés dokumentációja elérhető a következő linkeken: <http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifbun.pl?sorszam=TDATA-C82> <http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifbun.pl?sorszam=TDATA-G20>

9 Lelkes (2003) elemzése alapján az ekvivalens jövedelem erősebb kapcsolatban áll az elégedettséggel, mint a személyes jövedelem.

10 Az alkalmazott súlyrendszert használja például Tóth (1994).

Az elemzésekben a másokhoz viszonyított relatív jövedelem változóját a következőképpen számítottuk:

$$\text{Relatív jövedelem} = \frac{Y_i}{\hat{Y}_i}$$

Ahol Y_i az i -edik személy ekvivalens jövedelme, \hat{Y}_i pedig a referenciacsoport jövedelme.

Annak érdekében, hogy megvizsgálhassuk a referenciacsoport kialakításának hatását a relatív jövedelem becült együtthatójára, ötféle módon határoztuk meg a vonatkoztatási csoportot:

1. A kérdezett életkora, iskolai végzettsége és lakhelye szerint. Ehhez az életkor alapján 5 csoportba soroltuk az egyes személyeket (16–29, 30–39, 40–49, 50–59, 60 éves és idősebb), a legmagasabb iskolai végzettség szerint 4 kategóriát alakítottunk ki (maximum 8 általánost végzett, szakmával rendelkező, érettségizett, diplomás), valamint a lakhely szerint a 7 magyar régiót 4 csoportba vontuk össze (Közép-Magyarország, Közép- és Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl és Dél-Alföld, Észak-Magyarország és Észak-Alföld).
2. A kérdezett életkora +/- 3 év.
3. A kérdezett életkora +/- 5 év.
4. A kérdezettel azonos megyében élők.
5. A kérdezettel azonos régióban élők.

Az ötféle referenciacsoport segítségével azt próbáltuk elérni, hogy olyan vonatkoztatási csoportok álljanak rendelkezésünkre, amelyek egyfelől gyakran használatosak a szakirodalomban, másfelől pedig alapvetően különböznek a kérdezett és a referenciacsoport közti társadalmi távolság tekintetében. Ezenkívül az azonos elven képzett (pl. életkor alapján) vonatkoztatási csoportok a referenciacsoport méretének az információs és státuszhatásra gyakorolt hatását hivatottak segíteni.

A saját múltbeli jövedelem figyelembevételéhez a következő kérdésre adott válaszokat használtuk: „Kérem, mondja meg, hogy az elmúlt 12 hónapban hogyan alakult az Ön családjának anyagi helyzete? 1 – jelentősen romlott, 2 – romlott, 3 – nem változott, 4 – javult, 5 – jelentősen javult.” Mivel mind 1993-ban, mind 2005-ben alig néhányan válaszolták azt, hogy jelentősen javult az anyagi helyzetük, ezért a javult és jelentősen javult válaszlehetőségeket összevontuk.

Módszertan

Az elemzéseket a legkisebb négyzetek módszerét (OLS) alkalmazó lineáris regressziós modellekkel végeztük. Ez azt jelenti, hogy az elégedettséget folytonos változóként kezelve feltételeztük, hogy a kérdezettek a 11 fokú skála egyes értékei

közi távolságot egyenlőként értelmezték, azaz például a 3. és 5. kategória közti távolság megegyezik a 7. és 9. kategória közti távolsággal. Ez estünkben, a kérdés számszerűsített módon való megfogalmazásának köszönhetően, elég hihető feltételezés, módszertani problémákat inkább a kevesebb és verbális kategóriákat használó elégedettségmutatóknál okozhat. A fenti módon mért elégedettség ugyanakkor ordinális szintű változóként is kezelhető, ebben az esetben pedig például rendezett (*ordered*) logit vagy probit becsléseket igényelne. Azonban Ferreri-Carbonell és Frijters tanulmánya (2004) alapján, amely azt találta, hogy a kétféle (OLS és *ordered* probit vagy logit) becslési eljárás igen hasonló eredményekre vezet, az általunk használt megközelítés helyessége alátámasztható. Az OLS becslések mellett szól az is, hogy az eredmények lényegesen egyszerűbben értelmezhetőek. Mindezek ellenére az eredmények robusztusságának vizsgálata érdekében a modellek többségét rendezett logit és probit eljárással is becsültük. Ezek a becslések az előjelek és szignifikanciák tekintetében nem mutattak érdemi eltérést a közölt eredményektől.

A becslések során elsődlegesen az abszolút és relatív jövedelem hatásaira voltunk kíváncsiak. A jövedelemváltozókat logaritmikusan szerepeltettük, ami megfelel a jövedelem csökkenő határhasznáról alkotott hipotézisnek és az empirikus tanulmányok eredményeinek is.¹¹ A kontrollváltozók között szerepelt a nem, az életkor és négyzete, a lakóhely, a családi állapot, a gyerekek száma, az etnikai hovatartozás, a munkaerő-piaci státusz és a vallásosság. A multikollinearitás problémájának elkerülése érdekében, ahol szükséges volt, az elemzésekből kihagytuk a referenciacsoport meghatározásánál figyelembe vett változókat.

A becsült regresszió így a következő formát öltötte:

$$LS_i = \beta_0 + \beta_1 \cdot \text{LN}(Y_i) + \beta_2 \cdot \text{LN}\left(\frac{Y_i}{\hat{Y}_i}\right) + \beta_3 \cdot D_i + \beta_4 \cdot X + \epsilon_i$$

Ahol Y_i az adott személy ekvivalens jövedelme, \hat{Y}_i pedig a referenciacsoport jövedelme. D_i a kérdést megelőző évhez képest az anyagi helyzet változását mutató dummy változókat jelenti, X pedig az egyéb személyes jellemzők vektora. Azaz az étellel való elégedettség és az ekvivalens jövedelem kapcsolatát β_1 együttható mutatja, a másokhoz viszonyított relatív jövedelem hatását pedig β_2 jeleníti meg. Utóbbi pozitív értéke azt jelenti, hogy minél magasabb a saját jövedelem mások jövedelméhez viszonyított értéke, annál elégedettebb valaki, azaz a státuszhatás dominál, hiszen a referenciacsoport jövedelmének növekedése csökkenti a relatív jövedelmet. Negatív értéke pedig az információs hatás erőteljes jelenlétére utal, minél magasabb mások jövedelme a saját jövedelemhez képest, annál nagyobb a kérdéselt szubjektív jól-léte.

11 Lásd Frey–Stutzer (2002a, 2002b); Helliwell (2003); Layard et al. (2008).

Mivel a mintákba a két adatfelvétel során az egyéni kérdőívekre válaszolókat választottuk be, ezért előfordulhatott, hogy egy háztartásból több személy is szerepelt azokban. Ebből következően a modellekben a becslések standard hibáját a háztartásokra klaszterezve számítottuk ki. A vizsgált két időpontra vonatkozóan külön regressziós modelleket futtattunk.¹²

Eredmények

Az első modellváltozat eredményeit, amelyben a referenciacsoportot a kérdezettel azonos életkorú, iskolai végzettségű és lakóhelyű személyekkel definiáltuk, az 1. táblázat mutatja. A jövedelem elégedettségre gyakorolt hatása *ceteris paribus* (többek között a relatív jövedelem, azaz a saját jövedelem referencijövedelemhez viszonyított arányának változatlansága mellett) egyértelműen pozitív és erősen szignifikáns mindkét időpontban. 1993-ban egy 50 százalékos jövedelemnövekedés 0,6 egységgel növelte meg az elégedettséget, 2005-ben pedig ez az érték 0,7 egység volt.¹³

A jövedelem abszolút mértéke mellett a becslések azt mutatják, hogy a külső és belső referenciaponthoz viszonyított jövedelemnek is szignifikáns hatása van a szubjektív jól-létre. A relatív jövedelem együtthatója mindkét időpontban negatív, ennek megfelelően a relatív jövedelem értékének növekedése, ami a saját jövedelem állandósága mellett a vonatkoztatási csoport jövedelmének csökkenését jelenti, alacsonyabb elégedettséggel jár. Másként fogalmazva: az összehasonlítás alapjául szolgáló személyek magasabb jövedelme az egyén magasabb elégedettségével párosul, azaz az információs hatás dominál a státuszhatás felett. A vonatkoztatási csoport 50 százalékkal magasabb jövedelme 1993-ban 0,25 egységgel, 2005-ben 0,44 egységgel magasabb szubjektív jól-léttel járt együtt.¹⁴ Bár a relatív jövedelem együtthatójára vonatkozó becslés -1,084 2005-ben, míg -0,618 1993-ban, a két becslés 5 százalékos szignifikanciaszinten nem különbözik egymástól.¹⁵

12 Jelen írás keretein túlmutatnak a felvetések, de fontosnak tarjuk megjegyezni a következőket. Paneladatokat használó elemzéssel a ténylegesen megvalósuló jövedelemváltozás és a referenciacsoport jövedelemváltozásának hatását lehetne vizsgálni, amire keresztmetszeti adatok alapján csak következtetni tudunk. További kutatási irányként vizsgálható, hogy az ekvivalens jövedelem helyett a személyes munkaerő-piaci jövedelem esetében hogyan viszonyul egymáshoz az információs és státuszhatás erőssége. Ebben az esetben az ekvivalens jövedelmet elemzéshez képest jobb lehetőség adódna a munkaerőpiacon aktív állami és piaci szektorban foglalkoztatottak, valamint az inaktív egyének körében az információs hatás vizsgálatára, amely feltételezésünk szerint eltérő erősségű az egyes csoportokon belül. Utóbbira írásunk végén utalunk.

13 A logaritmus formában használt magyarázó változók becslült együtthatója azt mutatja meg, hogy hogyan változik a függő változó értéke az eredeti változó durván háromszoros változása esetén, mivel a logaritmizált változó értéke akkor nő meg egy egységgel, ha az eredeti változó értéke e-szeresére, azaz közelítőleg 2,718-szeresére nő. A logaritmus formából adódóan 1993-ban ha egy egyének a jövedelme 50 százalékkal magasabb egy - hozzá egyébként minden tekintetben hasonló - másik egyén jövedelménél, akkor a jövedelemkülönbség hatása az elégedettségre:

$$\Delta LS = 1,483 \cdot \ln(1,5 \cdot Y_i) - 1,483 \cdot \ln(Y_i) = 1,483 \cdot \ln\left(\frac{1,5Y_i}{Y_i}\right) = 1,483 \cdot \ln(1,5) = 0,60$$

14 A referenciacsoport jövedelmének 50 százalékos növekedése a saját jövedelem változatlansága mellett a relatív jövedelem

$$\text{kétharmadára való csökkenését eredményezi, mivel } \frac{Y_i}{1,5 \cdot Y_i} = \frac{2}{3} \cdot \frac{Y_i}{Y_i}$$

15 A különböző regressziókból származó becslések eltéréseinek összehasonlítását az elemzés során végig a következő t-statisz-

tikával végeztük:

$$\frac{\beta_1 - \beta_2}{\sqrt{\sigma_1^2 + \sigma_2^2}}$$

Ez az eredmény mégis ellentmond a várakozásunknak. A rendszerváltás környékén egy átalakuló, nagy gazdasági és társadalmi változásokat élő országban a jövő vélhetően kevésbé kiszámítható, mint egy európai uniós tagországban, azaz előbbi esetben az információs hatásnak erősebbnek kellene lennie. Megfelelő mutató híján azonban nem tudtuk tesztelni azt a hipotézist, hogy 1993-ban kevésbé volt kiszámítható a társadalmi környezet és előrelátható a jövő, ami miatt a hasonló társadalmi helyzetű személyek jövedelmének alakulása informatívabb lehetett a várható eseményekre – így a saját jövedelem változására is – vonatkozóan. A várakozásainknak ellentmondó eredmény magyarázatát a tanulmány végén kíséreljük meg.

Eredményeink szerint a saját (egy évvel) korábbi anyagi helyzethez való viszonyítás is alapvető meghatározója az elégedettségnek, egy ugyanakkora abszolút jövedelem más mértékű elégedettséghez vezet a korábbi jövedelem függvényében. Mind a jövedelem érzékelt csökkenése, mind emelkedése elmozdulást eredményez a szubjektív jól-létben, igaz, a korábbihoz viszonyított kismértékű emelkedés csak enyhén szignifikáns hatással bír. A jövedelem jelentős csökkenése 1993-ban nagyjából 1,66 egységnyivel alacsonyabb elégedettséggel járt együtt, kisebb visszaesése pedig 0,68-dal kisebb elégedettséghez vezetett. A saját anyagi helyzet javulása 0,50 egységgel növelte a szubjektív jól-létet. Ezek az értékek 2005-ben is nagyjából hasonlóan alakultak, egyedül a jelentős jövedelemcsökkenés érzékelésének jól-léti hatása volt enyhébb.

Az egyéb kontrollváltozók hatásai összhangban vannak a szakirodalom eredményeivel (Frey–Stutzer 2002b; Lelkes 2003, 2005; Layard 2005; Dolan et al. 2008). Az életkor és az elégedettség között egy U alakú összefüggés rajzolódik ki, az életkor emelkedésével kezdetben csökken a szubjektív jól-lét, 40–50 éves kor körül azonban megfordul a tendencia, és az idősebbek egyre boldogabbak. A nemek esetében elmondható, hogy a nők és férfiak elégedettsége között csak 1993-ban volt érdemi eltérés, a nők kissé boldogabbnak vallották önmagukat. Bár 2005-ben is pozitív a nem változó együtthatójára vonatkozó becslés, de ez nem éri el a statisztikai szignifikancia küszöbértékét. A budapestiek 2005-ben lényegesen elégedetlenebbek voltak az életükkel, 1993-ban azonban nem különböztek lényegesen a vidéken élőkötől. A kisebbségi helyzetben lévő romák mindkét időpontban mintegy 0,6 egységgel elégedetlenebbnek vallották magukat. Annak ellenére alacsonyabb a szubjektív jól-létük, hogy kontroll alatt tartjuk a munkaerő-piaci, jövedelmi, iskolázottsági és egyéb tényezőket. A családi állapot vonatkozásában a nőtlenekhez, hajadonokhoz viszonyítva a házasok vagy élettárrsal élők elégedettebbek, az elváltak, különélők általában elégedetlenebbek, míg az özvegyek nagyjából hasonló szubjektív jól-létről számolnak be. A munkaerő-piaci helyzet tekintetében az alkalmazottaknál lényegesen elégedettebbek voltak életükkel a tanu-

lók, míg elégedetlenebbek a munkanélküliek, nyugdíjasok és az egyéb inaktívak is. A saját vállalkozásban dolgozók igazán csak 2005-ben illeszkedtek abba a nemzetközi trendbe, hogy magasabb szubjektív jól-létről számolnak be, mint az alkalmazottak.¹⁶ Látható, hogy összességében a munkanélküliség a munkaerőpiacról való kikerülés egyéb formáinál jóval nagyobb probléma, és csak egy igen jelentős jövedelemnövekedés lenne képes kompenzálni negatív hatásait.¹⁷ A templomba járás gyakoribbá válásáról csak 2005-ben állítható, hogy enyhén pozitív összefüggést mutat az étellel való elégedettséggel. Ez megfelel Inglehart (2010) elemzésének, amely szerint a volt szocialista országokban az elégedettség és a vallásosság kapcsolata negatív vagy gyengén pozitív. Végül pedig a háztartásban élő gyerekek száma mérsékelten pozitív hatással van a boldogságra, azaz a több gyerekkel rendelkezők elégedettebbek az életükkel.¹⁸

1. táblázat: Az étellel való elégedettséget meghatározó tényezők

	1993		2005	
	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba
LN (Jövedelem)	1,483***	(0,204)	1,730***	(0,177)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: isk., kor, régió]	-0,618***	(0,217)	-1,084***	(0,187)
Az 1 évvel ezelőttihez képest az anyagi helyzete...				
Jelentősen romlott	-1,661***	(0,161)	-1,085***	(0,173)
Romlott	-0,683***	(0,094)	-0,662***	(0,086)
Nem változott	ref. kat.		ref. kat.	
Javult/jelentősen javult	0,502***	(0,165)	0,410***	(0,129)
Nem (Nő)	0,185**	(0,073)	0,094	(0,071)
Kor	-0,063***	(0,017)	-0,093***	(0,015)
Kor ²	0,001***	(0,000)	0,001***	(0,000)
Családi állapot				
Nőtlen, hajadon	ref. kat.		ref. kat.	
Házas, élettárral él	0,477***	(0,150)	0,752***	(0,147)
Elvált, különélő, nincs élettársa	-0,771***	(0,207)	-0,199	(0,191)
Özvegy	-0,379*	(0,209)	0,209	(0,199)
Etnikai hovatartozás (cigány)	-0,606***	(0,226)	-0,575**	(0,256)
Lakóhely (Budapest)	-0,070	(0,107)	-0,387***	(0,123)
18 év alatti háztartások száma	0,141***	(0,051)	0,025	(0,054)
Munkaerő-piaci státusz				
Alkalmazott	ref. kat.		ref., kat.,	
Saját vállalkozása van	0,179	(0,195)	0,490***	(0,171)
Ideiglenesen nem dolgozik	0,181	(0,202)	0,059	(0,207)
Munkanélküli	-0,729***	(0,180)	1,331***	(0,194)

16 A saját vállalkozásban dolgozók elégedettségéről részletesebben lásd pl. Frey (2008) 7. fejezetét.

17 Kiemelendő, hogy a munkanélküliek alacsonyabb elégedettsége nem az alacsonyabb jövedelemnek köszönhető, hiszen ezt kontroll alatt tartottuk. Szerepet játszhat benne a munkanélküliséghez kapcsolódó pszichikai teher, a társadalmi megbecsültség csökkenése, a társas kapcsolatok beszűkülése. Az anyagi vonatkozások közül pedig a vagyoni (nem jövedelmi) helyzet romlása, illetve a tartós munkanélküliek esetében az egy évnél korábbi (pl. két-három évvel a kérdezést megelőző) anyagi helyzethez viszonyított visszaesés. Ezek a tényezők nem szerepeltek a modellben.

18 Ebben a modellben a multikollinearitás elkerülése érdekében nem szerepeltettük az iskolai végzettség-változókat. A későbbi modellekben azonban ez már nem okozott problémát. A becslések alapján elmondható, hogy a minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál elégedettebbnek vallja magát.

Nyugdíjas	-0,316**	(0,154)	-0,288**	(0,133)
Tanuló	1,013***	(0,195)	0,719***	(0,212)
Egyéb inaktív	-0,772***	(0,196)	-0,589**	(0,234)
Templomba járás				
Soha	ref. kat.		ref. kat.	
Egy évnél ritkábban	-0,051	(0,117)	0,036	(0,102)
Évente néhányszor	-0,165	(0,109)	0,172	(0,110)
Havonta 1–3-szor	-0,160	(0,165)	0,254*	(0,154)
Hetente vagy gyakrabban	0,112	(0,145)	0,227	0,160)
Konstans	-7,383***	(1,966)	-11,435***	(1,990)
Korrigált R ²	0,175		0,222	
N	4588		3632	

Függő változó: *Elégedettség*; *Beclsési eljárás: OLS*; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

Az eredmények robusztusságának vizsgálata

Mivel a referenciacsoportok kialakítása iskolai végzettség, korcsoport és régió szerint történt, felmerülhet, hogy a csoportképző változók elégedettségre való hatása eredményezi a jövedelemváltozók szignifikáns hatását. A modellekben az életkor, az életkor négyzete és a lakóhely szerepelt kontrollváltozóként, így ezek esetében kizárhatjuk az előbbi feltételezést. A magasabb iskolai végzettség azonban magasabb jövedelemmel jár együtt, így pedig az általunk kialakított referenciacsoport jövedelme is magasabb lesz. A változók közti multikollinearitás miatt a referenciacsoportok kialakításához használt iskolai végzettség változót nem használhattuk, azonban a 2005-ös kérdőívben szerepelt egy kérdés, ami arra kérdezett rá, hogy a válaszadó hány évesen fejezte be először iskolai tanulmányait. Az iskolai végzettségre ilyen módon kontrolláló modell eredményeit a 2. táblázat tartalmazza. A jövedelem együtthatója szignifikáns és pozitív, a relatív jövedelem együtthatója szignifikáns és negatív marad akkor is, ha a referenciacsoportok létrehozása során használt változók szerepelnek a modellben, az anyagi helyzet értékelésének hatása szintén hasonló maradt a korábbi modellhez képest.¹⁹ A jövedelmi változók hatása tehát nem az iskolai végzettséggel való összefüggésükből fakad.

19 Azon válaszadók esetében, akik a kérdés idején még tanultak, a tanulmányok befejezését mutató változó értéke missing volt. Amennyiben ezeket a hiányzó értékeket az életkorral helyettesítettük, az eredmények nem változtak érdemben.

2. táblázat: Az eredmények robusztusságának vizsgálata, 2005

	B	robusztus standard hiba
LN (Jövedelem)	1,608***	(0,205)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: isk., kor, régió]	-0,958***	(0,213)
Hány évesen fejezte be iskolai tanulmányait	0,034**	(0,014)
Az 1 évvel ezelőttihez képest az anyagi helyzete...		
Jelentősen romlott	-1,096***	(0,177)
Romlott	-0,655***	(0,089)
Nem változott	ref., kat.	
Javult/jelentősen javult	0,359***	(0,134)
Egyéb kontrollváltozók	Igen	
Konstans	-10,718***	(2,194)
Korrigált R ²	0,217	
N	3422	

Függő változó: Elégedettség; Becslési eljárás: OLS; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$; Egyéb kontrollváltozók: nem, életkor, életkor négyzete, iskolai végzettség, családi állapot, munkaerő-piaci státusz, templomba járás gyakorisága, gyerekek száma, etnikai hovatartozás, lakóhely.

A rendszerváltás utáni évtizedben az információs hatás nem csökkent a fenti modellek szerint. A két időpontra külön-külön futtatott modellek előnye, hogy a kontrollváltozók hatása eltérő lehet az évek között. Azonban, hogy biztosak lehessünk, hogy az információs hatás valóban nem csökkent 1993 és 2005 között, pooled OLS modellt is futtattunk. Ennek eredményei láthatóak a 3. táblázatban. A relatív jövedelem és a kérdés időpontja közötti interakciós tag 10 százalékos szinten sem szignifikáns, ami megerősíti az eredeti állítást, azaz 1993-ban és 2005-ben nem különbözik jelentősen a referenciacsoport jövedelmének hatása.

3. táblázat: Az információs hatás változatlanosságának vizsgálata, pooled OLS

	B	robusztus standard hiba
LN (Jövedelem)	1,619***	(0,132)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv., isk., kor, régió]	-0,727***	(0,165)
Év (2005)	-0,082	(0,071)
LN (Relatív jövedelem)*Év (2005)	-0,244	(0,154)
Egyéb kontrollváltozók	Igen	
Konstans	-10,652***	(1,458)
Korrigált R ²	0,198	
N	8220	

Függő változó: Elégedettség; Becslési eljárás: OLS; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$; Egyéb kontrollváltozók: nem, életkor, életkor négyzete, iskolai végzettség, családi állapot, munkaerő-piaci státusz, templomba járás gyakorisága, gyerekek száma, etnikai hovatartozás, lakóhely, az anyagi helyzet változásának szubjektív értékelése

Az referenciacsoport összetételének hatása az elégedettségre

Az eltérő módon meghatározott referenciacsoportokat használó modellek eredményeit a 4. és 5. táblázat mutatja. Ezekben az esetekben csak a relatív jövedelem jövedelmének együtthatóját tüntettük fel. Az egyéb kontrollváltozók hatása érdemben nem változik az 1. táblázatban közölt eredményekhez képest. Mind 1993-ban, mind pedig 2005-ben az életkor alapján meghatározott referenciacsoport magasabb jövedelme erősen negatív hatást gyakorolt az elégedettségre, mivel a relatív jövedelem becsült együtthatója pozitív. Ugyanakkor a területi alapon képzett referenciacsoportokhoz viszonyított relatív jövedelem becsült együtthatója bár minden esetben pozitív, többnyire nem szignifikáns. A két időpontra vonatkozó becslések között ha szignifikáns eltérés nincs is, a relatív jövedelemre vonatkozó együttható becsült értéke 2005-ben rendre alacsonyabb (például az 1. modellnél 1993-ban 3,004, 2005-ben 2,118). Érdeemes megjegyezni emellett azt is, hogy egy kivétellel a tágabb, több embert magában foglaló vonatkoztatási csoport jövedelmének változása negatívabban érinti az elégedettséget. Az életkori vonatkoztatási csoportok esetében például a kérdezethez képest maximum 3 évvel fiatalabbak vagy idősebbek jövedelmének emelkedése kevésbé csökkenti az elégedettséget, mint az 5 évvel fiatalabbak vagy idősebbek jövedelmének változása. Bár a becsült együtthatók eltérése statisztikailag nem tekinthető jelentősnek, a tendencia mégis figyelemre méltó.

Utóbbi eredményekre a következők szolgálhatnak magyarázatul. Az életkor, iskolai végzettség és lakóhely alapján meghatározott vonatkoztatási csoporthoz képest ezek a referenciacsoportok lényegesen kevésbé feleltethetőek meg a kérdezettel azonos társadalmi helyzetű személyek halmazának. Ebből kifolyólag a vonatkoztatási csoport helyzetének változása nem jelent, vagy csak nagyon kis mértékben jelent bármiféle információt a saját jövőbeli helyzetre vonatkozóan. Mindez azt jelenti, hogy az információs hatás ezekben az esetekben számottevően kisebb, mint a több tényezőt is figyelembe vevő vonatkoztatási csoportoknál, így a státuszhatás dominál a releváns mások jövedelmének változásakor. A területi alapon számított referenciajövedelem mérsékeltebb hatása annak a következménye, hogy az életkorral szemben a lakóhely többé-kevésbé a saját választás függvénye.²⁰ Ennek köszönhetően az azonos megyében, illetve régióban élők társadalmi távolsága kisebb, mint az azonos életkorúak közti társadalmi különbség, azaz az előbbi esetben az információs hatás nagyobb eséllyel jelentkezik. Végezetül, a tágabb referenciacsoportok esetében a relatív jövedelem becsült együtthatójának magasabb értéke részben a társadalmi távolság növekedésével magyarázható. Az adott megyében élők közti hasonlóság nagyobb lehet, mint a régió lakosai közötti, illetve hasonló módon a maximum 3 évvel idősebbek vagy fiatalabbak társadalmi helyzete is jobban megegyezik, mint egy bővebb életkori határ esetében. Sági

20 A lakóhely alapján képezett referenciacsoportot használó Kingdon és Knight (2007), valamint Barrington-Leigh és Helliwell (2008) is hasonló érveket használnak a vonatkoztatási csoport meghatározásának indoklásaként.

(2000) arra hívja fel a figyelmet, hogy a saját helyzet értékelésekor csak korlátozott mértékű információ feldolgozására van lehetőség, ami a figyelemfelkeltő, kiugró jelenségeket értékeli fel, ennek következtében a gazdagság sokkal feltűnőbb, mint a szegénység. A szélesebb kört felölelő referenciacsoportokban ennek megfelelően könnyebb kiugróan gazdag embereket találni, ami a státuszhatás következtében az elégedettség csökkenését eredményezi. Továbbá a tágabb módon meghatározott vonatkoztatási csoportok definíció szerint több embert foglalnak magukban, így a releváns mások jövedelmének változása a társadalom nagyobb hányadát érinti, azaz változatlan saját jövedelem mellett a társadalmi ranglétrán egy nagyobb visszaeséssel jár együtt, ami jelentősebb státuszvesztést eredményez. Így tehát azonos mértékű jövedelemváltozás státuszhatása nagyobb egy bővebb, mint egy szűkebb módon meghatározott vonatkoztatási csoport esetén.

4. táblázat: A referencijövedelem hatása az elégedettségre, 1993

	1. modell		2. modell		3. modell		4. modell	
	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv., kor +/- 3 év]	3,004***	(1,070)						
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: kor +/- 5 év]			3,871***	(1,294)				
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: megye]					0,269	(0,252)		
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: régió]							0,520*	(0,293)
Egyéb kontrollváltozók	igen		igen		igen		igen	
Korrigált R ²	0,183		0,183		0,181		0,182	
N	4588		4588		4588		4588	

Függő változó: Elégedettség; Becslési eljárás: OLS; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$; A kontrollváltozók: LN(jövedelem), nem, életkor, életkor négyzete, iskolai végzettség, családi állapot, munkaerő-piaci státusz, templomba járás gyakorisága, gyerekek száma, etnikai hovatartozás, az anyagi helyzet változásának subjektív értékelése, lakóhely (1. és 2. modell)

5. táblázat: A referencijövedelem hatása az elégedettségre, 2005

	1. modell		2. modell		3. modell		4. modell	
	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: kor +/- 3 év]	2,118***	(0,688)						
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: kor +/- 5 év]			2,578***	(0,840)				
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: megye]					0,250	(0,266)		
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: régió]							0,080	(0,272)
Egyéb kontrollváltozók	Igen		Igen		Igen		Igen	
Korrigált R ²	0,231		0,232		0,228		0,228	
N	3632		3632		3632		3632	

Függő változó: Elégedettség; Becslési eljárás: OLS; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$; A kontrollváltozók: LN(jövedelem), nem, életkor, életkor négyzete, iskolai végzettség, családi állapot, munkaerő-piaci státusz, templomba járás gyakorisága, gyerekek száma, etnikai hovatartozás, az anyagi helyzet változásának subjektív értékelése, lakóhely (1. és 2. modell)

Az referenciacsoport összetételének hatása nemek szerint

Az eredményeink mögött meghúzódó hipotézis helyességét – miszerint a relatív jövedelem együtthatója a státusz- és információs hatás egymáshoz viszonyított erősségének függvénye – közvetett módon, a nemek közti eltérésekkel vizsgálhatjuk. Mivel számos tanulmány azt találta, hogy a férfiak a nőknél kompetitívebbek (Niederle–Vesterlund 2007; Croson–Gneezy 2009), ezért előbbiek között a státuszhatásnak erősebbnek kell lennie, hiszen annak alapja éppen a státuszért, a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyért folyó verseny. Amennyiben ez a feltételezés helytálló, a férfiak esetében a relatív jövedelem együtthatójára vonatkozó becslés pozitívabb lesz, mint a nőknél. A modellek nemek szerinti bontásban történő becslése alá is támasztja ezt a hipotézist (6. és 7. táblázat). A különbözőképpen meghatározott referenciacsoportok esetében a relatív jövedelemre vonatkozó becslések rendre magasabbak (pozitívabbak) a férfiak esetében, ami azt jelenti, hogy körükben erősebben lép fel a státuszhatás. Ebben az esetben is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy csupán tendenciákról beszélhetünk, ugyanis a becslt együttha-

tók különbsége nem tekinthető statisztikailag szignifikánsnak.

6. táblázat: A referenciacsoport jövedelmének hatása nemeként, 1993

	FÉRFI		NŐ	
	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: isk., kor, régió]	-0,345	(0,296)	-0,838***	(0,281)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: kor +/- 3 év]	2,612*	(1,529)	3,187**	(1,368)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: kor +/- 5 év]	4,140**	(1,846)	3,598**	(1,629)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: megye]	0,608*	(0,335)	-0,031	(0,299)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: régió]	0,937**	(0,390)	0,183	(0,338)

Függő változó: Elégedettség; Becslési eljárás: OLS; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

7. táblázat: A referenciacsoport jövedelmének hatása nemeként, 2005

	FÉRFI		NŐ	
	B	robosztus standard hiba	B	robosztus standard hiba
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: isk., kor, régió]	-0,750***	(0,273)	-1,346***	(0,234)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: kor +/- 3 év]	2,435**	(0,984)	1,861**	(0,907)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: kor +/- 5 év]	2,986**	(1,206)	2,218**	(1,079)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: megye]	0,626*	(0,363)	-0,000	(0,315)
LN (Relatív jövedelem) [Ref.jöv.: régió]	0,445	(0,371)	-0,151	(0,326)

Függő változó: Elégedettség; Becslési eljárás: OLS; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

Az eredmények értelmezése

Ahogy fent láttuk, a várakozásainkkal ellentétben az információs hatás erőssége nem csökkent a rendszerváltás utáni évtizedben, holott feltételezésünk szerint a társadalmi környezet és a jövő kiszámíthatóbbá, kevésbé bizonytalanná vált. A lehetséges magyarázatok közül az első szerint a társadalmi környezet és a jövő kiszámíthatatlansága nem csökkent 1993 és 2005 között, sőt mintha növekedett is volna. Ennek következtében nem változott az információs hatás mértéke. Jelen tanulmány keretei között ezt a hipotézist nem tudjuk tesztelni, de nem tartjuk valószínűnek, hogy elsősorban ez áll az eredmények mögött.

Ha azonban mégis csökkent a bizonytalanság mértéke, akkor más tényezőknek kellett ellensúlyozniuk az elvileg csökkenő információs hatást. Clark et al. (2009a) egy egyszerű két időszakos modellt mutat be, amely szerint az információs hatás (többek közt) annál dominánsabb, minél nagyobb az esély a referenciacsoport jövedelmének az elérésére. Ennek alapján azt állíthatjuk, hogy a jövőről alkotott pozitívabb, optimistább kép is növeli az információs hatás erősségét, hiszen utóbbit befolyásolja a jövőbeli kilátás, az anyagi helyzet javulásának ígérete is. Ha valaki úgy véli, jó esély kínálkozik helyzetére javulására, akkor mások jövedelmének emelkedése is több információval szolgál a jövőre vonatkozóan. Ugyanakkor, ha valaki úgy véli, semmi esély arra, hogy javulni fognak az életkörülményei, akkor hiába nő a körülötte lévők jövedelme, ezt nem fogja információként értékelni. Így tehát a referenciacsoporthoz való felzárkózás esélyének növekedése kiegyensúlyozhatta a bizonytalanságból fakadó változásokat. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a „Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni” állítással való egyetértés átlaga egy 4 fokú skálán 1993-ban 2,56 volt, míg 2005-re statisztikai értelemben is jelentős mértékben 2,38-ra csökkent, azaz kisebb lett azok aránya, akik külső körülmények által befolyásoltnak érezték magukat és az életüket. A jövő alakulásával való elégedettség egy 11 fokú skálán mért átlaga pedig 4,22-ről 5,25-ra nőtt a vizsgált időszak alatt, a jövő értékelése optimistább lett.

További fontos elem lehet az állami szektorban foglalkoztatottak, és ezzel a kiszámítható bértáblával, stabil előmenetellel rendelkezők arányának csökkenése is. A magánszektorral ellentétben ennél a csoportnál a releváns mások jövedelme sokkal kisebb mértékben jelent információt a jövőbeli (jövedelmi) kilátásokra vonatkozóan, hiszen a kiszámíthatóság miatt erre nincs szükség. Ennek megfelelően, ha mindenki az állami szférában dolgozna, akkor mások jövedelmének emelkedésekor sokkal gyengébben jelentkezne az információs hatás, és lényegesen dominánsabb lenne a státuszhatás. Ezzel szemben abban az esetben, ha mindenki magáncég alkalmazottja lenne, akkor az információs hatás erőteljesen érvényesülne. Mivel 1993-ban a foglalkoztatottak 60 százaléka az állami szférában dolgozott, ami a 90-es évek végére 40 százalékra csökkent, ez azt jelentheti, hogy a változások hatására a referenciacsoport jövedelmének információs hatása is erősebbé válhatott. Ennek a hipotézisnek az ellenőrzése azonban további elemzéseket igényel.

Összegzés

A szubjektív jól-léttel foglalkozó tanulmányok rámutattak arra, hogy az elégedettséget nem csak az abszolút, hanem a relatív helyzet is lényegesen befolyásolja. Az anyagi tényezőkre fókuszálva ez azt jelenti, hogy az egyén saját helyzetét a számára releváns társadalmi csoport jövedelméhez is méri, illetve saját korábbi anyagi helyzetéhez is hasonlítja, és ez az összehasonlítás komoly jól-léti hatások-

kal jár. A belsőnek nevezhető referenciapont esetében (korábbi jövedelem) ez a hatás egyértelmű, ha valakinek nő a jövedelme, elégedettebb, ha csökken, elégedetlenebb. A külső referenciapont esetében (mások jövedelme) nem ilyen világos a helyzet, kétféle következménnyel is jár a referenciacsoport jövedelmétől való eltérés. A státuszhatás eredményeképpen a saját jövedelem elmaradása a releváns csoporttól alacsonyabb elégedettséggel jár együtt, hiszen ilyenkor az egyén egyfajta deprivált állapotba jut, társadalmi státusza csökkenését érzékeli. Fennállhat ugyanakkor egy ezzel ellentétes hatás is. Mivel az emberek a jövőről kevés információval rendelkeznek, így a körülöttük lévők, a releváns mások helyzetéből próbálnak következtetést levonni a várható eseményekre vonatkozóan. Minél magasabb a referenciacsoport jövedelme, annál elégedettebb az egyén, ugyanis a hozzá hasonló személyek kedvező helyzete információval szolgál a saját jövőbeni helyzete várható alakulásáról, a jövőbeli jövedelméről. Azaz a státuszhatás mellett egy információs hatás is befolyásolja az elégedettséget.

Az elméleti és empirikus munkákkal összhangban a magyar adatokon végzett elemzésünk azt mutatja, hogy az abszolút jövedelem mellett lényeges szerepet játszik elégedettségünkben a relatív, másokhoz és a saját korábbi jövedelmünkhöz viszonyított helyzet. Eredményeink közül a legfontosabb az, hogy a referenciacsoport jövedelmének hatása – és ennek következtében a relatív jövedelem együttthatójára vonatkozó becslés is – erősen függ az összehasonlítás alapjául szolgáló csoport összetételétől. Az azonos társadalmi helyzetűekkel történő összehasonlítás esetében az információs hatás dominál a státuszhatás felett, ugyanakkor az egyén és a referenciacsoport közti társadalmi távolság növekedésével párhuzamosan az információs hatás veszít erejéből, és a releváns mások jövedelmének növekedése erőteljesebb státuszvesztéssel jár együtt. Az életkor, iskolai végzettség és lakóhely alapján képzett referenciacsoport jövedelmének növekedése pozitív, a megyében és a régióban élők jövedelmének inkább negatív, míg az azonos életkorúak anyagi helyzetének javulása erősen negatív hatással van az elégedettségre, aminek oka a társadalmi helyzet hasonlóságának csökkenése. Részben ezzel magyarázható az is, hogy az azonos elven meghatározott referenciacsoportok közül a tágabb esetében a státuszhatás erősebben érvényesül, azaz a vonatkoztatási csoport jövedelmének hasonló mértékű növekedése jelentősebb elégedettségcsökkenéssel jár együtt például akkor, ha az egyén saját helyzetét a maximum 5 évvel fiatalabbakhoz és idősebbekhez éri, mint az ennél szűkebb korcsoport esetében. Ezen jelenség egy másik magyarázata a referenciacsoport létszámán alapul. A tágabb vonatkoztatási csoportba tartozók jövedelmének változása a társadalom nagyobb hányadát érinti, azaz változatlan saját jövedelem mellett a társadalmi ranglétrán egy nagyobb visszaeséssel jár együtt, ami jelentősebb státuszvesztést eredményez. Tehát azonos mértékű jövedelemváltozás státuszhatása nagyobb egy bővebb, mint egy szűkebb módon meghatározott vonatkoztatási csoport esetén.

Eredményeink többnyire illeszkednek a szakirodalom eddigi megállapításai

közé. Az életkor, iskolai végzettség és lakóhely alapján képzett referenciacsoport esetében a relatív jövedelem negatív együttthatója az információs hatás jelenlétét mutatja, ami megfelel a Kelet-Európa és Nyugat-Európa között meglévő eltérésnek. Ferrer-i-Carbonell (2005) például a fentihez hasonló módon meghatározott referenciacsoport esetében a státuszhatás dominanciáját mutatta ki Nyugat-Németországban. A korábbi eredményeknek ellentmond az életkori vonatkoztatási csoportok esetében a relatív jövedelem erősen pozitív együttthatója. Caporale és szerzőtársai például volt szocialista országok esetében az információs hatás érvényesülést mutatták ki a kérdezettel azonos életkorú (+/- 5 év) referenciacsoportot használva (Caporale et al. 2009). Az eltérés oka a jövedelem eltérő mérése lehet. Caporale és szerzőtársai az European Social Survey adatait használták, ahol a jövedelmet nem folytonos, hanem 11 kategóriás változóként mérték, ami kevésbé pontos eredményeket adhat. Illetve egy egységként kezelték a vizsgált kelet-európai országokat, ami nem engedi meg, hogy országról országra eltérő lehessen a referenciacsoport jövedelmének hatása.

Várakozásainkkal ellentétben a többféleképpen meghatározott relatív jövedelem hatása nem változott a vizsgált két időpont között, azaz az információs hatás erőssége nem lett kisebb. A legvalószínűbb magyarázat erre, hogy bár a társadalmi környezetet és jövőt illető bizonytalanság csökkenéséből fakadóan mások jövedelme már kevésbé töltötte be az információforrás szerepét, mivel kevésbé volt szükség ilyesfajta fogódzókra, ugyanakkor ezt a folyamatot ellensúlyozta a jövő pozitívabb megítélése, a mások jövedelmének utolérésébe vetett bizalom növekedése, ami az információs hatás fokozódásához vezetett. További magyarázat lehet az állami szférában foglalkoztatottak arányának csökkenése, hiszen körükben a kiszámíthatóbb jövedelemváltozások miatt mások jövedelme kevésbé tekinthető információhordozónak. Ezen folyamatok összességének eredményeképpen nem mutatkozik változás a referenciacsoport jövedelmének hatásában 1993 és 2005 között.

ABSTRACT: The paper examines the relationship between subjective well-being and income. The empirical studies on subjective well-being pointed out that satisfaction with life depends not only on absolute but relative position as well. Comparing ourselves with others (interpersonal reference point) and with our past income (intrapersonal reference point) is important in determining individual satisfaction beside absolute income. The increase of the reference group's income has two different impacts on subjective well-being. Because of the decrease of the social status satisfaction is lower (status effect), on the other hand in an unpredictable, volatile environment an increase in the income of the reference group provides information about the prospect of the future earnings, so it increases satisfaction with life (signal effect). Our analysis on Hungarian data shows that the relative income is an important factor in determining life satisfaction. When comparing ourselves with others of the same social status the signal effect is more dominant than the status effect. When the social distance between the individual and her reference group grows the signal effect gets less significant, and the status effect

becomes the more determining factor.

Irodalom

- Akay, A. – Martinsson, P. (2011): Does relative income matter for the very poor? Evidence from rural Ethiopia. *Economis Letters*, 110: 213–215.
- Barrington-Leigh, C. P. – Helliwell, J. F. (2008): Empathy and Emulation: Life Satisfaction and the Urban Geography of Comparison Groups. *NBER Working Paper No. 14593*.
- Brickmann, P. – Coates, D. – Janoff-Bulman, R. (1978): Lottery winners and accident victims: Is happiness relative? *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(8): 917–927.
- Caporale, G. M. – Georgellis, Y. – Tstsianis, N. – Yin, Y. P. (2009): Income and happiness across Europe: Do reference values matter? *Journal of Economic Psychology*, 30(1): 42–51.
- Clark, A. E. – Frijters, P. – Shields, M. A. (2008): Relative income, happiness, and utility: An explanation for the Easterlin paradox and other puzzles. *Journal of Economic Literature*, 46(1): 95–144.
- Clark, A. E. – Kristensen, N. – Westergaard-Nielsen, N. (2009a): Job satisfaction and co-workers wages: status or signal? *Economic Journal* 119 (3): 430–447.
- Clark, A. E. – Kristensen, N. – Westergaard-Nielsen, N. (2009b): Economic satisfaction and income rank in small neighborhoods. *Journal of the European Economic Association*, 7(2–3): 519–527.
- Clark, A. E. – Oswald, A. J. (1996): Satisfaction and comparison income. *Journal of Public Economics*, 61(3): 359–381.
- Croson, R. – Gneezy, U. (2009): Gender differences in preferences. *Journal of Economic Literature*, 47(2): 448–474.
- Di Tella, R. – Haisken-De New, J. – MacCulloch, R. (2010): Happiness adaptation to income and to status in an individual panel. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 76(3): 834–852.
- Dolan, P. – Peasgood, T. – White, M. (2008): Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29(1): 94–122.
- Easterlin, R. A. (1974): Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. In: David, P. A. – Reder, M. W. (szerk.): *Nations and Households in Economic Growth*. New York and London: Academic Press, 89–125.
- Easterlin, R. A. (1995): Will raising the incomes of all increase the happiness of all? *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27(1): 35–47.
- Easterlin, R. A. (2005): A puzzle for adaptive theory. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 56(4) 513–521.
- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005): Income and well-being: an empirical analysis of the

- comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89(5–6): 997–1019.
- Ferrer-i-Carbonell, A. – Frijters, P. (2004): How important is methodology for the estimates of the determinants of happiness? *Economic Journal*, 114(497): 641–659.
- Frey, B. S. (2008): *Happiness: A Revolution in Economics*. Cambridge, Massachusetts – London, England: The MIT Press.
- Frey, B. S. – Stutzer, A. (2002a): What can economists learn from happiness research? *Journal of Economic Literature*, 40(2): 402–435.
- Frey, B. S. – Stutzer, A. (2002b): *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Well-Being*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Helliwell, J. F. (2003): How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being. *Economic Modelling*, 20(2): 331–360.
- Hirschman, A. O. – Rotschild, M. (1973): The changing tolerance for income inequality in the course of economic development. *Quarterly Journal of Economics*, 87(4): 544–566.
- Inglehart, R. F. (2010): Faith and freedom: Traditional and modern ways to happiness. In: Diener, E. – Helliwell, J. F. – Kahneman, D. (szerk.): *International Differences in Well-Being*. Oxford, UK: Oxford University Press, 351–397.
- Kingdon, G. G. – Knight, J. (2007): Community, comparison and subjective well-being in a divided society. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 64(1): 69–90.
- Layard, R. (2005): *Boldogság. Fejezetek egy új tudományból*. Győr: Lexecon Kiadó.
- Layard, R. – Mayraz, G. – Nickell, S. (2008): The marginal utility of income. *Journal of Public Economics*, 92(8–9): 1846–1857.
- Lelkes, O. (2003): A pénz boldogít? A jövedelem és hasznosság kapcsolatának empirikus elemzése. *Közgazdasági Szemle*, 50(5): 383–405.
- Lelkes, O. (2005): A szabadság íze: boldogság, vallás és gazdasági átmenet. *Századvég*, 11(38): 57–90.
- Luttmer, E. F. P. (2005): Neighbors as negatives: Relative earnings and well-being. *Quarterly Journal of Economics*, 120(3): 963–1002.
- McBride, M. (2001): Relative-income effects on subjective well-being in the cross section. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 45(3): 251–278.
- Merton, R. K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris.
- Molnár, Gy. – Kapitány, Zs. (2006): Mobilitás, bizonytalanság és szubjektív jóllét Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 53(10): 845–872.
- Niederle, M. – Vesterlund, L. (2007): Do women shy away from competition? Do men compete too much? *Quarterly Journal of Economics*, 122(3): 1067–1101.
- Redersdorff, S. – Guimond, S. (2006): Comparing oneself over time: the temporal dimension in social comparison. In: Guimond, S. (szerk.): *Social Comparison and Social Psychology: Understanding Cognition, Intergroup Relations, and Culture*. Cambridge University Press, 76–96.

- Sági, M. (2000): Hogyan legyünk pesszimisták? Viszonyítsunk a sokkal jobbhoz! *Századvég*, 5(17): 41–66.
- Sági, M. (2006): Elégedettség az átalakuló társadalmakban In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI. 151–180.
- Senik, C. (2004): When information dominates comparison. Learning from Russian subjective panel data. *Journal of Public Economics*, 88(9–10): 2099–2123.
- Senik, C. (2005): Income distribution and well-being: What can we learn from subjective data? *Journal of Economic Surveys*, 19(1): 43–63.
- Senik, C. (2008): Ambition and jealousy: Income interactions in the ‘old’ Europe versus the ‘new’ Europe and the United States. *Economica*, 75(299): 495–513.
- Senik, C. (2009): Direct evidence on income comparisons and their welfare effects. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 72(1): 408–424.
- Tóth, I. Gy. (1994): A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1994*. Budapest: TÁRKI. 107–136.
- Turner, R. H. (1956): Role-taking, role standpoint, and reference-group behavior. *The American Journal of Sociology*, 41(4): 316–328.
- Veblen, T. (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. (eredeti megjelenés: 1899)

Függelék:

F1. táblázat: Az elemzéshez használt változók megoszlása

	1993		2005	
	%	N	%	N
Az 1 évvel ezelőttihez képest az anyagi helyzete...				
Jelentősen romlott	11,0	453	8,0	301
Romlott	48,6	2005	36,7	1388
Nem változott	35,1	1447	45,7	1729
Javult/jelentősen javult	5,2	216	9,6	362
Nem				
Férfi	44,7	1857	46,8	1780
Nő	55,3	2298	53,2	2028
Iskolai végzettség				
Max. 8 általános	44,3	1842	31,4	1196
Szakma	23,5	976	27,9	1062
Érettségi	22,2	921	27,8	1058
Diploma	10,0	416	12,9	492
Családi állapot				
Nőtlen, hajadon	19,1	795	21,7	828
Házas, élettárral él	62,9	2616	60,2	2291
Elvált, különélő, nincs élettársa	6,4	266	7,5	286
Özvegy	11,5	480	10,6	403
Etnikai hovatartozás				
Cigány	4,4	177	5,1	188
Nem cigány	95,6	3888	94,9	3480
Lakóhely				
Budapest	18,3	763	17,5	665
Vidék	81,7	3396	82,5	3143
Munkaerő-piaci státusz				
Alkalmazott	40,0	1662	39,5	1506

Saját vállalkozása van	3,4	140	5,0	189
Ideiglenesen nem dolgozik	4,4	184	4,6	177
Munkanélküli	6,9	287	6,2	235
Nyugdíjas	32,5	1350	32,9	1252
Tanuló	6,1	253	8,5	325
Egyéb inaktív	6,7	278	3,3	125
Templomba járás				
Soha	37,0	1500	48,0	1821
Egy évnél ritkábban	17,6	712	24,0	912
Évente néhányszor	25,7	1043	15,9	604
Havonta 1–3-szor	8,6	349	6,1	232
Hetente vagy gyakrabban	11,2	453	5,9	225
Régió				
Közép-Magyarország	27,2	1131	26,1	994
Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl	20,1	835	20,4	777
Dél-Dunántúl és Dél-Alföld	18,0	747	24,0	912
Észak-Magyarország és Észak-Alföld	34,7	1443	29,6	1125

F2. táblázat: Az elemzéshez használt változók leíró statisztikái

	1993		2005	
	Átlag	SD	Átlag	SD
Elégedettség	5,53	2,72	6,02	2,34
Életkor	45,44	18,13	46,14	18,56
Ekvivalens jövedelem	15984,84	9560,82	83324,10	52430,01
Relatív jövedelem [Ref. jöv.: isk., kor, régió]	1,00	0,49	1,00	0,49
Referenciajövedelem – iskolai végzettség, életkor, régió	16014,42	4560,51	83378,78	25709,26
Referenciajövedelem – életkor +/- 3 év	16003,62	1399,18	83438,50	6586,14
Referenciajövedelem – életkor +/- 5 év	16003,12	1339,78	83588,02	5826,13
Referenciajövedelem – megye	16014,99	2952,59	83337,57	14689,09
Referenciajövedelem – régió	16017,43	2668,50	83335,58	13978,01
18 év alatti háztartások száma	0,84	1,06	0,74	1,08

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 21(3): 107–124.

Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása

Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban

Huszár Ákos

akos.huszar@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Minden társadalom normatív módon szabályozza a tagjai közötti egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat. Az erre vonatkozó előírások részét képezik a társadalom normatív integrációjának. Ahogy a társadalom különböző csoportjai eltérő helyet foglalnak el a társadalom egyenlőségrendszerében, úgy e csoportok helyzete abban a tekintetben is különbözhet egymástól, hogy az általuk elfoglalt pozíció miként illeszkedik az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat szabályozó normatív előírások rendszeréhez. Egyes csoportok helyzete alapvetően stabilnak tekinthető abban a tekintetben, hogy az intézményesített normák messzemenően alátámasztják a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójukat, más csoportok helyzete azonban korántsem ilyen stabil. E csoportokra jellemző, hogy a társadalom egyenlőségrendszerében betöltött pozíciójukat nem tudják maradéktalanul igazolni az intézményes normákra támaszkodva, s így folyamatosan kihívások és politikai támadások érik, illetve érhetik őket a társadalom más csoportjai részéről. Dolgozatomban azt a kérdést vizsgálom, hogy a modern társadalmakban milyen intézményesített normák állnak rendelkezésre a társadalmi egyenlőtlenségek igazolásához, majd a magyar társadalom három olyan csoportját vizsgálom tömören – a nagyvállalkozókat, a közszféra dolgozóit, illetve a munkanélkülieket –, amelyek helyzete többé-kevésbé instabilnak tekinthető.

Minden társadalom normatív módon szabályozza a tagjai közötti egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat.¹ E normatív szabályozás jellege koronként és társadalmakként nagyon különböző lehet, de mindegyikben fellelhetők bizonyos előírások arra vonatkozóan, hogy mely tekintetben kell a társadalom tagjait egyenlőknek, s melyekben kell egyenlőtleneknek tekinteni. Ezek az előírások olyan értékstandardok, amelyek az igazságosságról alkotott hétköznapi elképzelések részét képezik, illetve amelyek intézményes módon rögzülnek a társadalom különböző normatív dokumentumaiban. Egy adott társadalomban az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok aktuális rendszere jó esetben összhangban van az erre vonatkozó normatív előírásokkal, más esetekben azonban – és ez a gyakori – a lefektetett normák kisebb vagy nagyobb mértékben feszültségbe kerülnek az empirikus valósággal (vö. Parsons 1940, 1977).

1 A dolgozat alapjául szolgáló kutatómunkát, amit 2009 októberé és 2010 januárja között a frankfurti Institut für Sozialforschungban folytathattam, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokra vonatkozó előírások ennyiben részét képezik a társadalom normatív integrációjának. A társadalom stabilitásának feltétele, hogy ezek legalábbis találkozzanak az egyenlőtlenségek aktuálisan fennálló rendszerével. Amennyiben nem ez a helyzet, az a társadalmi változás, illetve az erre irányuló társadalmi harc különböző formáihoz vezethet. Legyen szó akár arról, hogy bizonyos társadalmi csoportok, illetve kollektív cselekvők az általánosan elfogadott normatív elvekre hivatkozva igyekeznek javítani a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyükön, vagy akár arról, hogy az érvényben lévő, az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat aktuálisan szabályozó normatív elveket magukat kérdőjelezzik meg (vö. Honneth 1994).

A társadalmi egyenlőtlenségek fennálló formáit e kiindulópont alapján, s a társadalom tagjainak a nézőpontból tekintve alapvetően három csoportba lehet sorolni. Az egyenlőtlenségek bizonyos formái igazoltnak tekinthetők, mások igazolatlanok, míg a harmadik csoportba azok tartoznak, amelyek az igazolás szempontjából irrelevánsak. Igazoltak azok az egyenlőtlenségek, amelyek nem vétenek a társadalomban általánosan elfogadott, egyenlőségre vonatkozó előírásokkal szemben, illetve összhangban vannak az egyenlőtlenségeket szabályozó normákkal. Az egyenlőtlenségek azon formái, amelyek esetében ezek a megállapítások nem teljesülnek, igazolatlanoknak tekinthetők. Irrelevánsak viszont az igazolás szempontjából az egyének között fennálló azon egyenlőtlenségek, amelyekre a társadalom normatív előírásai nem terjednek ki.

Ahogy a társadalom különböző csoportjai különböző módon vannak ellátva a társadalmilag fontos javakkal, s így eltérő helyet foglalnak el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében, úgy e csoportok helyzete abban a tekintetben is különbözhet egymástól, hogy az általuk elfoglalt pozíció miként illeszkedik az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat szabályozó normatív előírásokhoz. Egyes csoportok helyzete alapvetően stabilnak tekinthető abban a tekintetben, hogy a társadalmilag intézményesített értékstandardok messzemenően alátámasztják a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket. Más csoportok helyzete azonban, függetlenül attól, hogy a társadalom privilegizált vagy deprivált rétegeihez tartoznak-e, korántsem ilyen stabil. E csoportokra jellemző, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében betöltött pozíciójukat nem tudják maradéktalanul igazolni az intézményes értékstandardokra támaszkodva, s így folyamatosan kihívások és politikai támadások érik vagy érhetik őket a társadalom más csoportjai, illetve különböző kollektív cselekvők részéről. A következőkben ezeket a normatív megítélésük tekintetében problémás csoportokat instabil vagy sérülékeny csoportoknak nevezem.

A társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatakor lényeges tehát szem előtt tartani, hogy a megfigyelhető egyenlőtlenségek mellett minden társadalomban léteznek bizonyos értékstandardok, amelyek az egyenlőtlenségek egyes formáit alátámasztják, másokat pedig kritika tárgyává lehet tenni a segítségükkel. Ha így

teszünk, akkor nem csupán a társadalmilag fontosnak tartott javaknak a társadalomban való egyenlőtlen eloszlását rögzíthetjük, de azt is megbecsülhetjük, hogy ezek az egyenlőtlenségek milyen eséllyel vezethetnek különböző társadalmi, illetve politikai konfliktusokhoz. Az alábbi dolgozat célja egy olyan kutatási stratégia kiindulópontjainak a felvázolása, amely az iménti két szempontot egyszerre kívánja érvényesíteni. Ennek érdekében az alábbiakban először azt vizsgálom, hogy a modern társadalmakban melyek azok a fő elvek, amelyek a fennálló egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok igazolásához, illetve kritikájához mozgósíthatók. Ez megfelelő kiindulópontul szolgálhat a magyarországi egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi normák empirikus vizsgálatához. Ezt követően a magyar társadalom három olyan csoportját vizsgálom, amelyek az elmúlt időszak társadalomtudományi, illetve közéleti diskurzusai alapján a fenti értelemben kisebb-nagyobb mértékben instabilnak tekinthetők. Ezek az elemzések közelebb vihetnek annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy egyáltalán melyek azok a kategóriák, amelyek segítségével az egyenlőtlenségek magyarországi formái releváns módon megragadhatók.

I.

A modern társadalmakban az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok szabályozásában két normatív elv jutott prominens szerephez. Egyrészt az egyéneknek tulajdonított jogok jelölik ki, hogy milyen vonatkozásban kell a társadalom tagjait feltétlenül egyenlőknek tekinteni, másrészt pedig a teljesítményelv határozza meg azt, hogy a társadalomban fellelhető különböző egyenlőtlenségek közül melyek tekinthetők elfogadhatóknak, illetve melyek nem (lásd még Huszár 2011a). Ha az ezekben az elvekben foglalt normatív előírások egyike vagy másika nem teljesül, az okot adhat az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok aktuális rendszerének kritikájához. A modern társadalmak értékhorizontja alapján egyaránt problematikusnak mutatkozik, ha a jogok által lefektetett egyenlőségi viszonyokon esik sérelem, ahogy az is, ha különböző egyéni teljesítmények azonos jutalomban részesülnek.

A modern társadalmakban intézményesedett értékstandardoknak ez a durva ábrázolása mindenekelőtt a rendi társadalmakkal, illetve a kasztrendszerrel szembeállítva tűnik különösen plauzibilisnek. Az utóbbiak esetében az egyének helyét a társadalom egyenlőtlenségrendszerében alapvetően az jelölte ki, hogy ki melyik rendbe, illetve kasztba született. Az e társadalmakra jellemző szubsztantív jog monolitikus módon különböző egyenlőtlen státuszokat teremt a társadalmon belül, s többé-kevésbé végérvényesen elosztja ezek között a társadalom tagjait. Az egyéneknek a nekik juttatott státuszon nincs, vagy csupán korlátozott mértékben van lehetőségük változtatni. A modern társadalmak kialakulását viszont ezzel szemben egy olyan differenciálódási folyamatként lehet jellemezni, amelynek során egyrészt létrejön az univerzális jog, amely bizonyos jogok birtoklása

tekintetében egyenlőnek tételezi az azonos politikai közösséghez tartozókat. A szubsztantív jog által teremtett különböző társadalmi státuszokkal ellentétben a modern társadalmakban – mint jogi személy – mindenki egyenlő. Az univerzális jog azonban, másrészt, már nem tájékoztat az egyéneknek a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyéről, ezt egyre inkább az határozza meg, hogy ki miként tud bekapcsolódni a kialakuló tőkés piacgazdaságba. Azzal párhuzamosan, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározó formái nem valamilyen szubsztantív jog alapján keletkeznek, s ezek nem fogadtathatók el a tradíciókra utalva, létrejönnek az egyenlőtlenségek igazolásának új értékstandardjai, amelyek közül a teljesítményelv, illetve az ehhez kapcsolódó meritokratikus értékek játszanak központi szerepet (lásd Honneth 1994: 173–211, 2003: 162–177).

Hogy milyen attribútumok kerülnek az egyéneknek tulajdonított jogok csoportjába, illetve hogy mi is értendő pontosan a teljesítményelv alatt, az történelmi korszakokként és társadalmakként változik és változhat. Az univerzális jog a politikai közösség minden tagja számára egyenlő állampolgári státuszt teremt. Marshall angliai jogfejlődést vizsgáló nagy ívű történelmi áttekintése alapján három nagy korszak különíthető el abban a tekintetben, hogy ennek az egyenlő státusznak pontosan mi is a tartalma. Eszerint míg az egyének polgári jogainak elismerésére mindenekelőtt a XVIII. században került sor, a politikai jogok formálódása pedig elsősorban a XIX. századra tehető, addig a XX. század legfontosabb fejleménye a szociális jogok létesítése (Marshall [1950] 1992). Az állampolgári státusszal garantált jogok terjedelme, illetve jellege messzemenőig hatással van a társadalom egyenlőtlenségrendszerének alakulására. Ez a hatás azonban roppant sokrétű és változatos irányú lehet. Az egyéneknek tulajdonított jogok egyrészt korlátok közé szorítják a társadalomban fellelhető különbözőfajta egyenlőtlenségeket, másrészt azonban újfajta egyenlőtlenségek létrejöttének nyithatnak teret. Marshall rámutatott, hogy a polgári jogok – köztük a tulajdonhoz való jog – elismerése előfeltételül szolgált a tőkés piacgazdaság létrejöttéhez, s így alapvetően hozzájárult az egyenlőtlenségek osztályjellegű szerveződéséhez. A jogok harmadik generációjának, a szociális jogoknak a létesítése azonban ezzel szemben az osztályok képződése ellen hathat, illetve mérsékelheti a különböző osztályok között fennálló egyenlőtlenségeket.

A teljesítményelv jelentésének központi magja azt az előírást foglalja magában, hogy az egyenlő teljesítményeket egyenlő módon kell jutalmazni, a különböző teljesítményeket viszont különbözőképpen. Ez a viszonylag egyszerű formula azonban változatos értelmet nyerhet annak függvényében, hogy mit is értenek konkrétan teljesítmény alatt. A teljesítmény fogalma ugyanis elég homályos. Jelentéséhez egyrészt mindig hozzákapcsolódik valamilyen egyéni fáradozás, valamilyen munka, amelynek révén a teljesítmény létrejön. Másrészt azonban nem beszélhetünk teljesítményről akkor, ha az nem realizálódik valamilyen konkrét eredményben (Neckel–Dröge–Somm 2004: 144; Voswinkel–Kocyba 2008: 23–24). A

teljesítmény tehát mindig individuális munka révén előálló eredmény, amelynek „nagysága” elválaszthatatlan az egyéni fáradozás mértékétől és nehézségétől, de elválaszthatatlan a létrejövő eredmény értékétől is. Amikor tehát különbözőfajta teljesítményeket akarunk összehasonlítani, akkor minden esetben szükséges úgy a teljesítmények munka- mint eredményvonatkozását is mérlegelni. Márpedig történeti koronként és társadalmakként változik, hogy mit is tartanak éppen munkának, illetve értékes eredménynek, ahogy az is változhat, hogy a jelentés melyik vonatkozása jelenik meg hangsúlyosabban a teljesítmény értékelésekor.

A teljesítményelv azonban homályos tartalma ellenére történelmileg alkalmasnak bizonyult arra, hogy bizonyos egyenlőtlenségek érvényességét megkérdőjelezze, illetve, hogy más fajtákat igazoljon (lásd Hartmann–Honneth [2004] 2007: 129–131). Az elvhez kapcsolódó egalitáriánus tartalom, mely szerint mindenkit azonos mérce szerint – nevezetesen egyéni teljesítménye alapján – kell megítélni, hatékony eszközként szolgált mindenekelőtt a polgárság kezében a nemesek, illetve a nemesi előjogok elleni küzdelmében. Ugyanilyen fontos hivatkozási alap azonban többek között a nőmozgalmak számára is, amikor a férfiak által kisajátított privilégiumok ellen lépnek fel, vagy azt követelik, hogy azonos munkáért nők és férfiak egyaránt azonos bért kapjanak. A teljesítményelvnek van azonban egy individuális vonása is, ami különösen alkalmas arra, hogy bizonyos fajta egyenlőtlenségeket igazoljon. Eszerint az a helyes, hogy aki nagyobb teljesítményre képes és nagyobb teljesítményt hoz létre, az magasabb jutalomban is részesüljön, illetve magasabb pozíciót foglaljon el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében. Az egyéni teljesítmények különbsége nyomán előálló egyenlőtlenségek az elv szerint messzemenőig igazolhatóak, sőt az tűnik fel problematikusként, ha ezek nem tükröződnek a jutalmazás során.

A teljesítményelvnek az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok szabályozásában betöltött domináns szerepét mindenekelőtt az biztosítja, hogy a modern társadalmak értékhorizontján nincs más olyan elv, amely komolyan vehető alternatívát kínálna vele szemben (lásd Offe 1970, különösen a 161–172. oldalakat). Mint a társadalom egyenlőtlenségi viszonyait szabályozó általános elv, talán a szükséglet elve tekinthető az egyetlen számításba vehető kihívónak. Eszerint az volna a helyes, ha az egyének szükségleteik szerint részesülnének a társadalom különféle javaiból. Ez az elv normatív bázist képezhet a jelenlegi egyenlőtlenségi viszonyok kritikájához, és alkalmas lehet arra is, hogy az egyenlőtlenségek új fajtáit igazolja. A szükséglet elvének, mint általános társadalomszervezési elvnek azonban mindmáig nem sikerült megbirkóznia az utópizmus vádjával. A többi elv, ami esetleg számba jöhet az egyenlőtlenségek kritikája, illetve igazolása kapcsán, nem tart és nem is tarthat igényt olyan átfogó szerepre, mint a teljesítményelv vagy a szükséglet elve. Az egyenlőtlenségek szabályozásának kiegészítő szempontjaiként bizonyos területeken azonban már komolyabban szóba jöhetnek. Ilyen kiegészítő elvként működhet például a szenioritás elve, amely az idősebbeket, vagy a nehéz

munka elve, amely a megterhelő munkát végzőket juttatja kedvezőbb helyzetbe. Az egyenlőtlenségek igazolásának talán legelfogadottabb kiegészítő elve azonban nem más, mint a szerencse.

A teljesítményelv tehát a modern társadalmakban az egyenlőtlenségek igazolásának, illetve kritikájának a legfontosabb bázisa. Az elv különböző megfogalmazásai megtalálhatóak e társadalmak legfontosabb normatív dokumentumaiban,² s az igazságosságról alkotott hétköznapi felfogásoknak is központi elemét képezik (lásd pl. Neckel–Dröge–Somm 2004; Örkény 1997: 163–188; Róbert 2002). A lefektetett jogok, illetve a teljesítményelvhez kapcsolódó meritokratikus értékek együttesen megszabják, hogy melyek a társadalmi státusz megszerzésének, illetve megtartásának legitim, illetve illegitim módjai. A mai társadalmakban, normál esetben, mindenki részesül valamiféle oktatásban, képzettségének megfelelő állást szerez, s a munkájával arányos bért kap.³ Akik sikeresebben teljesítik e folyamat különböző szakaszait, elvileg előnyösebb helyet foglalnak el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében, és magasabb társadalmi státuszra tehetnek szert. Azok a társadalmi státuszok, amelyek e modell által leírt folyamat szerint keletkeztek, biztonságosak abban a tekintetben, hogy várhatóan nem kérdőjelezik meg a hozzájuk kapcsolódó előnyöket. Bizonytalanabbak azonban azok, amelyek valamilyen okból nem elégitik ki a modellben foglalt kívánalmakat. E státuszok betöltői nem tudják maradéktalanul igazolni a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyüket, így politikai támadásoknak vannak kitéve a társadalom különböző csoportjai, illetve kollektív cselekvői részéről.

Empirikus kérdés, hogy a társadalom különböző csoportjainak a helyzete mennyiben stabil, illetve mennyiben instabil e tekintetben. Egy átfogó struktúramodellt alapul véve⁴ elvileg megállapítható valamennyi releváns társadalmi kategóriáról, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük mennyire sérülékeny, illetve hogy sérülékenységük milyen tényezőkből fakadhat. Erre a feladatra jelen dolgozatban nem vállalkozhatom, célom azonban egy olyan empirikus kutatás előkészítése, amely alkalmas lehet rá. Ennek érdekében a következőkben három olyan társadalmi csoportot vizsgálok – a nagyvállalkozókat, a közszférában dolgozókat, illetve a munkanélkülieket –, amelyeknek a helyzete a magyar társadalom egyenlőtlenségrendszerében az elmúlt időszak társadalomtudományi, illetve közéleti diskurzusai alapján bizonyos mértékben instabilnak tekinthető. E csoportok ennyiben sérülékenyek, illetve sérülékennyé válhatnak. A nagyvállalkozók ezek közül a felső osztályba, a közszféra dolgozói a középosztály

2 Magyarországon az 1949-es szocialista alkotmány, illetve a rendszerváltás időszakában ennek átfogó módosítása révén 1989-ben megszülető új alkotmány is teljes természetességgel foglalja jogszabályokba az elvet: „A Magyar Népköztársaság biztosítja polgárai számára a munkához való jogot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást” (1949. évi XX. törvény 45. § 1. bekezdés). „A Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a munkához, a munka és a foglalkozás szabad megválasztásához. Az egyenlő munkáért mindenkinek, bármilyen megkülönböztetés nélkül, egyenlő bért van joga. Minden dolgozónak joga van olyan jövedelemhez, amely megfelel végzett munkája mennyiségének és minőségének” (1989. évi I. törvény 70/B. § 1–3. bekezdés). A FIDESZ–KDNP által újonnan elfogadott alkotmány, amely 2012. január 1-jén lép hatályba, már nem tartalmaz utalást erre az elvre.

3 E tényezők összességét hívja Reinhard Kreckel meritokratikus triáznak (lásd Kreckel 1992: 94–106).

4 Ahhoz, hogy milyen elvárások támaszthatók egy átfogó struktúramodellel szemben, lásd: Huszár (2011b).

bizonyos szegmenseibe, a munkanélküliek viszont az alsóbb osztályokba sorolhatók, közös azonban bennük, hogy az elmúlt időszakban olyan megállapítások és kritikák fogalmazódtak meg, amelyek arra utalnak, hogy az általuk elfoglalt pozíciók nincsenek teljességgel összhangban a teljesítménymodell által lefektetett normatív előírásokkal. Nincs lehetőségem arra, hogy egzakt módon megbecsüljem, ténylegesen mennyire instabilak a vizsgálatba bevont csoportok által elfoglalt pozíciók, s nem törekszem arra sem, hogy e csoportok életkörülményeit átfogó módon bemutassam. Ezt csupán alapos empirikus vizsgálódások tehetik lehetővé. A fő célom azoknak a tényezőknél a felkutatása, amelyek e csoportok helyzetét az egyenlőtlenségek igazolásának uralkodó értékstandardjai fényében instabillá tehetik. Ez lehetőséget nyújthat az említett empirikus kutatás szisztematikus felépítéséhez.

II.

A három vizsgált társadalmi csoport közül kétségtelenül a nagyvállalkozók vannak a legkedvezőbb helyzetben. A nagyvállalkozókat a társadalmi struktúra legfelső régióiban találjuk, vagyis a társadalmilag fontos javak birtoklása tekintetében a legelőnyösebb helyzetben lévő csoportok között tarthatók számon. A társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozíciójuk igazolásához is ők rendelkeznek a leghatékonyabb eszközökkel a vizsgálat csoportok közül, privilegizált helyzetüket ráadásul egyre nyíltabban és egyre nagyobb önbizalommal vállalják.

A nagyvállalkozóknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyzetét történetileg a kizsákmányolás fogalmához köthető diskurzusok kérdőjelezték meg a leghatékonyabban. Eszerint a nagyvállalkozók vagy tőkésék nem saját teljesítményüknek köszönhetik privilegizált helyzetüket, hanem annak, hogy mások munkájának egy részét „ellopják”. A tőkésék által a munkások részére fizetett munkabér nem áll arányban a kifejtett munka értékével, a termelési folyamat során ily módon keletkező értéktöbbletet a tőkésék sajátítják el. A munkás így munkanapjának csupán egy bizonyos részében dolgozik saját maga gyarapodására, a többi a tőkést gazdagítja (Marx 1978: 199–283). A mai magyarországi nagyvállalkozók is minden bizonnyal szembesülnek valamilyen mértékben a kizsákmányolás e vádjával, az effajta kritikák azonban megítélésem szerint jelenleg nem nagyon érintik a nagyvállalkozóknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozícióját. E nézeteknek nincs parlamenti képviselőjük, s a tágabb közéletben betöltött szerepük is csekély.

A magyarországi nagyvállalkozók helyzetét övező bizonytalanság sokkal inkább a csoport történelmi születésének körülményeiből fakad. Ahogy Szelényi és munkatársai (Eyal–Szelényi–Townsend 1998) kiemelik, a kelet-közép-európai államok az államszocializmus bukása után úgy láttak hozzá a piacgazdaság kiépítéséhez, hogy társadalmi struktúrájukból hiányzott az a polgári réteg, amely a vi-

lág nyugati felében a tőkés fejlődés történelmi hordozója volt. A magyarországi kapitalizmus kapitalisták nélkül jött létre, a rendszerváltás után létrejövő társadalmi formáció karakterét elsősorban különböző, az 1980-as években megszerződő, majd politikailag aktivizálódó értelmiségi csoportok határozták meg. Mivel az államszocializmus időszakában nem jött létre számottevő polgári réteg, ezt az új gazdasági rendszer létrehozásával párhuzamosan az 1990-es években „kellett megteremteni”. Ez a teremtési, teremtődési szakasz, amely során az újburzsoázia létrejön, az eredeti tőkefelhalmozás időszaka Magyarországon. A nagyvállalkozók társadalmi megítélését vélhetően mindmáig az határozza meg, hogy mennyire sikerül az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát a teljesítményelv, illetve a vele rokon meritokratikus értékek bázisán igazolni.

Az igazolás tekintetében mindenesetre elég nagy hátránnyal indul a csoport. Az új nagyburzsoázia formálódását a kezdetektől fogva erős gyanú övezte Magyarországon, illetve Kelet-Közép-Európa egészében is. A már a fordulat éveiben megfogalmazódó hipotézisek szerint az államszocialista pártelit arra készült, hogy politikai tőkéjét a rendszerváltás során gazdasági tőkévé konvertálja, s a korábbi, politikai pozícióján nyugvó privilegizált helyzetét az új rendszerben nagytőkésként őrizze meg (lásd Hankiss 1989: 310–364; Staniszki 1991). Az elmúlt időszakban ez a probléma – illetve pontosabban az a kérdés, hogy honnan rekrutálódik az új gazdasági elit – végig a társadalomtudományi, illetve közéleti viták központjában állt, s számos alternatív, illetve Hankiss és Staniszki hipotézisét kiegészítő feltételezés látott napvilágot a témában. Szalai Erzsébet ([1989] 1990), illetve Kolosi Tamás (1991) egyaránt azt emelik ki, hogy vélhetően a korábbi politikai elit egészében nem lesz képes privilegizált pozícióját megőrizni, bizonyos csoportjainak azonban annál nagyobb az esélye erre. Az empiria szintjén hasonló következtetésre jutnak, mely szerint Szalai megfogalmazásában a technokráciának, Kolosi szavai szerint pedig a korábbi vezetői garnitúra második-harmadik vonalának van a legnagyobb esélye arra, hogy a nagyburzsoázia tagjává váljon. Más hipotézisek szerint pedig többek közt a már a Kádár-rendszerben a polgárosodás útjára lépett mezőgazdasági kisvállalkozóknak, illetve iparosoknak van esélyük arra, hogy az új rendszerben megizmosodjanak. Megfogalmazódott továbbá az a várakozás is, hogy az államszocializmus időszaka előtti nagyburzsoázia tagjai, illetve leszármazottaik szerzik vissza az új rendszerben gazdasági hatalmukat.⁵

Az új nagyvállalkozók privilegizált helyzetének igazolása szempontjából természetesen nem mindegy, hogy melyik hipotézis bizonyul plauzibilisnek. A korábbi rendszer elitcsoportjainak hatalomkonverziójáról szóló tézisek teljesen elmentésesek a teljesítményelv normatív előírásaival, és ronthatják az egész csoport társadalmi megítélését is. Ez annál inkább így van, minél kevésbé az egyéni képességek, illetve szakértelem, s minél inkább a politikai megbízhatóság támasztotta alá a korábbi elitpozíciót. A nagyvállalkozói réteg összetételére vonatkozó újabb

5 A különböző „rendszerváltó hipotézisekről” összefoglaló módon lásd Laki Mihály és Szalai Júlia (2004: 15–22) munkáját.

kutatások mindenekelőtt Szalai és Kolosi feltételezéseit igazolják (Szalai 2001; Kolosi–Szelényi, 2010). Az új gazdasági elit relatív többsége abból a technokrata rétegből rekrutálódott, amely a rendszerváltás előtt nem vállalt magas politikai pozíciót, ám rendszerint valamilyen gazdasági területen felsővezetői tapasztalatokat szerzett. E csoport mellett kisebb súllyal szerepelnek a korábbi politikai vezetők, a korai vállalkozók, a történelmi vállalkozói réteg leszármazottai, értelmiségi vagy művészi múlttal rendelkezők, illetve az emigrációból hazaköltözők. A rendszerváltás óta eltelt húsz évben kitermelődött továbbá egy új nagytőkés generáció, akik életkoruk miatt nem vállalhattak szerepet az előző rendszerben, gazdasági karrierüket az 1990 utáni időszakban kezdték.

Az új tőkésosztály tagjainak, származási csoportjuk viszonylagos heterogenitása mellett, vannak bizonyos közös vonásai is. Jellemző, hogy a nagyvállalkozói réteg mai tagjai szinte kivétel nélkül részt vettek az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek folyamán valamilyen formában a privatizációban. Többségük számára a gazdasági felemelkedést azt tette lehetővé, hogy jó érzékkel magánosítottak egyes, korábban állami kézben lévő vállalatokat. A mai nagyburzsoázia további jellemzője, hogy erős szálak fűzik az 1990 után pozícióba kerülő új politikai elithez, vagy legalább ennek bizonyos csoportjaihoz. Ez bizonyos oligarchikus vonásokat kölcsönöz a csoportnak. Az új politikai, illetve gazdasági elit kölcsönösen egymásra van utalva a rendszerváltás utáni években, összefonódásuk alapja, hogy egyik csoport sem tud meglegni a másik által nyújtott szolgáltatások nélkül. Egyrészt a politikai versengésben azok lehetnek sikeresek, akiknek adottak ehhez a gazdasági feltételek, másrészt viszont a politikai elittel ápoltság komoly szerepet játszhatnak az üzleti sikerekben, illetve az egyéni meggazdagodásban (vö. Szalai 2001: 197–222). E tényezők összességében hátrányosan hathatnak a nagyvállalkozók társadalmi megítélésére, mivel az egyéni teljesítmények meggazdagodásban játszott szerepének erősítése helyett a korrupció árnyékát vetítik a csoportra. Jellemző, hogy az utóbbi években a magyarországi nagyvállalkozói rétegről készített szaktudományos monográfiák mindegyikének a szerzői fontosnak tartották leszögezni könyvük valamely szakaszában, hogy a törvényesség határát átlépő vállalkozói pályák nem képezik munkájuk tárgyát (lásd Laki–Szalai 2004: 219; Kolosi–Szelényi 2010: 9–10).

Miközben a nagyvállalkozóknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozícióját gyakran különböző kihívások és politikai támadások érik, privilegizált helyzetüket a csoport tagjai maguk is mindenekelőtt a teljesítményelvre, illetve a meritokratikus értékekre támaszkodva igyekeznek igazolni. Saját karrierútjukra visszatekintve döntően egyéni képességeiket tartják a siker zálogának, míg például a privatizáció vagy a politikai kapcsolatok jelentőségét személyes történetükben kevésbé fontos tényezőkként említik. Általánosságban is nagy jelentőséget tulajdonítanak a meritokratikus értékeknek. A boldogulást elősegítő különböző tényezők közül más társadalmi csoportokhoz képest is különösen fontosnak

tartják az egyéni képességeket, illetve a kemény munkát (Kolosi-Sági 1997: 66, 78). A nagyvállalkozók privilegizált pozíciójukat egyre inkább meg is jelenítik, és nyilvánosan vállalják. Az 1990-es évekre jellemző rejtőzködő magatartással szemben az utóbbi években rendszeresen és botrányoktól mentesen megjelenik a 100 leggazdagabb magyar listáját tartalmazó kiadvány. A nagyburzsoázia tagjai egyre aktívabban szólalnak meg különböző érdekképviselői, illetve szakmai szervezetek tagjaiként, politikai, valamint kormányzati feladatokat vállalnak, de rendszeresen jelennek meg a nyilvánosságban például magyarországi fociklubok újdonsült tulajdonosaiként is.

III.

A közzsférában dolgozók csoportja sokkal heterogénebb, mint a nagyvállalkozóké. Nagy részük a középosztály valamely szegmensébe sorolható, a viszonylag stabil és rendezett munkaviszony a legrosszabb helyzetben lévő rétegeknek is biztosítja legalább az alsó középosztályi életszínvonalat. A csoporton belül azonban bizonyos foglalkozásokhoz, illetve beosztásokhoz kapcsolódó jövedelmek felsőosztályi státuszt képesek biztosítani. A közzsférát érő különböző támadások, illetve kihívások élethelyzetük különbözősége folytán így eltérő módon és mértékben érinthetik a csoporton belüli egyes kategóriákat.

Max Weber a modern társadalmak egyik legfontosabb sajátosságaként a bürokrácia létrejöttét, illetve elterjedését jelölte meg. A modern társadalmakban kialakul egy olyan hivatalnoki kar, amely az igazgatás minden korábbinál hatékonyabb formáját képes megvalósítani. Az igazgatás e formájának jellemzésekor Weber azt emeli ki, hogy az ugyanolyan elvek mentén valósul meg a modern államban és a kapitalista üzemben egyaránt. A bürokrácia hatékonyságát és más igazgatási formákhoz képest megfigyelhető felsőbbrendűségét mindegyik esetben többek között a feladatok világos meghatározása, a szakszerűség és a szigorú, az utasítási jogokat egyértelműen kijelölő, s a hatásköröket, illetve az illetékességi területet szilárdan rögzítő hivatali hierarchia biztosítja. A munka jellege is hasonló úgy az állami hivatalban, mint a kapitalista üzemben. Mindegyikre jellemző mindenekelőtt, hogy állandó munkáról van szó, amit a munka végzője főtevékenységként, rendezett munkaidőben, s nem természetbeni javadalmazás ellenében végez. Jellemző továbbá, hogy a háztartás gazdálkodása, illetve a munka világa elválik egymástól, s a dolgozók egyik esetben sem tulajdonosai a munkájukhoz szükséges eszközöknek, ezeket a tőkés, illetve az állam bocsátja a rendelkezésükre (Weber [1922] 2009: 95–160).

A hasonlóságok mellett van azonban egy fontos különbség, ami az állami hivatalok, illetve a kapitalista üzem dolgozóit, a köztisztviselőket, illetve a magántisztviselőket alapvetően elválasztja egymástól, s ami a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolása szempontjából is komoly jelentőségre tehet szert. Amíg a kapitalista üzem dolgozói munkájának a szükségessége a

piacon mérettetik meg, addig az állami hivatalokban dolgozók munkájának fontossága politikailag definiált. Az első esetben a piac által közvetített szükségletek határozzák meg a vállalat munkaerőigényét, a második esetben ez az alapján dől el, hogy a politikai közösség irányítói mit tekintenek közfeladatnak, s ezeket miként kívánják ellátni. Mindegyik munkavállalói státusz magában hordoz bizonyos bizonytalanságokat, ezek azonban alapvetően különböző természetűek. Míg a kapitalista üzemben dolgozók állásának tartóssága, illetve munkabérük színvonala elsősorban azon múlik, hogy a számukra munkát adó vállalat piaci esélyei miként alakulnak, addig a közsféra dolgozói viszonylagos védeltséget élveznek a piaci ingadozásokkal szemben. Az ő számukra a veszélyt elsősorban az jelenti, hogy az állam által ellátni kívánt közfeladatok körét átértelmezhetik, vagy más szervezeti feltételeket alakíthatnak ki ellátásukra.

Ezt a különbséget rendszerint a közszférában dolgozók munkakörülményeit szabályozó, s a munka törvénykönyvének bizonyos rendelkezéseit felülíró speciális jogszabályok is rögzítik.⁶ Az eltérő szabályozás kevésbé érinti a két szféra állásinak betöltésére vonatkozó előírásokat, amennyiben mindegyik esetben az alkalmazás legfontosabb feltételeit az adott munkakör betöltéséhez szükséges képzettség, illetve sajátos szakmai ismeretek megléte képezik.⁷ Különbségek leginkább ott figyelhetők meg, hogy a közszolgálati jogviszonyhoz sajátos többletjogok, illetve többletköteleességek társulnak. A többletköteleességek között szerepel például a sztrájkjog korlátozása, illetve bizonyos összeférhetetlenségi szabályok megállapítása. A speciális jogok pedig egyrészt különböző kedvezményeket – például utazási kedvezményeket, több pihenőnapot stb. – biztosítanak a közszférában dolgozóknak, másrészt rendszerint szigorúbb előírásokat fogalmaznak meg az elbocsátásukra vonatkozóan. A közfeladatot ellátóknak juttatott többletjogok közül a legfontosabbak azonban a speciális bértáblák, amelyek a legközvetlenebb módon szabályozzák az egyenlőtlenségek rendszerét a közszférán belül. E bértáblák leglényegesebb sajátossága, hogy bizonyos egyenlőtlenségeket rögzítenek a közsféra dolgozói között, ám egyben olyan hosszú távra kiszámítható előmeneteli rendszert biztosítanak számukra, amely csaknem teljességgel eloldódik a teljesítményelvétől.

A közszférában ma Magyarországon megfigyelhető egyenlőtlenségek közül a legszembetűnőbb, hogy két külön bértábla van érvényben. Egyrészt a közalkalmazotti bértábla szabályozza többek között az orvosoknak, tanároknak, kutatóknak juttatott béreket, míg a köztisztviselő bértábla vonatkozik mások mellett a minisztériumi alkalmazottakra, illetve a különböző kormányhivatalok dolgozóira. A két bértábla a technikai értelemben hasonló munkát végzők esetében is olykor

6 Magyarországon lásd ehhez mindenekelőtt a közalkalmazottak, illetve a köztisztviselők jogállásáról szóló törvényt (1992. évi XXIII. törvény), illetve újabban a kormány-tisztviselői státuszt bevezető törvényt (2010. évi LVIII. törvény).

7 E helyütt nem foglalkozom az állami vezetőkkel, miniszterekkel, államtitkárokkal, illetve általában olyan politikai kinevezettekkel, akik elsősorban nem szakmai, hanem politikai feladatokat látnak el, s akiknek a kinevezése nem szakmai, hanem politikai-bizalmi alapon történik. E csoportnak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helye sok szempontból szintén instabilnak tekinthető, alapvetően másfajta kihívásokkal találkoznak azonban, mint a közfeladatokat szakmai alapon ellátók rétege.

igencsak eltérő mértékű javadalmazást írhat elő. A foglalkoztatottaknak nyújtandó bérek megállapításánál azonban mindkét bértábla esetében két fő szempont érvényesül: egyrészt a munkavállaló képzettsége, másrészt pedig a közsférában eltöltött szolgálati idő. Ezek a tényezők jelölik ki az előmenetel rendjét is. A közalkalmazottak, illetve köztisztviselők helyzete – az esetleges vezetői megbízatásokon túl – automatikusan javul a szolgálatban eltöltött idő növekedésével, illetve akkor, ha magasabb iskolai végzettségre tesznek szert.

A közsféra dolgozóinak helyzetét a társadalom egyenlőtlenségrendszerében tehát mindenekelőtt az teszi instabillá, hogy bérezésük messzemenőig eloldódik egyéni teljesítményüktől. Az egyenlőtlenségek igazolásának uralkodó modellje nem feltétlenül támasztja alá az e sférában keletkező státuszokat, ami különböző kihívásokra, illetve politikai támadásokra adhat alkalmat. Magyarországon erre vonatkozóan számos példa idézhető. Az utóbbi időszakban több olyan intézkedés lépett hatályba, amely korlátozza a közszolgálati jogviszonyhoz kapcsolódó többletjogokat. Ezek közül a leglátványosabb talán az, hogy az elmúlt évek költségvetési stabilizációs politikájának más társadalmi csoportok mellett a legnagyobb vesztese a közsféra. A közsférát érintő megszorítások kiterjedtek egyrészt a bérek befagyasztására, másrészt azonban a speciális közszolgálati jogviszonyhoz kapcsolódó privilégiumok egyik szimbolikus elemét is érintették: a közalkalmazottaktól, illetve a köztisztviselőktől megvonták a tizenharmadik havi juttatásait. További fontos szimbolikus ügyként értékelhető, hogy a közelmúltban kísérlet történt arra, hogy a köztisztviselők javadalmazásában erősítsék a teljesítményelv szerepét. A 2006-ban elfogadott törvényi rendelkezések a teljesítményértékelés és javadalmazás piaci modelljeit tartották irányadónak.⁸ Ezek nem szüntették meg ugyan teljességgel a bértáblát, de lehetőséget biztosítottak arra, hogy bizonyos esetekben eltérjenek tőle. A szabályozás egyrészt olyan differenciált javadalmazást írt elő, amelyben megnövekedett szerepe van a foglalkoztatottak egyéni teljesítményeinek, illetve másrészt csökkenti a köztisztviselői előmenetel során az automatizmusok jelentőségét. A közsféra dolgozóinak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyét alapvetően érintő további fejlemény a munkaviszonyuk stabilitását érinti. A kormánytisztviselőkre vonatkozó új szabályozás többek között lehetővé tette, hogy a munkáltató indoklás nélkül mondjon fel alkalmazottainak, ami a munka törvénykönyvében is lazább előírásokat fogalmaz meg az elbocsátások rendjére vonatkozóan. E rendelkezést ugyan az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta és megszüntette,⁹ a köztisztviselők, illetve kormánytisztviselők elbocsátására vonatkozó korábbi szabályozást azonban olyan új szabályokkal egészítették ki, amelyek többek között akkor is lehetővé teszik a köztisztviselőket, illetve kormánytisztviselőket felmentését, ha „hivatalára méltatlanná” válik, illetve, ha „vezetőjének bizalmát elveszti”.¹⁰

8 Lásd a 301/2006. (XII. 23.) számú kormányrendeletet a köztisztviselői teljesítményértékelés és jutalmazás szabályairól. E jogszabályt 2010-ben a parlament hatályon kívül helyezte.

9 Lásd az Alkotmánybíróság 2011 márciusában meghozott 412/B/2010-es számú határozatát.

10 Lásd a kormánytisztviselők jogállásáról szóló 2010. évi LVIII. törvény 8. §-át.

IV.

Az eddig vizsgált két csoport tagjainak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozíciója elsősorban a munkán alapult. A nagyvállalkozók privilegiált helyzetüket piaci sikereiknek köszönhetik, a közsféra dolgozói pedig viszonylag stabil és rendezett munkaviszonyuk révén kapnak helyet a középosztály bizonyos szegmenseiben. A nem dolgozók köre sokkal összetettebb az iméntieknél, lévén, hogy a magyarországi népesség nagyobbik része nem végez jövedelemszerző tevékenységet. E heterogén csoport tagjait természetesen nem is egyformán érintik a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolásával kapcsolatos problémák. A nem dolgozók közül kevésbé veszélyes azoknak a helyzetete, akiknek a társadalmi státusza – ha szabad így fogalmazni – nem a munka hiányán alapul. Rájuk jellemző, hogy vagy szolidáris közösségük, vagy bizonyos társadalmi jogosultságok lehetővé teszik, hogy ne dolgozzanak. Azoknál azonban, akiknél ezek egyike sem áll fenn, s mindenekelőtt munkaerő-piaci pozíciójuk nem teszi lehetővé, hogy állást vállaljanak, más a helyzet. Ők a munkanélküliek, akiket rendszerint az alsóbb osztályokban, illetve ezek peremén találunk, s akiknek deprivált helyzetét rendre különböző kihívások és politikai támadások is érik.

Nem a munka hiánya határozza meg mindenekelőtt azoknak a helyzetét, akiknek az állam bizonyos jogosultságok formájában lehetővé teszi, hogy munka nélkül tegyenek szert jövedelemre. E jogosultságokra jellemző, hogy úgy teremtenek egyenlőtlen élethelyzeteket, hogy élvezőiket az ezek alapjául szolgáló normatív szabályozás kiemeli a teljesítményelv hatálya alól. Ez érvényes többek között ma Magyarországon a nyugdíjasokra, a rokkantakra és egészségkárosodást szenvedőkre, vagy a kisgyermeküket nevelő szülőkre, mindegyik csoportra igaz ugyanis, hogy legyen bármi – akár korábban kifejtett teljesítmény – a jogosultság megszerzésének alapja, ez tartósan lehetővé teszi számukra, hogy távol maradjanak a munkaerőpiactól. E csoportoknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolása szempontjából addig stabil a helyzetük, amíg jogosultságukat széles körben elismerik. Jellemző azonban, hogy ha nem is kérdőjelezzük meg explicit módon ezek létét, az folyamatos küzdelmek tárgya, hogy miféle, illetve milyen mértékű előnyök társuljanak hozzájuk. Szintén nem a munka hiánya határozza meg azoknak a társadalmi pozícióját, akiknek szolidáris közösségük (elsősorban a családjuk) biztosítja szükségleteik kielégítését. E csoportba tartoznak mindenekelőtt a gyerekek, a háztartásbeliek, illetve egyéb különböző inaktív státuszúak. Az ő helyzetük teszi világossá leginkább, hogy a társadalmi rétegződés alapegysége nem az egyén, hanem a család, illetve azok a legkisebb közösségek, amelyek közös gazdálkodást folytatnak (vö. Parsons 1949: 20–21). Az ő helyzetüket a társadalom egyenlőtlenségrendszerében a családfő vagy a főkereső társadalmi pozíciója határozza meg, ahogy az egyenlőtlenségek igazolása kapcsán is az ő pozíciójához kapcsolódó kihívásokkal és politikai támadásokkal szembesülnek, szembesülhetnek.

Az állástalanok csoportján belül kétségtelenül a munkanélküliek vannak a legsérülékenyebb helyzetben. Azokról van szó, akik munkaképes korúak, egészségügyi problémák sem korlátozzák teljesítőképességüket, mégsem sikerül azonban a munkaerő-piacon jövedelemszerző tevékenységre szert tenniük. Helyzetük annál súlyosabb, minél tartósabb munkanélküli státuszuk, illetve minél kevesebb kilátásuk van arra, hogy valaha dolgozzanak. Tovább rontja pozíciójukat az is, ha családjukban, illetve közösségükben főkeresői szerepet töltenek be, bizonytalan státuszuk így mások helyzetét is meghatározza. A munkanélkülieket élesen elválasztja a nem dolgozók egyéb csoportjaitól az, hogy a társadalom egyenlőtlen-ségrendszerében elfoglalt helyük normatív megítélése szempontjából a teljesítményelv képezi a főszabályt. Mivel az állam által lefektetett kiegészítő normatív előírások nem mentesítik őket a teljesítményelv által előírt életpályamodell alól, ezért mindenekelőtt ezek univerzális elvei az irányadók helyzetük értékeléséhez. Márpedig ezek a társadalom egyenlőtlen-ségrendszerében a legalsóbb pozíciókat jelölik ki számukra.

A munkanélküliek kilátásait így mindenekelőtt az határozza meg, hogy egy adott társadalomban milyen szélesre van szabva egymáshoz képest az egyenlőség, illetve az egyenlőtlen-ség szférája. Mennyire univerzális a teljesítményelv egyenlőtlen-ségeket igazoló szerepe, illetve mennyiben korlátozzák ezt az egyéneknek tulajdonított szociális jogok. A jogfejlődés folyamatát ábrázolva Marshall ([1950] 1992) azt emeli ki, hogy a jogok új generációjának, a szociális jogoknak az elismerése azt feltételezi, hogy a társadalom minden tagját teljesítőképességétől függetlenül megilleti a jólét egy bizonyos foka. A társadalombiztosítás különböző intézményeinek a magyarországi kiépülése, amelyek bizonyos védelmet nyújtanak elsősorban az öregség, illetve a betegség jelentette kockázatokkal szemben, e jogoknak az intézményesedésében jelentettek komoly előrelépést. Ezek létesítenek ugyanis olyan jogosultságokat, amelyek a nem dolgozók bizonyos csoportjainak a helyzetét stabilizálják. A munkanélküliek esetében is működik a támogatás, illetve segélyezés gyakorlata Magyarországon. Ez nem teremt azonban olyan stabil és tartós státuszt, mint az iméntiek, nem is ez a célja. A munkanélküliek számára fenntartott különböző juttatások korlátozott időszakra szólnak, mértékük szerényebb, és elsősorban azt szolgálják, hogy e támogatások igénybe vevői visszatérjenek a munka világába.¹¹ Akiknek ez nem sikerül, azok pedig már csupán a szociális törvény által rögzített különböző segélyekben részesülhetnek, amelyek szintén csupán átmenetileg képesek javítani az igénybe vevőik életkörülményein, s céljuk sem más, mint a szükséghelyzetek időszakos enyhítése (vö. Szalai 2007).¹²

Az 1980-as évektől kezdve, a neoliberális gazdaság- és társadalompolitika térnyerésével, folyamatos támadásoknak vannak kitéve világszerte a szociális jogok érvényesülését elősegítő intézmények. E támadások között említhetők a különböző jóléti, illetve szociális támogatások mértékének, illetve jogosultsági idejének a

11 Lásd a többször módosított 1991. évi IV. törvényt a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról.

12 Lásd a többször módosított 1993. évi III. törvényt a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.

korlátozására vonatkozó törekvések, de a társadalombiztosítás különböző alrendszerei esetében előkerülő piacosító elképzelések is (Hartmann–Honneth [2004] 2007: 127–128). Ezek a trendek érvényesülnek Magyarországon is, aminek következtében Ferge Zsuzsa értékelése szerint a szegénység mélységének alsó korlátai eltűntek (Ferge 2010: 158–183). Az utóbbi időben ráadásul nem csupán a munkanélküliséggel, illetve a rossz szociális helyzettel kapcsolatos ellátások színvonala romlott, de az ezt alátámasztó normatív szabályozás területén is visszalépés figyelhető meg. Míg az 1989-es alkotmány a szociális biztonságot egyértelműen az állampolgárok jogának tekintette,¹³ addig az újonnan elfogadott alaptörvény e státuszt megszünteti, s a szociális biztonságra már mint elérendő célra hivatkozik.¹⁴ E folyamatok nyomán a legalul lévők helyzetét nem csupán szűkös erőforrásaik teszik kiszolgáltatottá, de jogi státuszukat is kihívások érik, ami a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt egyáltalán nem privilegizált helyüket még bizonytalanabbá teszi (vö. Szalai 2007).

V.

A nagyvállalkozók, a közszférában dolgozók, illetve a munkanélküliek csoportját e dolgozatban abból a nézőpontból vizsgáltam, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolása tekintetében milyen kihívásokkal és politikai támadásokkal szembesülnek-szembesülhetnek, s helyzetük ebből a szempontból mennyire tekinthető instablnak. E három eltérő csoportban közös, hogy társadalmi pozíciójuk az egyenlőtlenségek igazolásához elsődleges bázisul szolgáló teljesítménymoddal nincs teljes fedésben, ami alkalmat adhat a társadalmi struktúrában elfoglalt helyük megkérdőjelezéséhez. Hogy a dolgozatban diagnosztizált kihívások ténylegesen mennyire teszik instabillá egyik vagy másik csoport helyzetét, azt azonban csupán alapos empirikus vizsgálódások tisztázhatják, ahogy ezek segíthetik elő egyéb sérülékeny csoportok azonosítását is.

Lényeges pont, hogy a normatív megítélésük tekintetében instabil csoportok vizsgálata túlmutat e csoportok, vagy az e csoportokba tartozók helyzetének

13 Lásd: „A Magyar Köztársaság állampolgárainak joguk van a szociális biztonsághoz; öregség, betegség, rokkantság, özvegység, árvaság és önhibájukon kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén a megélhetésükhöz szükséges ellátásra jogosultak. A Magyar Köztársaság az ellátáshoz való jogot a társadalombiztosítás útján és a szociális intézmények rendszerével valósítja meg” (1989. évi I. törvény 70/E. § 1–2. bekezdés). Az 1989-es szabályozást korlátozza, hogy egy 2011-es alkotmánymódosítás révén az ez alapján szerzett jogok bizonyos köre visszavonható: „Az ellátáshoz való jog a nyugellátás tekintetében az általános öregségi nyugdíjkorhatárt betöltött, a nyugellátás törvényi feltételeinek megfelelő személyre terjed ki. Törvény az e korhatárt be nem töltött személynek is nyugellátást állapíthat meg. Az általános öregségi nyugdíjkorhatár betöltését megelőzően folyósított nyugellátás törvényben meghatározottak szerint csökkenthető és szociális ellátásá alakítható, munkavégzésre való képesség esetén megszüntethető” (2011. évi LXI. törvény 2. §).

14 „Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson. Anyaság, betegség, rokkantság, özvegység, árvaság és önhibáján kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén minden magyar állampolgár törvényben meghatározott támogatásra jogosult. Magyarország a szociális biztonságot az (1) bekezdés szerinti és más rászorulóknak esetében a szociális intézmények és intézkedések rendszerével valósítja meg. Törvény a szociális intézkedések jellegét és mértékét a szociális intézkedést igénybe vevő személynek a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan is megállapíthatja. Magyarország az idős kori megélhetés biztosítását a társadalmi szolidaritáson alapuló egységes állami nyugdíjrendszer fenntartásával és önkéntesen létrehozott társadalmi intézmények működésének lehetővé tételével segíti elő. Törvény az állami nyugdíjra való jogosultság feltételeit a nők fokozott védelmének követelményére tekintettel is megállapíthatja.” (Magyarország Alaptörvénye XIX. cikk, 1–4. bekezdés).

puszta ábrázolásán. A teljesítményelv ugyan messzemenőkéig az egyén személyes jellemzőihez kapcsolja az egyenlőtlenségek igazolásának lehetséges eljárását, a különböző társadalmi kategóriákat ért támadások azonban sohasem csupán az individuális tőkés, köztisztviselő vagy munkanélküli különös teljesítményeinek értékét kérdőjelezzik meg, hanem az általuk betöltött társadalmi státuszt magát is a hozzá kapcsolódó sajátos jogokkal, illetve jutalmakkal együtt. Ez pedig már azokra az egyenlőtlenségi mechanizmusokra irányítja a figyelmet, amelyek e különböző társadalmi státuszokat létrehozzák. Az egyenlőtlenségrendszer bizonyos elemeit ért támadások valójában azoknak a mechanizmusoknak a normatív felülvizsgálatát indítványozzák, amelyek ezeket az egyenlőtlenségeket megteremtik. A nagyvállalkozókat érő különböző kritikák és politikai támadások esetében mindenekelőtt a privatizáció eljárása, de általánosságban a politikai kapitalizmus 1990 után működő rendszerének megítélése van terítéken. A köztisztviselőket és a közalkalmazottakat érő kihívások azt a kérdést vetik fel, hogy a közfeladatok szakszerű és kiszámítható ellátása valóban megköveteli-e egy sajátos jogokkal, illetve kötelességekkel rendelkező munkavállalói státusz fenntartását. A munkanélküliek, illetve a leszakadók problémái pedig arra utalnak, hogy nem tisztázott, hol húzódik az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség szférájának a határa, miként körvonalazható a szociális jogok csoportja, s ezek milyen alapon illetik meg az egyéneket.

Social Stratification and the Justification of Inequalities

Vulnerable Groups in the Hungarian Society

ABSTRACT: All societies control the equality and inequality relations of its members in a normative way. These regulations are parts of the normative integration of a society. As different social groups occupy different places in the inequality system of a society, these groups can also be different according to that, how their position fits to the system of the normative regulations on equality and inequality. The position of certain groups is stable, because the institutionalized norms underpin their place in the social structure. The position of others is, however, far from being that stable. These groups are peculiar for that they can not justify completely their position in the society's inequality system and, accordingly, they easily become subject to different challenges and political attacks by other social groups and collective actors. In my paper I raise the question, what sort of institutionalized norms are there at hand for the justification of social inequalities in modern societies, and then I analyse three groups of the Hungarian society briefly that's position seem to be more or less instable: the bourgeoisie, the civil servants and the unemployed.

Irodalom

Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.

- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hartmann, Martin – Honneth, Axel ([2004] 2007): A kapitalizmus paradoxonjai. Kutatási program. *Replika* (59): 117–133.
- Honneth, Axel (1994): *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, Axel (2003): Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch philosophische Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 129–224.
- Huszár Ákos (2011a): Teljesítményelv. A társadalmi egyenlőtlenségek igazolásának modern formája. *Múltunk* (2): 34–50.
- Huszár Ákos (2011b): Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztályszémától? *Társadalomkutatás* (Megjelenés alatt).
- Kolosi Tamás (1991): „A „reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai”. *Valóság* (9): 11–16.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1997): Az új tőkés osztály önképe, társadalmi megítélése. In: Hankiss Elemér – Matkó István (szerk.): *A tulajdon kötelez. Az új tőkés osztály társadalmi szerepéről*. Budapest, Figyelő, 61–88.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? A neoliberais etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Budapest: Corvina.
- Kreckel, Reinhard (1992): *Politische Soziologie der Sozialen Ungleichheit*. Frankfurt am Main: Campus.
- Laki Mihály – Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Marshall, T. H. ([1950] 1992): Citizenship and Social Class. In: T. H. Marshall – Tom Bottomore: *Citizenship and Social Class*. London: Pluto, 1–51.
- Marx, Karl (1978): *A tőke I*. Budapest: Kossuth.
- Neckel, Sighard – Kai Dröge – Irene Somm (2004): Welche Leistung, welche Leistungsgerechtigkeit? Soziologische Konzepte, normative Fragen und einige empirische Befunde. In: Peter A. Berger – Volker H. Schmidt (Hrsg.): *Welche Gleichheit, welche Ungleichheit? Grundlagen der Ungleichheitsforschung*. Wiesbaden: VS Verlag, 137–164.
- Offe, Claus (1970): *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit. Mechanismen der Statusverteilung in Arbeitsorganisationen der industriellen „Leistungsgesellschaft“*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt.
- Örkény Antal (1997): *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Budapest: Új Mandátum.

- Parsons, Talcott (1940): An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. *The American Journal of Sociology* 45(6): 841–862.
- Parsons, Talcott (1949): Social Class and Class Conflict in the Light of Recent Sociological Theory. *The American Economic Review* 39(3): 16–26.
- Parsons, Talcott (1977): Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisited. In Talcott Parsons: *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York: The Free Press, 321–380.
- Róbert Péter (2002): Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég* 23.
- Staniszki, Jadwiga (1991): Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies* (5)1.
- Szalai Erzsébet ([1989] 1990): Az új elit. In: Szalai Erzsébet: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Aula, 169–176.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Voswinkel, Stephan – Hermann Kocyba (2008): Die Kritik des Leistungsprinzips im Wandel. In: Kai Dröge–Kira Marrs–Wolfgang Menz (Hg.): *Rückkehr der Leistungsfrage. Leistung in Arbeit, Unternehmen und Gesellschaft*. Berlin: Edition Sigma, 21–40.
- Weber, Max ([1922] 2009): *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest, Helikon.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 21(3): 125–145.

Interjúk szociológiai források újrafelhasználása

Gárdos Judit¹

gardos.judit@t-online.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Az írás a társadalomtudományos interjúk újrafelhasználásának episztemológiai és praktikus kérdéseit és az erre adott válaszokat taglalja. Az interjúk szöveg megértéséhez a kutató számos tudáselemet mobilizál, és vitatott, hogy az interjúzásban nem résztvevő tudós rendelkezik-e ezekkel. A másodelemzés hívei rámutatnak, hogy az interjúzó személy sokszor nem csupán a másodelemzéses kutatásoknál válik el az elemzőtől. Minden interjúelemzést gazdagítanak az ún. kontextuális tudáselemek, ezért hasznos az interjúk szituáció és a szöveg pontos leírata. Másrészt minden értelmező más és más tudásokat használ fel, tehát nem állítható, hogy az interjút készítő személy rendelkezik a legmegfelelőbb tudással. A másodelemzés körüli diskurzus több ponton szervesen illeszkedik a kortárs tudományelméleti irányzatok képviselői közötti párbeszédbe. Az írás ezen párbeszéd vitapontjainak kidomborításán túl rámutat a társadalomtudományos interjúk másodelemzésének lehetséges felhasználási területeire is.

Bevezető

A kvalitatív módszerekkel gyűjtött szociológiai források újrafelhasználása világszerte gyerekcipőben jár, ez alól Magyarország sem kivétel. Viszont észrevehető egy tendencia: sorozatosan jönnek létre, leginkább Nyugat-Európában, társadalomtudományos interjúkat gyűjtő archívumok, felismervén azt az igényt, hogy ne hagyjuk elveszni a szociológiai örökség szerves részét.² Érdekes tehát összefoglalni az interjúk nyersanyagok újrafelhasználásának episztemológiai és praktikus kérdéseit és az erre adott válaszokat. A diskurzus több ponton szervesen illeszkedik a kortárs tudományelméleti irányzatok képviselői közötti párbeszédbe, jól kidomborítva a vitapontokat.

A kvalitatív társadalomtudományos adatok másodelemzésével foglalkozó legtöbb írás valamiképpen tematizálja a kvantitatív és kvalitatív adatok másodelemzésének kérdését. Maga e kérdésfelvetés gyakorisága mutat rá arra, hogy a kvantitatív adatok jelentik (még mindig) a kiindulópontot a másodelemzésről való gondolkodás során (Moore 2007). Ezért kell a kvalitatív kutatóknak folyton magyarázkodniuk a kicsi minta, a nem reprezentatív adatok stb. miatt.

1 A szerző fiatal kutatója azt MTA Szociológiai Kutatóintézetben működő 20. század hangja Archívum és Kutatóműhelynek. A Műhely az OTKA 77566 számú támogatásával jöhetett létre.

2 Az archívumok nem teljes körű listáját l. a függelékben.

Még szakmai körökben is elterjedt az a vélekedés, hogy a statisztikai adatok megbízhatóbbak és objektívebbek, mint a kvalitatív adatok. Számos kutatás rámutatott már arra, hogy a kvantitatív adatgyűjtés és adatelemzés is egy sereg episztemológiai kérdést felvet. A kérdések megfogalmazása, a kérdezési szituáció, az adatok kódolásának módja, a változók létrehozása és nem utolsósorban a statisztikai módszerekkel történő adatelemzés mind-mind „szubjektiválja” az ideálisnak tételezett „objektív” tudományos megismerést. A *science studies* a legobjektívebbnek, legmegbízhatóbbnak hitt természettudományok példáján is – mint mondjuk a fizika – többszörösen rámutatott arra, hogy az adatok és a valóság nem olyan egyértelműen felelnek meg egymásnak, mint ahogy sok természettudós is hiszi. Ezért került a tudományokkal foglalkozó tudományok művelői körében a hangsúly a tudományos tudások megkonstruálásának kérdésére. Ha abból indulunk ki, hogy minden tudományos diszciplína saját áthagyományozott módszereivel, kategóriáival és fogalmaival, érvelési rendszerével hozza létre a tudományos tudást, akkor nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a kvantitatív szociológia „objektívebb”, mint a kvalitatív; inkább a módszerek és az általa felrajzolt valóság viszonyát érdemes kutatni. A módszerek viszont nem tökéletesen standardizáltak, hanem többé-kevésbé alá vannak vetve a tudósok döntéseinek. Se a statisztikai módszerek, se a kvalitatív módszerek nem képviselnek kivételt ez alól. Ha statisztikai módszerekkel újrafelhasználunk statisztikai adatokat, akkor ugyanúgy egy új valóságot írunk le, mint amikor egy interjút elemzünk újra. Ebből a szempontból a kvantitatív és a kvalitatív adat-újraelemzés nem különbözik egymástól lényegesen.

A radikális posztmodern társadalomtudományos episztemológia meggyőződése, hogy az adatok, tehát interjúk szövegek is, leginkább a kutató, és nem az „adat-szolgáltató” szövegei. A kutatóról szólnak, pontosabban annak egy személy megfigyelése közben ért tapasztalatairól. Ebben az elméleti kontextusban ezek tehát emlékek, és mint ilyenek, egy másik személy által történő elemzésük nem igazán kivitelezhető (Mottier 2007: 7). Ennek ellentmond az a gyakori kutatói tapasztalat, amikor meglepődünk, rácsodálkozunk az egy-egy interjúalany által elmondottakra. Ha csak a saját tapasztalatunkról szólnának a szövegek, ez nem igazán történhetne meg; az interjúk szövegek tehát mindig egy kooperáció eredményei (Van den Berg 2005: 5). Továbbá vannak kutatók, akik egy másik szempontból kérdőjelezik meg a kvalitatív adatok újrafelhasználását; szerintük a terep és az ahhoz köthető számos kontextuális tudáselem nélkül nem érthetőek a kvalitatív adatok (Corti 2000: 11), ezért nem lehet őket újraelemezni.

Ebben a szövegben a társadalomtudományos interjúk másodelemzésének módszertani – és az ehhez kapcsolódó episztemológiai – kérdéseit fogjuk tárgyalni. Rá fogunk mutatni, hogy az imént felvázolt, sokszor radikális kritikai ellenvetésekkel szemben számos kutató azt vallja, hogy elméletileg sokféle kvalitatív adatot újra lehet elemezni, amelyeket kellő alaposággal jegyeztek le: lehetnek ezek interjúk, megfigyelések, terepnaplók, levéltári adatok, történeti dokumentumok

stb. A *kellő alaposággal* kifejezés ugyan most még kétségkívül meglehetősen homályos, de a szöveg későbbi részeiben részletes pontosítására fogunk törekedni. Ebben a tanulmányban a társadalomtudományos *interjúk* újrafelhasználásának kérdéseire fogunk koncentrálni; az antropológiai megfigyelések újrafelhasználása egy olyan tág terület, és olyan sokrétű episztemológiai kérdéseket vet fel, amelyek egy külön tanulmányt érdemelnek (Zeitlyn 2000; Hammersley 1997: 138–139). A történeti kvalitatív adatok (pl. levéltári dokumentumok) felhasználása pedig egy széles körben és évtizedek óta kutatott téma, tehát ezzel sem fogunk a későbbiekben foglalkozni.

A kvantitatív, statisztikai társadalomtudományos adatok másodelemzése Magyarországon és világszerte sokkal elterjedtebb, mint a kvalitatív adatoké (Klingemann–Mochmann 1975). Ennek magyarázatára több okot is felsorolhatunk, az egyik az a már az előbb említett vélekedés, hogy a kvantitatív adatgyűjtés objektívebb. Másfelől említhetjük a praktikusságot: mivel az utóbbi évtizedekben számítógépen tárolják a kvantitatív társadalomtudományos adatokat, továbbításuk, terjesztésük viszonylag egyszerűnek bizonyul. A kvalitatív adatokat, Magyarországon legalábbis, korántsem ilyen egyszerű továbbítani, hiszen a digitalizálódás egyelőre alacsonyabb fokú. A digitális hangfelvevő gépek csak az utóbbi néhány évben váltak elterjedtté, ha be is vetik őket, nagy és nehezebben küldhető adatfájlokról van szó. Ezeket is, csakúgy, mint a legépelte interjúkat, általában anonimizálni szokták, mielőtt továbbítják őket a kollégáknak (miután Magyarországon a legutóbbi időig nem volt olyan intézmény, amely megbízhatóan és hosszú távon tudta volna biztosítani az interjúkban található személyes adatok tárolását), és ez sokszor nem elhanyagolható munka. Az interjúk legépelése idő- és pénzigényes munka, régebbi interjúk technikai okokból sokszor csak papírformátumban elérhetőek, ez is nehezíti továbbadásukat. A kvantitatív szociológiai módszerek magyarországi dominanciája egy másik lehetséges oka annak, hogy ritkán használják fel újra a kvalitatív adatokat. Az egyetemi tanrendekben sem igen oktatják az interjúelemzést (hogy a másodelemzésükről ne is beszéljünk).

Az adatok felhasználásának időigényessége egy másik faktor. Kvantitatív adatfájlokból viszonylag rövid idő alatt lehet kutatási eredményeket produkálni, hiszen az adat formátuma nagyban megkönnyíti hipotézisek gyors tesztelését. Mivel általában sok változó szerepel egy adatbázisban, méghozzá könnyen feldolgozható formában, sokféle kutatási kérdés megválaszolására lehet egyazon adatbázist használni. Az interjúk feldolgozása ezzel szemben általában hosszabb időt vesz igénybe, hiszen nem standardizált módon tárolódnak benne az információk, és a feldolgozás sem standard (tehát bejáratott, gyors) statisztikai módszerekkel történik. Az eredeti interjúk sok esetben – az életútinterjúk ebből a szempontból kivételt képeznek – partikuláris kutatási kérdések megválaszolására készültek, és a bennük rejlő más, kutatásra érdemes téma kiszűrése hosszabb munkát vesz igénybe; ez a probléma a fordított esetre is igaz: egy bizonyos kutatási kérdés megvála-

szolására alkalmas interjúk kikeresése (főleg használható, tehát átfogó és konzisztens tárgyszavazás híján) hosszabb időt vesz igénybe, mint a megfelelő változók kikeresése egy kvantitatív adatbázisból.

Egy adat és kontextusa

Az interjút készítő és az interjút adó személy viszonyrendszerének és a személyes interakció hatásának erőssége fontos különbség a kvalitatív és a kvantitatív kutatások között (noha természetesen a kvantitatív kutatásokban sem elhanyagolható az adatfelvevő szerepe). A különböző fokban strukturált interjúk esetében mindig központi szerepet kap az interjút készítő személy kommunikációs készsége, tapasztalata, előzetes tudása stb. Ennek a viszonyoknak a felfedése nagyban hozzájárul az interjú szövegének, az attitűdök, vélemények, értékítéletek stb. létrejöttének értelmezéséhez (Van den Berg 2005: 3). Most tehát azokról a megértést meghatározó tényezőkről lesz szó, amik nem olvashatók ki közvetlenül és egyértelműen az interjú szövegéből.

Számos kutató szerint létrejöttük körülményei, a kontextus határozza meg, hogyan kell az interjúkat értelmezni. Pl. Atkinson (1992), Armstrong et al. (1997), Mauthner et al. (1998) mind úgy érvelnek, hogy az adatokat azoknak kell elemezniük, akik kezében készültek, mert az értelmük nem található bennük, hanem a kontextusban rejtőzik. A kontextusról való tudás ebben a felfogásban mindent magában foglal, ami a szövegből nem következtethető ki, és egy olyan objektív tudásként definiálódik, ami szerves része az interjúban található adatoknak. Viszont sokszor egyáltalán nem egyértelmű, mely kontextuális elemeket tekintsük annyira fontosnak, hogy úgy véljük, ismeretük nélkül nem érvényes egy adatelemzés (Bloemert, idézi Van den Berg 2005: 7).

Ricoeur (idézi Mottier 2007: 8) rámutat arra, hogy a szövegek ugyan meghatározott korban, társadalmi és más jellegű kontextusokban teremődnek, de aztán függetlenednek a létrehozójuktól. Ha interjúk nyersanyagaival dolgozunk, és nem tanulmányokból, amelyekben az interjúk rövid részleteit ismerhetjük meg csupán, akkor kiindulhatunk abból, hogy nem csupán egy kutatói szöveggel van dolgunk. Legfőképpen a narratív életinterjúk módszertana, a kutatói beavatkozás visszafogása biztosítja azt, hogy a történetek lényege, vezérfonala az elbeszélőké, és ne a kutatóké legyen, de más módszerekkel készült interjúkról sem állíthatjuk, hogy pusztán a kutatók műve lennének. Számtalan példát sorolhatunk arra, hogy másodelemzők³ új kérdésekre találtak válaszokat az interjúk anyagokban, olyanokra, amelyek nem szerepeltek az interjút létrehozó tudósok érdeklődési körében, tehát nem hozhatták ők maguk létre az azokra vonatkozó adatokat.

Az adatokat újra s újra lehet értelmezni és elemezni, az interpretáció kohe-

3 A másodelemzés kifejezést az egyszerűség kedvéért használom ebben a szövegben. Ahogyan már részben kifejtettem, az ún. elsődleges és másodlagos elemzések elkülöníthetősége sok szempontból megkérdőjelezhető. A másodelemzés ebben az írásban számomra egy régebben, egy másik kutató másik kutatásában keletkezett szövegek elemzését jelenti (ez az interjúk újrafelhasználásának tipikus esete).

renciája az elméleti kerettől függ (Silva 2007). A régebbi adatok „vissza tudnak beszélni” (Hodder 1994: 401), tehát előfordulhat, hogy nem férnek össze a kortárs tudományos értelmezési perspektívákkal, hiszen ők maguk is annak a kontextusnak a részei, amit értelmeznünk kell. A kontextus fogalmának különbözően tág értelmezéseivel találkozhatunk (Van den Berg 2005):

1. A kritikai diskurzuselemzés a *kontextust a diskurzuson kívüli világ*, pontosabban a társadalmi egyenlőtlenségek lenyomataként fogja fel (Fairclough 1995, 2003; Van Dijk 1987, 1991, 1997; Wodak 2001). Ebben a felfogásban az egyenlőtlenségek ismerete elengedhetetlen a szöveg értelmezésekor. A diskurzus *a priori* a társadalmi rendszer reprodukciójának funkciójaként definiálódik, ezért fennáll annak a veszélye, hogy mivel az egyenlőtlenségek jelentik az értelmezési keretet, más plauzibilis jelentéshorizontok kizáródnak (Van den Berg 2005: 8–9).
2. Annak érdekében, hogy elkerüljük egy külső jelentéskeret ráerőltetését a szövegre, más kutatók (pl. Schegloff 1992, 1997) szerint *a diskurzuson belül létrejövő kontextus az egyetlen releváns kontextus*. A kontextus diszkurzív termék, és így is kell értelmezni. A probléma ennél a definíciónál az, hogy nem mindig tematizálódik egy beszélgetés alatt mindazon tudáselem, ami meghatározza a résztvevők értelmezéseit. Gondolhatunk itt tudatos elhallgatásra, vagy arra, hogy nem tűnik fontosnak megemlíteni őket, mert magától értetődőként definiálódnak a beszélgetés résztvevői által, vagy arra is, hogy nem tudatosodnak bennük.⁴ Továbbá ebben az értelmezésben teljesen szétválik a verbális és a nonverbális világ, ami valójában tisztán egy analitikus-tudományos distinkció, és nincs köze a mindenki által megtapasztalt társas világhoz (Van den Berg 2005: 9–10).
3. A két előző felfogás ötvözeteként is tekinthetünk arra az irányzatra, amely *a kontextust a diszkurzív létrehozás feltételeként* definiálja (Van den Berg 2005: 10–11). Nem gondolja, hogy a beszélők mindig tudatában vannak a beszélőket meghatározó kontextusnak. A kontextus mind a társadalmi struktúra, mind a beszéd függvénye. E nagyon tág definíciót Van den Berg szerint két tényező szűkíti operacionalizálható méretűre: a kutatási kérdés és az adattípus (pl. a beszédhelyzet). Még így is kezelhetetlenül tágá válhat a kontextus fogalma; a kutatónak ezért tudatában kell lennie, hogy nem lehet tökéletesen leírni a kontextust, és sosem kerülheti el, hogy nem verifikált feltételezéseket is bevonjon az elemzésbe.

4 Ha viszont nem tudatosodnak bennük, akkor itt mégiscsak a tudós „külső” tudását kell bevetnünk az értelmezéshez.

Mitől válik egy adat másodlagos adattá?

Ahhoz, hogy interjú adatok újrafelhasználásáról tudjunk értekezni, rá kell térünk egy egyszerűnek tűnő, de valójában fajsúlyos kérdésre: próbáljuk meg definiálni, hogy mi is értünk elsődleges, ill. másodlagos adat alatt! Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy egy adatot akkor nevezünk elsődlegesnek, ha azt a felhasználó maga hozta létre. Másodlagos adat az olyan adat, amit nem a felhasználó hozott létre, hanem átvett valaki mástól.

Ez az egyszerű definíció sok helyen azonban hibázik:

1. Először is általában a társadalomkutatók nem egyedül dolgoznak, hanem kollégákkal, beosztottakkal, csoportokban (Bishop 2007). Az adatfelvétel (bármilyen adat is legyen az) tehát nem köthető egyetlen személyhez, így már az első felhasználásnál sem egyértelmű, hogy elsődleges vagy másodlagos felhasználásról van-e szó a mi definíciónk értelmében. Éppen ezért is kritizálja Mauthner és Doucet (2008) az olyan erősen hierarchikus és a munkamegosztás elveire épülő együttműködési technikákat, amelyek során a kutatók egyik felénél halmozódnak fel az empirikus tudáselemek (ehhez tartoznak a kontextuális tudáselemek is), tehát ők végzik az ún. „terepmunkát”, míg a másik fele az íróasztalnál elemzi ki, interpretálja ezeket. Mauthner és Doucet szerint az elemzőknek is részt kell venniük a terepen történő tudáslétrehozásban – és ennek az elképzelésnek a jegyében a másodelemzések gyakorlata is erősen megkérdőjeleződik a szemükben.
2. Saját készítésű, régebbi interjúk esetében (Silva 2007) sem egyértelmű, milyen adatfelhasználásról van szó (egy ilyen adat-újrafelhasználásról l. Mauthner et al. 2004). A dokumentált szövegen túli információk azok, amelyek privilegizált hozzáférésére hivatkoznak a másodlagos adatelemzést bírálók. Viszont régi adatok esetében elkophat ez az információ, és egy saját régi adat végül nem feltétlenül különbözik lényegileg egy más által felvett adattól.
3. Az, amire adatként tekintünk, egy komplex struktúrájú információhalmaz. Egyrészt empirikus elemekből áll (amiket úgy definiálunk, hogy viszonylag közvetlenül a valósághoz köthetőek), másrészt a tudós és a tudományága áthagyományozott módszertanának, kérdésfelvetéseinek és fogalmi kategóriáinak, a kutatás társadalmi, gazdasági stb. kontextusának eredménye. Savage (2007); Silva (2007); Mason (2002) és Law (2004) rámutatnak arra, hogy kvalitatív kutatási adatokat nem gyűjtenek, hanem a válaszadók és a kutatók hozzák létre a kutatási folyamat(ok) alatt, az irodalomfeldolgozás, a mintavétel, az interjúkészítés, leiratolvasás, szövegírás közben konstruálódnak (Bishop 2007:).
4. Az utóbbi ponthoz kapcsolódva minden adatelemzés, tehát az általunk az egyszerűség kedvéért másodlagos adatelemzésnek nevezett folyamat során is

rekontextualizálódnak az adatok, újraértelmeződnek a megváltozott környezet, az új kérdések és kutatói attitűdök hatására. Az elemzés során az adatok új kontextusba helyeződnek, tehát megváltoznak (Bornat 2003; Savage 2007; Silva 2007). Valójában tehát nem érdemes elkülönítetten elsődleges és másodlagos adatelemzésről beszélni.

(Miért) Kell új metodológia a kvalitatív adatok újrafelhasználáshoz?

Léteznek olyan elméletek, amelyek a másodlagos adatokat egy új adattípusként definiálják, amihez új metodológia tartozik. Kvalitatív kutatások esetében – ahogyan az imént kifejtettük – sokszor fontosnak ítéltetik meg az adatokat gyűjtő kutató közvetlen tudása az adatgyűjtés és -feldolgozás kontextusáról (Heaton 2004: 30). Az ilyen elméletek különbséget tesznek természetes és nem természetes kvalitatív adatok között. Természetes adatokat a kutatók találják vagy gyűjtik, a lehető legkevesebb rendszerezés nélkül (pl. naplók, autobiográfiák, levelek, archívumi adatok, valamint oral history céljából felvett interjúk). Nem természetes adatok a kutatók közbenjárásával jönnek létre, Heaton (2004: 5) szerint ide tartoznak a szociológiai interjúk is. Míg az oral history interjúk Heaton (2004: 148) szerint egy kor megörökítésére, addig a szociológiai interjúk hipotézisek tesztelésére és új tudományos felfedezések létrehozására szolgálnak. A másodlagos adatelemzést Heaton a nem természetes adatoknak tartja fenn, a természetes adatok elemzésére a Harvey Sachs-féle konverzációelemzést és a dokumentumelemzést tartja megfelelőnek.

Moore (2007) felhívja a figyelmet az elsődleges és másodlagos adatok közötti átmenetre, a definíciós és elhatárolási nehézségekre. Szerinte a Heaton által elkülönített adattípusok valójában hasonlítanak abban, hogy emberi munka kell mindegyik létrehozásához, tehát beágyazódnak mindennapi, különböző kultúrák által meghatározott, esetleg tudományos kontextusokba is. Természetesnek tehát egyik sem mondható. A különböző interjútechnikák Heaton által megkülönböztetett célja sem tűnik plauzibilisnek, hisz szociológusok használnak oral history interjúkat is hipotézislétrehozásra és -tesztelésre (Moore 2007). A moori és hasonló értelmezések szerint tehát elsődleges és másodlagos elemzés lényegileg nem különbözik egymástól (Fielding 2004: 100).

Ha az adatelemzést egy értelmezési folyamatként tételezzük, amely minden adatnál és minden értelmezőnél törvényszerűen bekövetkezik, akkor az elsődleges és másodlagos adatelemzés között meglátásunk szerint nem lehet lényegi különbség. A konverzációelemzést is sokféleképpen, többféle eredménnyel lehet végrehajtani, más-más kérdésekre, a szöveg egyes aspektusaira koncentrálni.

Ez az elhatárolási kérdés akkor válik relevánssá, amikor közelebbről megvizsgáljuk, milyen adatok elemzésére is vállalkozik egy kvalitatív adatokkal dolgozó

társadalomkutató. Az interjú szövegén és metakommunikációján túl – amit optimális esetben egy jó videofelvétellel reprodukálni lehet – számos más kontextuális elem befolyásolja az adatértelmezést. Az ilyen és hasonló elemek általában nehezen hozzáférhetőek másodelemzők számára: az interjút adó és az interjút készítő személy viszonya, részletes háttér-információk az interjút adó személyről, az interjú témájának (politikai, személyes stb.) relevanciájáról stb.⁵ Sokszor az ilyesfajta információk hiányára hivatkozva szokták ellenezni a kvalitatív adatok másodelemzését.

Ha viszont figyelembe vesszük az ún. elsődleges interjúelemzés gyakorlatát, akkor láthatjuk, hogy általában nem ugyanaz a személy elemzi az interjút, mint aki készítette. Tehát csak közvetetten lesz tudomása – ha lesz egyáltalán – azokról az információkról, amikkel csak az interjúkészítő rendelkezik. Másik oldalról az interjú készítője sokszor „bérmunkás”, szigorúan az interjútervet szem előtt tartva készíti az interjút, és nem mindig rendelkezik azokkal a háttér-információkkal, amikkel az interjút később elemző szakember rendelkezik. Ez utóbbi szakember sem birtokolhat minden olyan tudáselemet, ami fontos lehet az interjú elemzése szempontjából – mivel nem mindentudó. Egy másik kutató, ugyanabban a korszakban, ugyanazt az interjút adott esetben teljesen máshogy elemezné. Véleményünk szerint tehát nem érdemes előfeltételezni, hogy az elsődleges interjúelemzés valamiképpen jobb minőségű, mint a másodlagos. Más és más tudások összpontosulnak egy interjú többszöri elemzése alatt, de nem állíthatjuk feltétlenül, hogy az első hitelesebb lenne, mint a második.

Annyiban kellhet új metodológia az interjúk másodelemzéséhez, hogy ki kell fejleszteni olyan standardokat, amelyek segítségével az eredeti kutatás tudásai és interjúkészítői rendelkezésére álló háttér-információk és kontextuális adatok begyűjthetők, tárolhatók és terjeszthetők. A kutatások természetesen nagyban különböznek abban a tekintetben, hogy mennyi háttér-információval rendelkeznek az egyes kutatók (Blaxter 2007). Mivel ezek egyrészt sokszor implicit és hallgatólagos tudások, másrészt akár évek alatt, számtalan forrásból felhalmozott személyes tudások, ennek a vállalkozásnak a sikere csak töredékes lehet. Mauthner ellenben úgy érvel (Mauthner et al. 1998), hogy hibás az az elképzelés, hogy minél több háttér-információ begyűjtése szükséges, mert különben az elsődleges adatok hiányosak maradnak. Háttér-információkkal együtt sem lehet egy adatbázis hiánymentes, hisz minden adatot reflexíven konstruálnak a tudósok. Ők ezért kritikus szemmel nézik azokat a másodelemzéseket, amelyek nem (módszertan-, társadalom- stb.) történeti szempontból elemzik az adatokat, hanem aktuális tudományos kérdésekre keresnek választ.⁶ Mauthner a következőképpen érvel:

5 Mivel elég ritka, hogy a videofelvétellel dolgoznának a kutatók, hanem inkább átiratokkal, adatvesztés ez a szinten is fellép.

6 „Furthermore, while archives may be an extremely rich source for historical and methodological exploration, any attempt to go further than this is incompatible with an interpretive and reflexive epistemology.”

„[...] az adatok reflexíven jöttek létre a tudós és a válaszadó interakciója, a részvétel aktusa és élménye által. Az adatok szétbogozhatatlanul összekötődnek a létrehozásuk egyedi feltételeivel. Míg metodológiai szempontból érdekesek, új szubsztantív eredmények vagy elméletek létrehozásához az adatok teljesen inadekvátak” Mauthner et al. (1998: 740).

Egy konkrét interjú archívum létrehozásának szempontjából talán mégis megállapodhatunk abban, hogy törekedünk a rendelkezésre álló adatok legnagyobb részét begyűjteni, de tudatában vagyunk annak, hogy egyrészt nem tudjuk az összes tudáselemet felsorakoztatni, ami az első adatelemző rendelkezésére állt, másrészt pedig nem hiszünk abban, hogy egy ilyen komplett adatgyűjtés által a megkérdőjelezhetetlen tudományos igazság birtokába jutnánk (Hammersley 1997: 135). Mauthner és szerzőtársai munkáját bírálva Moore épp arra mutat rá (Moore 2007), hogy nem érdemes teljesen lefűjni a másodelemzés projektjét a szükségszerűen hiányos adatok miatt. Viszont Moore szerint az adatok reflexív létrehozása nem azt jelenti, hogy ha létrejöttek, egy új szituációban nem lehet őket új tudományos kérdések megválaszolására felhasználni. Szerinte nem kell lefixálnunk az adatok jelentését az azokat eredetileg „létrehozó” személyekhez. Elsődleges és másodlagos felhasználás Moore szerint legfőképpen a folyamat intézményesülésében különbözik (Moore 2007). Blaxter (2007) viszont néhány példa segítségével meggyőzően rámutat a másodelemzések néhány, a jelentéskülönbségekből adódó lehetséges buktatójára. Kiemeli, hogy a történeti kontextusból kiragadott „kortárs” fogalmak könnyen ahhoz vezethetnek, hogy a saját fogalmaik visszavetítése során a másodelemzők félreértik az interjúban elhangzottakat.

A kvalitatív adat-újrafelhasználásról értekezők kis közösségében zajló ilyenfajta vitákat Bishop (2007) a pozitivista/interakcionista, realista/posztmodernista, szubjektivista/szerzői autoritásra hivatkozó, és a kutatói szabadság/managerializmus viták lenyomataként értelmezi. A pozitivista társadalomtudományokban a kutatói szubjektivitást pejoratív kifejezésként használták. Mivel a kutatási adatok objektívek voltak, másodelemzésük sem számított problematikusnak. A posztpozitivisták megközelítésben, hasonlóan a pozitivistához, a társadalomtudományos adatok tárolása és másodelemzése nem különösképpen problematikus, a hangsúlyt az adatgyűjtést befolyásoló kutatói elfogultság megszüntetésére helyezik (Mottier 2007: 2–4). Ehhez az irányzathoz tartozik pl. Glaser és Strauss statisztikai módszereket, szoftvereket is használó *grounded theory*-ja is. Gadamer és az *interpretative turn* szellemében működő kutatók számára ez a magától értetődőség megszűnt. Szerintük a kutatói elfogultságot nem lehet megszüntetni, objektív adatok nem léteznek. Ezen hagyomány (Gadamer 1984) szerint a kutatók „előítéleteit” nem lehet kikapcsolni, hisz ezek az emberi megértés alapjait alkotják; a kortárs antipositivista és antiobjektivista gondolkodók, etnometodológusok, posztstrukturalisták stb. minden tudományos kutakodás hermeneutikai voltára

hívják fel a figyelmet. A tudományos elemzés, kutatás ilyesfajta meghatározásánál az ún. elsődleges és másodlagos elemzés nem különbözik lényegileg.

Mire lehet felhasználni mások által készített kvalitatív adatokat?

Vegyük szemügyre most az interjúk újrafelhasználásának lehetséges céljait:

1. eredmények konfirmálása

Plauzibilisnek tűnik az a meglátás, hogy az újrafelhasználás során ellenőrizni lehet az eredeti adatelemzés eredményeit, esetlegesen korrigálni, adalékokat szolgáltatni azokhoz. Léteznek azonban olyan kutatók is, akik cáfolják ezt a megközelítést. Szerintük az eredeti kutatás kontextuális elemei, az interpretációt meghatározó tudások nem idézhetők fel annyira, hogy verifikálni vagy cáfolni lehetne az elsődleges adatelemzés eredményeit. Őszerintük ha egy kutató nem bíz meg az eredeti értelmezésekben, akkor ne foglalkozzon azzal a kutatással (Witt: 2005: 13).

2. új tudományos kérdések megválaszolása

A kutatási metodológiából szinte törvényszerűen következik, hogy nem térhet ki részletesen egy tanulmány, egy kutatási beszámoló minden olyan témára, amely felmerül egy interjú során (Hinds et al 1997: 412). Kiindulhatunk tehát abból, hogy legalábbis számos olyan interjú létezik, amelyben megtalálhatóak olyan adatok, amelyeket még nem használtak fel – és ide kapcsolódhat egy újabb kutatási téma. Másfelől a tudósok kategóriái, fogalmai, a kutatási módszertan az idők során változnak, és a régi adatokat teljesen más kérdéstípusok megválaszolására is fel lehet használni – mondhatjuk tehát, hogy ekképp új adatok jönnek létre.

Interjúkészítést magában foglaló kutatásoknál a menet közben létrejött új hipotéziseket, kérdésfeltevéseket párhuzamosan lehet a folyamatosan készülő interjúkon letesztelni. Ez a „másodlagos” interjúelemzéseknél nem kivitelezhető. Míg tehát korábban készült interjúkat fel lehet használni új tudományos kérdések megválaszolására, addig az elemzés, az irodalom feldolgozása és a tudományos kérdések kutatás során történő pontosodásakor egyre inkább felmerülhet az az igény, hogy új interjúkat készítsünk (Bishop 2007).

Készülhetnek új interjúk korábbi (pl. interjúk) kutatások kiegészítéseképpen is. Ezeket az interjúkat aztán az eredeti kutatástól eltérő kérdésvetések vizsgálatára is fel lehet később használni.⁷ Ez utóbbira viszont nem minden interjú

⁷ Silva (2007), egy elsődleges kutatás módszertani problémáit felismerve, új módszerekkel tárta fel ugyanazon témát. Az elsődleges (video)anyagokat arra használta fel, hogy az érdekesnek tűnő, de a képi anyagok által nem kellően megmagyarázott eseményeket elevenítse fel az újonnan készülő interjúiban. Figyelemre méltó, hogy az interjúkban elhangzott információk alapján egyes események teljesen más értelmet kaptak, mint „csupán” a képi anyag kutatók általi értelmezése során. Silva elemzésében érintőlegesen a kutatók természetesnek vett, de korántsem természetesnek bizonyuló értelmezései is feltárnak (Silva 2007). Silva az interjúk egy későbbi, másodlagos elemzése során gazdag anyagot fedezett fel az elsőtől teljesen eltérő témában.

kutatási anyag alkalmas. Blaxter (2007: 4. fejezet) angliai példán rámutat arra a praktikus problémára, hogy sokszor egy új kérdésfeltevésre a régi anyagokban nincs megfelelő mennyiségű és minőségű adat. Előfordul az is, hogy az elsődleges kutatások anyagaiból az eredeti kérdésfelvetés szempontjából nem releváns részek elvesztek, nem dokumentálták őket, vagy nem adták át az interjúarchívumnak (az angliai esetben a QUALIDATA-nak).

3. oktatási célok

Értékes anyagokat szolgáltathatnak az egyetemi, de akár a középiskolai társadalom-, pszichológia- és történettudományi tanítás során a korábbi interjúk (Corti 2000: 17). Életközeli példákkal segíthetik elő azt, hogy a hallgatók jobban megismerjenek egy korszakot, régiót, réteget, csoportot stb. Jó minőségű interjúk a sokszor túlságosan elméleti módszertani tanulmányokat is hasznosan kiegészíthetik.

4. összehasonlító kutatások

Mások által gyűjtött adatokat a saját kutatási eredményekkel össze lehet vetni, időbeli, valamint (szociális és földrajzi) tereket összehasonlító elemzéseket lehet elvégezni (Corti 2000: 18).

5. tudománytörténeti következtetések

a) módszertantörténet

Az interjúkészítésről szóló módszertantörténetnek egyik legfontosabb forrása a különböző korokból származó interjúk. Ezek hű képet festenek a kutatóknak az interjút adó személyhez fűződő attitűdjeiről, a kutatók szerepfelfogásának változásairól is. A kortárs kutatók saját pozíciójukat is reflektálni és relativizálni tudják azáltal, hogy más, régebbi kutatói felfogásokat, módszereket és szerepeket tanulmányoznak (Hammersley 2004: 25).

b) kutatási témák története

A tudósok, az intézmények hierarchiája, a kutatási pénzek elosztása nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az adatok mely részével foglalkoznak a kutatók (és persze, hogy milyen módszerekkel). Ezek a feltételek – ahogy a kutatók személye is – változhatnak, és ekkor az adatok másodelemzése által más kérdésekre vetődhet fény (Silva 2007: 5. és 6. fejezet).

c) interpretációtörténet, kategóriák, fogalmak története

Össze lehet hasonlítani az előzetes értelmezés(ek)et a későbbi értelmezéssel, és megvizsgálni, hogy milyen különböző kérdésfelvetésekkel, kategóriákkal dolgoztak a kutatók (I. Savage 2007). Számos kutató – tudatosan vagy tudattalanul – a

Glaser és Strauss (1967) által fémjelzett *grounded theory* felfogásában az adatokból kiindulva hozza létre az interpretációt és megértést meghatározó kategóriákat, és megpróbálja elkerülni a deduktív elmélet- és fogalomkeresést. Ugyanazon interjú elemzéskor viszont minden kutató más- és másképp elemzi a szöveget, és a különbségek vizsgálata által egy tudományos irányzat vagy korszak pontos jellemrajzát lehet adni. Fontos adalékként szolgálhat ezenfelül az értelmezéshez felhasznált szakirodalmak összevetése.

Különbéle adattípusok újrafelhasználásának specifikumai az interjúelemzés során

1. verbális és nonverbális adatok

Nincs arról konszenzus, hogy hogyan történjen egy interjú átfordítása írott formába. Míg szociológusoknak sokszor elég a szavak pontos átírása, a Harvey Sacks-féle konverzációelemzők (Ashmore–Reed 2000)⁸ és szociolingvisztikával foglalkozók számára a gesztusok, szünetek, nevetések stb. is fontosnak bizonyulhatnak, tehát ezek is rögzítendő adatoknak számítanak (Nairn et al. 2005: 231–233). Egy szóval leszögezhetjük, hogy minden átírat szelektív, és ezért egyben egy értelmezés is (Corti 2000: 9).

2. vizuális adatok

Ezeknél az adatoknál a kulcskérdés az adatvédelmi jogok betartatásának lehetősége, hisz a személyiségi jogok különösen érzékenyen érintik a képek újrafelhasználását. Vizuális adatokat nehéz és költséges anonimizálni, de nem megoldhatatlan, viszont mindenképpen mérlegelni kell a konkrét esetben az adatvesztés mértékét.

Kontextuális adatok

Először is soroljunk fel néhány, a társadalomtudományos interjúk másodelemzése során szóba jövő kontextuális adatot: a kutatók személye, pályafutása, szerepe a tudományos életben, az interjút készítő személyes felkészültsége, a kutatás finanszírozója, a kutatási kérdés szerepe a kutatási életben, fontossága az aktuálpolitikai, kulturális stb. életben, a kutatási módszerek milyensége, az átíratok minősége, az interjút adó személy kora, neme, foglalkozása, státusa, lakóhelye stb., az interjút adó tudása a kutatási kérdéstről, az interjút készítő és adó személyek viszonya, az interjú földrajzi, időbeli stb. körülményei, a nonverbális kommunikáció stb.

8 A cikkben számos módszertani irodalmi hivatkozás is található.

A kontextusról korábban írottak alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a kutatási kérdés határozza meg, mekkora mértékben szükséges begyűjteni a kontextuális adatokat. Ha nagyon nagy mennyiségű kontextuális adat kell, akkor a másodelemzés akár lehetetlenné, de legalábbis nehezen kivitelezhetővé válhat, és inkább új adatfelvételre lesz szükség. Az eredeti kutatási beszámolók is bizonyulhatnak értékes dokumentumoknak, mert jól kikristályosodnak bennük azok a problémafelvetések és kérdéskörök, amelyek az elsődleges kutatás menetét, kategóriáit és az adatok interpretációját befolyásolták (Weed 2005: 12–13).

A kutatási beszámolókon túl különösen sokat segíthetnek az interjúk első kódolási eredményei is (Medjedovic–Witzel 2005), hisz rámutathatnak olyan fogalmakra, amelyek gyakoriak a szövegekben, de az első elemzésnél nem tértek ki rájuk. Főleg azon – a *grounded theory* szellemében dolgozó – kutatók számára bizonyulnak értékesnek az ilyen kataszterek, akik nem egy előre meghatározott elmélettel és kategóriáival szeretnének közeledni az anyaghoz (Medjedovic–Witzel 2005: 9).

Tudományos konkurencia és adat-újrafelhasználás

Több helyütt beszámolnak arról, hogy a kutatók nem szívesen osztják meg a nagyobb tudományos nyilvánossággal kutatási nyersanyagaikat, sokszor még akkor sem, ha ők már nem kívánják tovább használni az adatokat. A nyílt kritikától, a személyes munka górcső alá vételétől, végül is a kudarctól való félelem lehet többek között oka az ilyen attitűdnek (Bourdieu 1984; Ramazanoglu 1989). A tudományos publikáció általában egy kutatási téma szakértőjeként tünteti fel a kutatót, ez a kép viszont egy általa lefolytatott interjújában nem feltétlenül tükröződik. A tudományos karrier központi konstrukciós elemei a publikációs lista és az önéletrajz (Miller–Morgan 1993). Ezekben a szövegekben viszont nem említik meg a metodológiai döntések legfőbbjét, mint például a saját módszertani korlátokat, amelyek behatárolják a kutatói munkát (Bishop 2005, idézi Silva 2007). Ezek a korlátok azonban könnyedén egyértelművé válhatnak, ha nyilvánosságra kerülnek a nyersanyagok.

A történettudományokkal ellentétben – ahol általában nincs más választása a kutatóknak, mint hogy régi anyagokat használjon fel –, a szociológiában úgy tűnik, a saját, eredeti, új kutatásnak nagyobb presztízse van (Fielding 2004: 104). Talán ez is hozzájárul ahhoz, hogy a szociológusok manapság (még) nemigen használják fel újra kvalitatív adatokat. Kiváló minőségű és aktuális kérdéssel rendelkező másodelemzések kétségkívül hozzá tudnának járulni a renomé növekedéséhez.

A tudományos archívum és a tudományos munka minősége

A kutatási nyersanyagok nyilvánossá tételének, ill. a kutatás megismételhetőségének követelménye a természettudományokban már régóta része a módszertan-

ni hagyománynak (Hammersley 1997: 132).⁹ A tudósközösség, a tudósnyilvánosság fontosságára számos tudományfilozófus is felhívta a figyelmet (Kuhn 1984; Popper 1997; Polányi 1962). A pszichológiában is megfigyelhetjük ezt a trendet (Fielding 2004: 104), főképpen a természettudományos módszereket előtérbe helyező kísérleti kutatásoknál.

A nyersanyagok nyilvánossá tételének hosszú távon pozitív hatása lehet a munka minőségére, hiszen a kritika lehetősége arra sarkallhatja a kutatókat, hogy jobb minőségű munkát végezzenek (Silva 2007). Az interpretációk fontosságát előtérbe helyező kutatók (l. pl. Weed 2005) ellenben úgy vélik, hogy a kontextuális, és később nem teljesen rekonstruálható tudáselemek fontos szerepe miatt nem lehet az eredeti interpretációt kritizálni. Technikailag is szinte lehetetlen minden az értelmezést, az elemzést befolyásoló dokumentumot archiválni (Hammersley 1997: 133). A másodelemzők számára nem hozzáférhető kontextuális tudáselemekre való hivatkozás viszont akár egy védelmi mechanizmus is lehet, annak elkerülésére, hogy más kutatók az elemzéseket a nyersanyagokkal összevessék (Van den Berg 2005: 7).

Az adat-újraelemzés egy másik pozitív hozadéka lehet, hogy a partikuláris kutatási eredmények fokozatosan összegződni, kumulálódni tudnak, és ez a trend válaszként szolgálhat a társadalomtudományos eredmények általánosíthatóságát megkérdőjelező kritikákra (Hammersley 1997: 137).

Az interjúkat készítő kutatók általában egy adott kutatási témával a fejükben készítik az interjúkat. Ez nem csak az értelmezést, hanem akár az interjú menetét is befolyásolhatja. Egy másodelemzés egyfelől rávilágíthat az elsődleges elemzők partikuláris elemzéseire, másfelől az új kutatási eredmény plauzibilisabbá válhat azáltal, hogy az elemzőt érdeklő kérdések, az általa használt fogalmak és kategóriák nem befolyásolhatják az interjú menetét (Fielding 2004: 100).

Etika és módszertan az interjúelemzés során

Az interjúk anyagok hatékony újrafelhasználását csak egy interjúk archívum tudja megfelelően biztosítani. A kutatói donációk mértékén áll vagy bukik minden interjúk archívum működése.¹⁰ Az interjúk egy archívumnak történő átadása mértékét több faktor is befolyásolja, itt most röviden említsünk meg kettőt: a szerzői jogokét és az etikai újrafelhasználását. Mivel az interjúk szövegeket az interjú készítő és az interjú adó személy együttesen hozza létre, közösen kell, hogy birtokolják a szerzői jogokat. A tisztázás érdekében mindenképpen érdemes hozzájárulási nyilatkozatot aláírni az interjú adó személyekkel – ez azonban sok esetben elmarad. A hangfelvétel jogosultja az említetteken túl még az a személy/intézmény, akinek a megbízásából készült. Figyelembe kell venni, hogy a törvé-

⁹ Noha léteznek olyan, pl. fizikatudományi kísérletek, amelyekhez komplikált és költséges berendezések kellenek, és ezért ezeket nem lehet reprodukálni egy független kutatócsoport által.

¹⁰ Az archívumokkal szemben megfogalmazott leggyakoribb kutatói aggályokat Corti et al. (2000) életszerűen fogalmazza meg és próbálja megválaszolni. Kritikusabb és skeptikusabb szemzőgből Parry és Mauthner (2004) tárgyalják a témát.

nyi meghatározottságok nem szabályozzák elegendően a kvalitatív adatok újrafelhasználáshoz kapcsolódó problémákat, hanem a társadalomtudósoknak kell bejártatott eljárásokat kidolgozniuk az etikailag sokszor problémákkal járó műfaj tisztességes megoldására (Parry és Mauthner 2004; Richardson és Godfrey 2004, konkrét javaslatokról l. 352–353. Erre a cikkre válasz Thompson 2003).

E helyütt – ragaszkodva tanulmányunk metodológiai témájához – röviden szóljunk arról, hogy az etikai megfontolások mennyiben befolyásolják az interjúk másodelemzését. Az adatvédelem és az anonimizálás tartoznak itt a legfontosabb kulcsfogalmak közé. A társadalomtudományokban az az általános gyakorlat, hogy interjúszövegeket csak anonimizálva közölnek publikációkban. A magyar hatályos adatvédelmi törvény értelmében az anonimizálás a társadalomtudományos adatoknál azt jelenti, hogy senki nem tudja az azokban található adatokat egy konkrét személlyel összefüggésbe hozni. Számos interjúnál könnyen megvalósítható az anonimizálás. Viszont léteznek olyan (biográfiai, életút-) interjúk, amelyeket nehezen, alig, vagy egyáltalán nem lehet anonimizálni (az anonimizálásról kompakt és praxisorientált összefoglalást ad Corti et al. 2000, az anonimizálásra alkalmatlan interjúkról l. *ibid*), hiszen számtalan olyan személyes adat található bennük, amelyek együttese elvileg hozzásegíthet egy személyt, hogy beazonosítsa az interjút adót. Annak a valószínűsége nagyon kicsi, hogy egy kutató a kutatásai során véletlenül egy olyan anyagot kap kézhez, amelynek felismeri az alanyát. Létezik viszont egy másik „veszély”: hogy az interjúkból készült tanulmány egy olvasója felismeri a személyt. Erre számos kutató szokott hivatkozni az interjúk más kutatók számára történő átadása kapcsán. Ez a lehetőség azonban az eredeti kutatási beszámoló esetében is fennáll.

Egy adott kutatáshoz készült interjúk anonimizálásánál fontos szempont, hogy egységes álnevek kerüljenek az eredetiek helyére, hogy követni lehessen a témákat, helyszíneket és szereplőket, amelyek több interjúban, és utána a publikációkban is szerepelnek (Corti et al. 2000:). Ehhez az esetleges anonimizálási útmutatókat is be kell szerezni az interjúkat készítő és elsődlegesen feldolgozó kutatóktól.

Az anonimizálásnál törvényszerűen elvesznek adatok, még hozzá sokszor olyanok, amelyek fontosak egy másodfelhasználás szempontjából (pl. városok vagy intézmények nevei). Ha megoldható, ezért inkább az interjúhoz hozzáférő személyek körét érdemes korlátozni, minthogy mindenki számára csak anonimizált adatokat adjunk át (Corti et al. 2000). Az anonimizálás másik, jóval könnyebb része az interjút készítő személy nevének eltüntetése – már amennyiben ő kéri ezt.

Zárszó

Láttuk, hogy régi kutatási anyagok újrafelhasználása kapcsán számos episztemológiai és kutatás-módszertani kérdés feltehető. De az is kiderült, hogy ezen kérdések nagyobbik része minden társadalomtudományos munkánál jelent-

kezik. A szöveg és a társadalmi valóság viszonyrendszerének kérdéseire adott válaszaink befolyásolják a metodológiai döntéseinket, legyen szó régi vagy új kutatási nyersanyagokról. Ezekre a kérdésekre választ kell adnunk minden tudományos munka előtt. Régebbi interjú anyagok bevonása a kortárs szociológiai diskurzusba ebben a társadalomtudományos kutatási támogatással viszonylag szűken megáldott időszakban egyaránt bővíti a kutatási lehetőségeket és gazdagítja a módszertani vitákat.

ABSTRACT: This article focuses on the epistemological and practical questions of re-use of social scientific interviews. Researchers mobilize numerous pieces of knowledge when interpreting an interview and it is sometimes doubted whether a scientist not involved in the interviewing disposes of these. Those in favor of secondary analysis argue that it happens not only in re-use that the person conducting the interview is not the analyst herself. Every analysis is enriched by contextual knowledge, that's why it is useful to document the circumstances of the interview and its precise transcript. On the other hand each person interpreting a text uses different pieces of knowledge, so we cannot state that only the person conducting the interview disposes of the „right” knowledge. The discussions around secondary use are tightly knotted to contemporary debates about the theory of social science. The article, identifying the crucial points of the discussion, shows also the possible fields of the use of secondary analyses of interviews.

Függelék

Más európai országokban található archívumok

Európa első, államilag finanszírozott, szisztematikusan gyűjtő kvalitatív adatarchívuma a brit QUALIDATA (a történetéről, működéséről l. pl. Corti 2000). Ezenkívül számos ország rendelkezik többé-kevésbé fejlett, kvalitatív társadalomtudományos adatokat (is) gyűjtő archívumokkal. Léteznek egyetemekhez, kutatóintézetekhez, állami archívumokhoz, valamint könyvtárakhoz köthetőek, centralizáltak és nem centralizáltak, államiak és magánfinanszírozásúak. Következzen egy nem teljes körű felsorolás (a hivatalos angol nevekkkel, valamint honlapcímeikkel):

Ausztria: Vienna Institute for Social Science Data Documentation and Methods (WISDOM), www.wisdom.at

Csehország: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic, The Sociological Data Archive (SDA), <http://Medard.soc.cas.cz>

Dánia: Danish Data Archive (DDA), www.dda.dk

Finnország: Finnish Social Science Data Archive (FSD), <http://www.fsd.uta.fi/english/index.html>

Írország: Irish Qualitative Data Archive, <http://www.iqda.ie/>

Lengyelország: Qualitative Data Archive [Archiwum Danych Jakościowych], http://www.ifispan.waw.pl/archiwum_danych_jakosciowych/o_archiwum; KARTA Center, www.karta.org.pl

Németország: Archive for Life Course Research (ALLF), <http://www.lebenslaufarchiv.uni-bremen.de/>; GESIS-Data Archive and Data Analysis, <http://www.gesis.org/>

Norvégia: Norwegian Social Science Data Services, www.nsd.uib.no

Szlovénia: University of Ljubljana - Social Science Data Archives, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/en>

Svájc: Swiss Information and Data Archive Service (a „Swiss Foundation for Research in Social Sciences” részeként): <http://www.unil.ch/fors>

Irodalom

Ashmore, Malcolm – Reed, Darren (2000): Innocence and Nostalgia in Conversation Analysis: The Dynamic Relations of Tape and Transcript. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* 1(3). <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1020>

Bishop, Libby (2005): 'Is secondary analysis second best? A case study of reusing qualitative data', CRESC Methods Workshop: Re-using qualitative Data, Manchester.

Bishop, Libby (2007): A Reflexive Account of Reusing Qualitative Data: Beyond Primary/Secondary Dualism. *Sociological Research Online*, Volume 12, Issue 3, <<http://www.socresonline.org.uk/12/3/2.html>>.

Blaxter, Mildred (2007): Commentary on 'a Reflexive Account of Reusing Qualitative Data: Beyond Primary/secondary Dualism' (Libby Bishop). *Sociological Research Online*, Volume 12, Issue 3, <<http://www.socresonline.org.uk/12/3/7.html>>.

Bornat, J. (2003) 'A second take: revisiting interviews with a different purpose', *Oral History*, Spring, pp. 47-53.

Bourdieu, Pierre (1984) *Homo Academicus*. Paris: Les Editions de Minuit

Corti, L. and Thompson, P. (2003) 'Secondary Analysis of Archive Data' in C. Seale et al. (eds.) *Qualitative Research Practice*, London: Sage Publications.

Corti, L. et al. (2000) 'Confidentiality and informed consent: issues for consideration in the preservation of and provision of access to qualitative data archives', *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [Online journal], 1(3).

Corti, Louise (2000): Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research—The International Picture of an Emerging Culture, *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* 1(3).

DERRIDA, J. (1978) *Writing and Difference*. London: Routledge and Kegan Paul.

Fairclough, Norman (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.

- Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse; Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge
- Fielding, N. (2004) ,Getting the most from archived qualitative data: epistemological, practical and professional obstacles', *International Journal of Social Research Methodology*, 7(1), pp. 97-104.
- Gadamer, Hans-Georg, *Igazság és módszer*. Bp., Gondolat, 1984.
- Glaser, B. (1962) ,Secondary analysis: a strategy for the use of knowledge from research elsewhere', *Social Problems*, 10(1), pp. 70-74.
- Glaser, Barney & Strauss, Anselm (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine de Gruyter
- Hammersley, M. (1997) ,Qualitative data archiving: some reflections on its prospects and problems', *Sociology*, 31(1), pp. 131-42.
- Hammersley, M. (2004) ,Towards a usable past for qualitative research', *International Journal of Social Research Methodology*, 7(1), pp. 19-28.
- Heaton, J. (1998) ,Secondary analysis of qualitative data', *Social Research Update*, Autumn issue, Guildford: University of Surrey, Institute of Social Research.
- Heaton, J. (2004) *Reworking qualitative data*, London: Sage.
- Hinds, P, Vogel, R. and Clarke-Steffen, L. (1997) ,The possibilities and pitfalls of doing a secondary analysis of a qualitative data set', *Qualitative Health Research*, 7(3), pp. 408-24.
- HODDER, I. (1994) 'The interpretation of documents and material culture' in Denzin, N. and Lincoln, Y (eds) *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage
- Klingemann, Hans D. & Mochmann, Ekkehard (1975). Sekundäranalyse. In Jürgen van Wieken Koolwji & Maria Mayer (Eds.), *Techniken der Empirischen Sozialforschung 2* (pp.178-194). München: Oldenbourg.
- Kuhn, T.S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat. Budapest.
- Kühn, T. and Witzel, A. (2000) ,Strategies in using a qualitative database for the analysis of problem-centered interviews', *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research* [Online journal], 1(3).
- MASON, J. (2002) *Qualitative Interviewing*, London: Sage.
- Mauthner, N., Parry, O. and Backett-Milburn, K. (1998) ,The data are out there, or are they? Implications for archiving and revisiting qualitative data', *Sociology*, 32(4), pp. 733-45.
- Mauthner, Natasha S. – Doucet, Andrea (2008): 'Knowledge Once Divided Can Be Hard to Put Together Again'. An Epistemological Critique of Collaborative and Team-Based Research Practices. *Sociology* Volume 42(5), 971–985.
- Medjedovic, Irena & Witzel, Andreas (2005): Sekundäranalyse qualitativer Interviews. Verwendung von Kodierungen der Primärstudie am Beispiel einer Untersuchung des Arbeitsprozesswissens junger Facharbeiter. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 6(1), Art. 46, <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-05/05-1-46-d.htm>.

- Medjedovic, Irena & Witzel, Andreas (2007): Secondary Analysis of Interviews: Using Codes and Theoretical Concepts From the Primary Study. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 6(1), Art. 46, <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-05/05-1-46-e.htm>.
- Medjedović, Irena (2007). Sekundäranalyse qualitativer Interviewdaten - Problemkreise und offene Fragen einer neuen Forschungsstrategie. *Journal für Psychologie*, 15(3), <http://www.journal-fuer-psychologie.de/jfp-3-2007-6.html>.
- MILLER, N. and Morgan D. (1993) 'Called to Account. The CV as an Autobiographical Practice', *Sociology* 27(1): 133-143.
- Moore, Niamh (2007): (Re)Using Qualitative Data? *Sociological Research Online*, Volume 12, Issue 3, <http://www.socresonline.org.uk/12/3/1.html>
- Mottier, Veronique (2007): The Interpretive Turn: History, Memory, and Storage in Qualitative Research *Forum Qualitative Sozialforschung* 6(2)
- Nairn, K. et al. (2005) 'A counter-narrative of a 'failed' interview', *Qualitative Research*, 5(2), pp. 221-244.
- Opitz, Diane & Mauer, Reiner (2005): Erfahrungen mit der Sekundärnutzung von qualitativem Datenmaterial – Erste Ergebnisse einer schriftlichen Befragung im Rahmen der Machbarkeitsstudie zur Archivierung und Sekundärnutzung qualitativer Interviewdaten. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 6(1), Art. 43, <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-05/05-1-43-d.htm>.
- Parry, O. and Mauthner, N. (2004) 'Whose data are they anyway? Practical, legal and ethical issues in archiving qualitative research data', *Sociology*, 38(1), pp. 139-152.
- Parry, O. and Mauthner, N. (2005) 'Back to basics: who re-uses qualitative data and why?', *Sociology*, 39(2), pp. 337-342.
- Polányi Mihály (1962): „The Republic of Science”. *Minerva* 1/1, 54-73
- Popper, Karl R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Európa Könyvkiadó.
- RAMAZANOGLU, C. (1989) 'Improving on Sociology: The problems of taking a feminist standpoint', *Sociology* 23: 427-42.
- Richardson, Jane C – Godfrey, Barry S. (2004): „Towards ethical practice in the use of archived transcribed interviews”. *International Journal of Social Research Methodology*. Vol 6. Nr. 4., 347-355.
- Savage, M. (2005) 'Revisiting classic qualitative studies', *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [Online journal], 6(1), Art. 31.
- Schegloff, Emanuel A. (1992). In Another Context. In Alessandro Duranti, & Charles Goodwin (Eds.), *Rethinking Context; Language as an Interactive Phenomenon* (pp.191-229). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schegloff, Emanuel A. (1997). Whose Text? Whose Context? *Discourse & Society*, 8, 165-187.

- SILVA, E. (2007) 'What's [yet] to Be Seen? Re-using Qualitative Data', *Sociological Research Online*, 12(3) available at <<http://www.socresonline.org.uk/12/3/4.html>>. (ethnography, visual antropology, saját interjúk újraelemzése)
- Thompson, P. (2003) ,Towards ethical practice in the use of archived transcribed interviews: a response', *International Journal of Social Research Methodology*, 6(4), pp. 357-360.
- Thompson, P. and Corti, L. (eds.) (2004) ,Celebrating classic sociology: pioneers of contemporary British qualitative research', *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice*, 7(1), February 2004, journalonline.tandf.co.uk/openurl.asp?genre=issue&issn=1364-5579&volume=7&issue=1". This contains an edited collection of papers given at the 2001 conference ,Celebrating Classic Sociology: Pioneers of Contemporary British Qualitative Research' organised by ESDS Qualidata (www.esds.ac.uk/qualidata/news/symposium.asp).
- Van den Berg, H. (2005) ,Reanalyzing qualitative interviews from different angles: the risk of decontextualization and other problems of sharing qualitative data', *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [Online journal], 6(1).
- Van Dijk, Teun (1987). *Communicating Racism: Ethnic Prejudice in Thought and Talk*. London: Sage.
- Van Dijk, Teun (1991). *Racism and the Press*. London: Routledge.
- Van Dijk, Teun (1997). The Study of Discourse. In Teun Van Dijk (Ed.), *Discourse as Structure and Discourse as Process* (pp.1-34). London: Sage.
- Weed, Mike: „Meta Interpretation”: A Method for the Interpretive Synthesis of Qualitative Research. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* 6(1)
- Witzel, Andreas; Medjedović, Irena & Kretzer, Susanne (2008): Qualitative Sekundäranalyse. Zum gegenwärtigen Stand einer neuen Forschungsstrategie. *Historical Social Research*, 33(3), 10-32.
- Witzel, Andreas; Medjedović, Irena & Susanne Kretzer (Eds.) (2008): Secondary Analysis of Qualitative Data / Sekundäranalyse qualitativer Daten. *Historical Social Research*, 33(3) - Focus.
- Wodak, Ruth (2001). What CDA Is About—A Summary of its History, Important Concepts and its Developments. In Ruth Wodak & Michael Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp.1-14). London: Sage.
- Zeitlyn, David (2000) ,Archiving anthropology', *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [Online journal], 1(3).

A téma egyes aspektusait feldolgozó teljes folyóiratszámok:

Reusing Qualitative Data. *Sociological Research Online*, 12(3) (2007), www.socresonline.org.uk/12/3/contents.html.

Corti, L., Witzel, A. and Bishop, L. (eds.) (2005): 'Secondary analysis of qualitative data', *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 6(1), www.qualitative-research.net/fqs/fqs-e/inhalt1-05-e.htm.

Bergman, Manfred Max & Eberle, Thomas S. (eds) (2005). *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [Online journal], 6(2), <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/issue/view/12>

Corti, Louise, Kluge, Susann, Mruck, Katja & Opitz, Diane (eds) (2000). *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research (FQS)* [Online journal], 1(3). www.qualitative-research.net/fqs/fqs-e/inhalt3-00-e.htm.

Pink education**Fényes Hajnalka: A nemi sajátosságok
különbségének vizsgálata az oktatásban.
A nők hátrányának felszámolódása?**

Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010

Engler Ágnes

engler.agnes@arts.unideb.hu

A „rózsaszín oktatás” kifejezés a munkaszociológiában alkalmazott *pink collar work* analógiája nyomán alakul ki, és vonul végig abban a kötetben, amelyben Fényes Hajnalka az oktatási rendszer nemi sajátosságainak vizsgálatára vállalkozik. A társadalmi nemek munkaerő-piaci jellemzőire koncentrááló kutatásokból ismerjük azokat a jelenségeket, amelyek a tipikusan nők által végzett munkát takarják, mint például a kevés karrierlehetőség, az alulfizettség vagy az alacsony megbecsülés. A bemutatott kutatás központi kérdése az, vajon a nemek közötti különbségek az oktatási rendszerben is olyan meghatározóak-e, mint a munka világában. A nemi egyenlőtlenségek oktatási vizsgálata a nemzetközi és hazai irodalomban hosszú múltra tekint vissza. A kezünkben tartott könyv egyrészt olyan szociológiai témájú tudományos munkák sorába illeszkedik, amelyek a társadalmi nemi különbségeket taglalják, elsősorban munkaszociológiai és családszociológiai szempontból. Másrészt újszerű megvilágításba helyezi a korábbi, női és férfi jellegzetességeket tárgyaló nevelésszociológiai, oktatáspolitikai diskurzusokat a – kissé provokatívnak ható – férfihátrány-hipotézis felállításával. Az interdiszciplináris szemléletű munka a szociológiai és neveléstudományi megközelítés mellett kiegészül közgazdasági szemlélettel a megszerzett bizonyítványok munkaerő-piaci konvertálhatósága, a tanulmányi beruházások vizsgálata kapcsán.

A nemi esélyegyenlőségek vizsgálata egy olyan oktatási rendszerben történik, amelynek számos szférájában jelentős nőtöbbség alakult ki, de – mint ahogyan a szerző felhívja a figyelmet – az eredmények nem feltétlenül az előny vagy hátrány mentén értelmezhetőek, hiszen például a nemi szerepek nagyban befolyásolják az oktatásban való részvételt, az eredményességet vagy a továbbtanulási irányokat. A vizsgált terület objektív szemlélését az a kérdésfelvetés is alátámasztja, ami a férfiak esetleges hátrányba kerülését feszegeti a feminizálódó oktatási rendszerben. Habár a gendertémán belül az oktatás és a nemi sajátosságok jelentik a kö-

zös metszetet, a kutatási téma kapcsán számos területet érinteni kellett, és ezen territóriumok bejárása során érződik a szerző vívódása: mennyi időt töltsön az adott témakör vizsgálatával, milyen mélységig hatoljon a felmerülő kérdések megválaszolása során. A társadalomtörténeti aspektus kapcsán akár hiányolhatnánk a bőszegesebb nőtörténeti, neveléstörténeti háttér megrajzolását vagy a feminista mozgalmak idevágó vívmányainak megemléztését. A szerző azonban mindössze hét szűkebb terület vizsgálatára kötelezi el magát, amelyek egyúttal kijelölik a könyv egyes fejezeteit is.

A könyv fejezetei hét téma köré szerveződnek, amelyek a társadalmi nemek jellegzetességeit vizsgálják a tanulás központba állításával. Részletes kifejtésre kerülnek a fiúk és lányok társadalmi háttérének és tőkefajtainak különbségei, a nemek szerint eltérő tanulási motiváció és eredményesség, az oktatásban meglévő vertikális és horizontális szegregáció, illetve a munkához és földrajzi mobilitáshoz való viszony. A nemi különbségek széles spektrumú, sok területet felölelő feltárása nem egyszerű ismételése az ismert tudományos szólamoknak, hanem inkább egy új és sajátos felhang; ugyanakkor nem vezet zsákutcákba vagy felesleges kerülőutakra, hanem a kitűzött irányban halad. Ez az irány láthatólag a felsőoktatás világa, amely azonban nem lehet előzmények nélküli (ezért érdekes például a fiúk és lányok eltérő középiskolai teljesítménye, továbbtanulási döntései), és nem állhat meg az egyetemek, főiskolák falain belül (kiter példálul a munkaattitűd-vizsgálatokra). Az elméleti kutatómunka eredményeit a szerző több olyan empirikus kutatás adatbázisaival veti össze, amelyben maga is aktív szerepet vállalt. A nagymintás adatfelvételekre a 2003 és 2005 közötti időszakban került sor félharmadfokú képzésben és felsőoktatásban tanulók között, az ún. Partium-térségben (N=618, 940, 1587). A „Regionális Egyetem” kutatócsoport (vezetője Kozma Tamás) által definiált partiumi területhez Magyarország két megyéje (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg), Ukrajna kárpátaljai része, valamint Románia négy megyéje (Bihar, Szatmár, Máramaros, Szilágy) tartozik. A középiskolai diákság elemzéséhez a szerző egy a középiskolások továbbtanulási terveit vizsgáló kutatás adatait használta fel (kutatásvezető Pusztai Gabriella), amely szintén az előzőekben bemutatott határ menti térségben zajlott (N=1446). Fontos adalékként szolgált volna, ha a szerző bemutatja az általa vizsgált „partiumi” területet – többek között gazdaságföldrajza, oktatási intézményeinek hálózata, a felsőoktatás és a lokális gazdasági, társadalmi aktorok kapcsolatának érintése közelebb hozhatná a könyv olvasóit a vizsgált térséghez.

Az első fejezet izgalmas kérdéssel indul, ami a nők és férfiak között fennálló státusinkonzisztencián alapul: miért kisebb a nők oktatási befektetéseké megterülése, és ennek ellenére miért tapasztalható mégis nőtöbblet többek között a felsőoktatás hallgatói között? A kérdésre számos válaszlehetőség felmerül, úgymint a középiskolások neméhez köthető önszelekciós hajlam vagy az oktatás relatív megterülésének növekedése a lányok körében. A legtöbb elmélet azonban

nem szolgál megnyugtató magyarázattal a nők magas továbbtanulási hajlandóságára, mivel a nemi szocializációval, nemi szerepvállalásokkal, az értékracionális viselkedéssel összefüggő jelenségek a nők felsőoktatásba történő beáramlása előtt is érvényesek voltak. A felsőoktatás „elnőiesedésének” folyamatáról a második fejezetben kapunk történeti áttekintést, amelyben a nők intézményes keretek között folytatott iskoláztatásának kialakulását követhetjük nyomon. A hazai trendeket előtérbe helyező történeti háttér három dimenzióban bontakozik ki, a nők oktatásbeli helyzete ugyanis a munkaerő-piaci folyamatokkal és a társadalmi mobilitással egészül ki. A három területen tapasztalható tendenciák az idők folyamán párhuzamosan futottak, a nők esetében jellemző megkésetttség és ambivalencia azonban szembeűnő. Gondoljunk például arra, hogy a felsőoktatásból évszázadokra kirekesztett nők igen gyorsan behozták létszámbeli hátrányukat, a munkaerőpiacon azonban (ahol tömeges megjelenésük jóval korábbra tehető) helyzetük továbbra is hátrányosnak mondható. Ezek a munkaerő-piaci hátrányok (pl. szegregáció, bérhátrány, diszkrimináció) okozzák a harmadik dimenzió, a társadalmi mobilitás kettős arculatát: a nők növekvő iskolai mobilitása nem eredményezett hasonló ütemű előrejutást a munka világában. A szigorúan vett elméleti háttér bemutatása ezzel a fejezettel véget ér, ami nagy hangsúlyeltolódást sejtet az empiria irányában. A formai aránytalansággal azonban nem párosul tartalmi hiányosság, a kutatás adatainak elemzése során folytatódik a szakirodalmi tézisek sorjázása. A hagyományos fejezetépítkezés logikájának elhagyása első olvasatban zavaró, de a fejezetek témáin végighaladva megalkudhatunk a szerző szándékával.

A társadalmi mobilitás kapcsán felmerülő nemi sajátosságok megvilágítására született harmadik fejezettől kezdődően tehát a szerző a továbbiakban elméleti kutatómunkája eredményeit empirikus módon is alátámasztja (vagy veti el). A férfiak és nők iskolai mobilitását a nemek társadalmi háttérének tükrében vizsgálja, az ún. férfihátrány-hipotézisre alapozva. A férfiak hátrányát hangsúlyozó kiinduló hipotézis meglepő fordulatként hat, hiszen az eddig gyakorta hátrányos helyzettel illetett feminin oldal válik „uralkodóvá” a másik nem felett. A könyv írója azonban a bevezetésben leszögezte, hogy nemcsak a nőekkel szándékozik foglalkozni, hanem a nemi sajátosságok különbségét kutatja az oktatási rendszerben. A férfiak hátrányát illető feltételezés pedig jól kiemeli a nők oktatás- és munkaügyi helyzetét jellemző státusinkonzisztenciát. A hipotézis szerint a gimnáziumokban és a felsőoktatásban tanuló fiúkat önszelekció jellemzi, azaz a magasabb tőkefajtaikat bíró férfiak tanulnak tovább, ami ennél fogva kisebb társadalmi mobilitást eredményez. A hipotézis a vizsgált mintákban részben vált igazolhatóvá. A félharmadfokú képzésben tanulók és az elsőéves hallgatók esetében valóban kisebb mobilitás volt kimutatható a férfiaknál, elmondható továbbá, hogy a férfiak a család anyagi helyzetére és a szülők iskolázottságára támaszkodva tanultak tovább. A végzés előtt álló hallgatók csoportjában a fiúk kisebb mobilitása csak az anyagi háttér vonatkozásában érvényes, ami jól magyarázható a racionális döntésmérettel: a

kisebbségben lévő férfiak közül a kedvezőbb egzisztenciával rendelkezők családjai döntöttek a tanulmányok folytatásáról. A középiskolások esetében szintén csak az anyagi tőke vonatkozásában teljesült a hipotézis, valószínűleg a kedvezőtlenebb háttérrel rendelkezőket a szüleik a szakmaszerzés irányába terelték.

Az oktatási rendszerben tapasztalható nemi különbségek a horizontális és vertikális szegregáció szerint is vizsgálhatóak, hiszen a munkaerő-piaci berendezkedéshez hasonlóan léteznek férfias és nőies szakok, tanulmányi területek, illetve az oktatás szintjein felfelé haladva jól kirajzolódik a nemek arányának változása. A vizsgált regionális mintában a feminizált karok presztízse kisebbnek mutatkozott, azonban a vertikális szegregáció nem volt igazolható a hallgatók körében, az alacsonyabb presztízssű karokon nem található jelentősen magasabb női arány. A fiúk és lányok kar-, illetve szakválasztásánál regionális szempontok is szerepet játszanak, ez jól kiviláglik a szabolcsi fiúk alulrepresentáltságában, mivel ők – a vizsgált terület széles képzési palettájáról hiányzó – műszaki egyetemi tanulmányaikat Miskolcon kezdik meg. Itt megjegyzendő, hogy a Miskolci Egyetem hallgatóinak bevonása módszertani szempontból ugyan indokolt, a vizsgált térségre vonatkozó megállapítások viszont csorbulhatnak.

Az intézmények regionális beágyazottsága összességében jól kimutatható, az iskolák tanulói saját vonzáskörzetből érkeznek, a végzést követő lokális tervek azonban eltérők: a lányok térbeli kötődése a lakóhelyhez és az intézményhez valamennyivel erősebbnek bizonyul. Ez jól tükrözi a nemi szerepek szerinti viselkedést, hasonlóan a továbbtanulási kérdésekre, amit a következő fejezet vizsgál. A középiskolában jellemzően jobb eredményeket felmutató lányok pályaválasztási motivációi a nagyobb elhivatottságból, a tudás gyarapításából fakadnak, míg a fiúk esetében pragmatikus szempontok, így a jó elhelyezkedés és a kedvező jövedelem vezeti a rangsort. Ezt jól alátámasztják egy későbbi fejezetben bemutatott eredmények is, ahol a lányok magas aktivitása mutatható ki a formális és informális tanulási módozatokban egyaránt. A továbbtanulás és a földrajzi mobilitás tekintetében tehát a hagyományos nemi szerepek szerinti viselkedés látszik megvalósulni.

Az átalakuló kontra konzervatív nemi szerepvállalás vizsgálatának fontos terépe a munkaerőpiac, ezért a szerző részletesen vizsgálja a hallgatók munkaattitűdjeinek és munkatapasztalatainak nemi különbségeit. Hipotézise igazolódik, amikor azt találja, hogy a lányok számára kiemelten fontos a munka biztonsága, érdekessége, társadalmi hasznossága, és a jövőendő családjukkal összeegyeztethető munkavégzés. A karriercentrikusabb fiúk számára a magas jövedelem és a teljesítmény-központú munka domináns, a várakozással ellentétben azonban a felelősségteljesebb munka a lányoknak, a rugalmas munkaidő viszont a fiúknak volt fontosabb. A tudatos karriertervek lényeges mutatója, hogy a férfi hallgatók tanulmányaik alatt többet dolgoznak, mint a nők, és munkájuk jellege szorosabban kötődik vizionált életpályájukhoz. A fiúk szakmai jövőképe sokkal inkább optimista, a lányok – gondolván a hagyományos kettős szerepvállalásukra – inkább az álla-

mi és civil szféra felé tekintenek, nagyobb arányban vállalnának részmunkaidős foglalkoztatást, kevésbé számítanak nagy ívű karrierút befutására. A szerző nem tér ki arra a fontos következtetésre, hogy a sokat emlegetett karrier vagy család kérdése – az eredmények alapján – tudatos választás eredményének tűnik (tartalmában és időzítésében egyaránt), és mint ahogy ezt más kutatások is kimutatták, nem feltétlenül kényszeredett áldozathozatallal járó lemondást jelent a fiatalok részéről.

A könyv utolsó fejezete újra a tanulás világába kalauzolja az olvasót a fiúk és lányok eredményességének bemutatása céljából, ennek okán újra előtérbe kerül a férfihátrány- hipotézis. A középfokon tanuló diákok esetében a döntően kedvezőtlenebb háttérből érkező lányok eredményesebbnek bizonyultak – nemcsak érdemjegyeiket tekintve, hanem a versenyeken való részvételük és továbbtanulásuk alapján is elmondható ez. A felsőfokú tanulmányokat összevont eredményességi mutatókkal vizsgálva a lányok nem teljesítettek jobban, mint a fiú hallgatók. Bizonyos területeken eredményesebbnek bizonyultak ugyan (nyelvvizsga, továbbtanulási tervek), de az akadémiai típusú eredményességi mutatók (publikációk, szakkollégiumi tagság, PhD-tervek) a férfi hallgatók esetében kedvezőbbek.

Az összefoglaló részben újra bemutatott, fontos eredményeken túl az olvasó egy mélyebb, átfogóbb következtetésekből álló zárszót várna, ehelyett a hipotézisekre adott válaszok átismétlésével búcsúzik a nemi egyenlőtlenségeket vizsgáló műtől. A kiinduló kérdésre válaszolva összefoglalóan megállapítható, hogy a lányok előnye releváns az oktatásban (leszámítva a szegregáció jelenségét), mivel magasabb arányban tanulnak gimnáziumokban és felsőfokú intézményekben, aktívabbak a különböző tanulási módzatokban, középfokon eredményesebbek, felsőfokon azonban már előrevetítődik a fiúk sikeresebb szakmai pályafutása. Mindez a jövőtervekben is leképeződik, hiszen a fiúk sokkalta karrierorientáltabbak és tudatosabbak, míg a lányok tanulmányaikba fektetett költségeik megtérülését tudatosan a magánéleti pályafutással összhangban képzelik el. A szerző fontos záró megállapítása, hogy a nemi viselkedésminták mentén kirajzolódó motivációk és kötődések nem értelmezhetők előnyként vagy hátrányként, viszont a tradicionális szerepfelfogás egyértelműen kimutatható a vizsgált térség oktatási intézményeinek fiataljai esetében.

Az aktuális kérdéseket felvonultató, alapos elemző munkával megalkotott könyv olvasása során némi hiányérzetünk támad a vizsgálat regionális vonatkozásával kapcsolatban: a „Partiumban” kibontakozó kép hogyan illeszkedik bele, vagy éppen tér el a más térségek oktatási intézményeiben tapasztalt nemi sajátosságoktól? Vajon a kimutatott hagyományos nemi szerepfelfogás az egykori ún. Hajnal-vonalhoz közelebb eső régióban konzerválódott-e, vagy más országrészekben végzett kutatások is igazolják ezt a tendenciát? Ugyanakkor a határokon átnyúló terület társadalmi nem szempontjából történő egységes kezelése némiképp elbizonytalanítja az olvasót, hiszen a nemzetet felszabdáló országhatárok valóságos

határvonalakat jelentettek (és jelentenek) térben és időben az oktatás, a munka és a nemi szocializáció tekintetében. Igaz ugyan, hogy a szerző ígéretet tesz a térség árnyaltabb elemzésére és a régió belső tagoltságának vizsgálatára, de ezekre a potenciális torzító szegmensekre idejekorán fel kell hívni a figyelmet. Mindenképpen szükségeszerű bevonni továbbá a vizsgálatokba a fiatalok szakmai jövőterveivel párhuzamosan a privát életpályaterveket, mivel a férfiak erőteljes karrierorientáltságát, illetve a nők visszafogott karrierszándékait jól magyarázhatják az eddiginél mélyebb elemzésre váró demográfiai magatartásmintázatok. A szerző szándéka szerint megvalósuló újabb, az oktatással és társadalmi nemekkel foglalkozó kutatás új körülmények között, az intézmények szelektivitásának erősödése közepette, az új felsőoktatási struktúrában vizsgálódik, ami újszerű keretet biztosít majd a férfiak és nők „tanulmányi versenyének” elemzéséhez.

Darázstalanítás (Máté-Tóth András és Nagy Gábor Dániel könyvéről)

Kamarás István OJD:

kamarasi@upcmail.hu

Máté-Tóth András és Nagy Gábor Dániel *Alternatív vallás (Szciantológia Magyarországon)* című könyve a hazai vallásszociológiai szakirodalom fontos eseménye. A L'Harmattan Kiadónál 2011-ben megjelent könyvük Veér András és Erőss László szakmailag minősíthetetlen három könyve (Veér-Erőss 1999, 2000, 2001) mellett végre érdembeli, szakszerű és tárgyilagos bemutatása ennek a sok vitát, sőt vihart kiváltó, nem egykönnyen definiálható, kategorizálható vallási jelenségnek. Míg a balsikerű próbálkozás szerzőpárosa a „bolondok hajója” a „pókháló” és a „mocsár” korántsem elfogulatlanságot tükröző metaforákat használja három könyve címében, a Máté-Tóth és Nagy-könyv előszava első – a Módszereink, Előítéleteink, Elvárások címűeket megelőző – fejezetének címe: Darázsfészek. Ebben a szerzők érzékeltetik, hogy könyvükkel tudva és akarva kétszeresen is darázsfészekbe nyúlnak. Már maga a vallás is (akárcsak a nemzetiségek és a magyar múlt), de a szciantológia kétszeresen az. A szegedi egyetem Vallástudományi Tanszékének munkatársai már évtizede kutatják a hazánkban új vallási jelenségeket, és sikeresen oszlattak el számos velük kapcsolatos ködképet, előítéletet, mítoszt. Max Weber varázstalanítását parafrázálva ez alkalommal „darázstalanításra” vállalkoztak. Témaválasztásukat így indokolják, amikor egy irodalmár kolléga „Nincs jobb dolgok?” kérdésére válaszolnak: „Szakmai érdeklődésből és kötelezettségéből. Ugyanazért, amiért elfeledett nyelvjárással foglalkozik az irodalmár, vagy amiért különleges halakat kutat a mélytengeri bűvár” (10.). A kutatás előzménye egy 2008-as, nemzetközi szinten is ritkaságnak számító kérdőíves adatfelvétel, melyre a hazai kétezer szciantológus – nevezzük őket így – „hívó” ilyen esetekben elég nagy arányúnak számító harmada válaszolt. (Máté-Tóth, Nagy 2008:113-130) Ebben a kötetben ezenkívül még húsz jelentős hazai szciantológussal készített interjú és 2000 és 2010 között megjelent ötszáz újságcikk elemzésére támaszkodva próbálkoznak meg a szerzők, hogy bemutassák a szciantológia magyarországi működését. Különleges érdekessége és értéke könyvüknek, hogy kutatási eredményeiket nem csak megvitatták a szervezet hivatalos képviselőivel is (akiknek támogatása hiányában természetesen nem jöhetett volna létre a kutatás), hanem esetenkénti ellenvéleményeiket kiemelt tipográfiával szerepeltették a könyvben.

A kutatók fél tucat kilépett szcientológussal is készítették interjút, de sajnálatos módon tanulságaik nem gazdagították még jobban ezt az egyébként talentumos művet, mert a szerzők úgy vélték, hogy „a személyes sorsok és tapasztalatok jelen kutatások keretei között nem verifikálhatók”, és azzal érvelnek, hogy „az ilyen beszámolók elsősorban az érintettek csalódásának adnak hangot, és azt fogalmazják meg, hogyan lepleződött le számukra a szervezet. A nagy hazai és még inkább nemzetközi nyilvánosságot kapott történetek, melyek a szervezetről való kilépés drámaiságára helyezik a hangsúlyt, határhelyzeteket leíró rendkívüli esetek, és így is kezelendők” (11.). Ez az érvelés – egy számomra érthetetlen öncsonkítás mellett – meglehetősen komolytannak tűnik egy ilyen tudományos igényű és teljesítményű vallástudományi szakmunkában! Ez a sajnálatosan kimaradt fejezet – nem fél-tucatnyi, hanem legalább kétszer ennyi ilyen interjú gondos tartalomelemzésére támaszkodva – fájdalmasan hiányzik ebből a könyvből.

Rendkívül izgalmas olvasmánnyá válik Máté-Tóth és Nagy műve azért, hogy az adatokról és az elméletekről való eszmecserék mellett a vallással és a vallásossággal, a vallási közösségekkel kapcsolatos felfogásaikra is reagáltak, amit így indokoltak: „Más-más korosztályhoz tartozunk, másképpen szocializálódtunk, eltérő tapasztalataink vannak. Mindezek hozzáadódnak ahhoz a tudományos különbséghez, amely alapvégzettségünkől is fakad – Máté-Tóth gyakorlati teológus, Nagy pedig szociológus” (11.). Csúcsteljesítménye ennek a műnek az a habitus, amit minden lapján érzékelhetünk – Murken (2009) egyensúlyozó kutatásnak nevezi –, melyet az érintettekkel szembeni bizalom és a látottakkal szembeni kritika közötti egyensúly jellemez.

A sajtóelemzésből kiderül, hogy a nyomtatott sajtó alapján tájékozódó ember „egységes és egyoldalúan negatív képet fog kapni a szervezetről. Legyen szó politikáról, gazdaságról, egészségügyről vagy filmről, a sajtóorgánumok saját politikai beállítottságuktól függetlenül a szervezetet az egyénre, a gazdaságra és a politikára egyaránt veszélyesnek tekintik” (28.). Hasonló képet kaptam a szcientológiáról saját (még nem publikált) kutatásomban, melynek keretében 29 vallást minősítettem egyházasan vallásos katolikus, református, evangélikus és evangéliumi irányultságú hívekkel, a maguk módján vallásosakkal és nem vallásosakkal. A szcientológia az ismertségi listán a 29-ből a 15–20., a rokonszenv-ellenszenv listán a 27–29. helyeket foglalta el. Az indokolások között a két leggyakoribb, hogy egy káros szekta, és hogy nem is vallás, hanem üzleti tevékenység.

Izgalmas fejezet a könyvnek a magyarországi szcientológusok konfliktusairól szóló, mely a pszichiátria elleni (olykor ádáz) harcukról, a személyes adatok kezeléséről és nemzetbiztonsági megítélésükről szól, másképpen a pszichiáterek, a jogászok és a biztonságiak ítéleteiről és előítéleteiről. A szerzők konklúziója az, hogy „a szervezet mindhárom területen összeütközésbe került a társadalom által általánosan elfogadott értékrenddel, de legalábbis felmerül vele kapcsolatban a megalapozottnak tűnő gyanú, hogy erős az értékrendütközés, ami miatt a társadalomnak

védekeznie kell” (74.), ugyanakkor azt is hozzáfűzik, hogy „egyetlen közösséget sem lehet a vele kapcsolatban kialakult konfliktusokkal azonosítani” (75.).

A tagság körében végzett felmérésből kiderült: annak ellenére, hogy az átlagos kérdezett 40 éves, városi lakos, nagy valószínűséggel műszaki, kereskedelmi és informatikai végzettségű, valamivel nagyobb valószínűséggel nő, mint férfi, s az egy főre eső jövedelme 148 000 forint. Míg szüleik jelentős része valamennyire kötődött valamelyik egyházhoz, többségük nem, vagy alig részesült vallási szocializációban. A szerzők számára sikeres, és önmagát reprodukálni képes közösség benyomását keltik, ugyanakkor azt is megállapítják, hogy „az egyház tagságának növekedése stagnálni látszik. Másfelől az egyház tagjai kissé »paranoiásak« a teljes társadalom egyházukkal kapcsolatos beállítódásával kapcsolatban, mely magánéletükben is veszélyforrásként jelentkezhet” (140.). Egyébként eléggé keveset tudtak meg a kutatók arról, hogy mit is jelent a Szciantológia Egyházhoz tartozók körében a vallásosság és a vallásgyakorlás. Azt sem tudhatja meg az olvasó, hogy mit is jelent az „egyházi szolgáltatások igénybevétele”, a „helyi misszióba járás” és „az orgba járás”. Figyelemre érdemes megállapítás, hogy az imádkozás és a meditáció körükben egyáltalán nem elterjedt tevékenység, ami azért is érdekes, mert a maguk módján vallásosak, sőt a nem vallásos istenhívők is több-kevesebb gyakorisággal imádkoznak.

Jóval többet árult el erről a vallási jellegű szerveződésről a hazai prominenseivel készült interjúsorozat, melyből megismerhettük vallási hátterüket, megtudhattuk, hogyan találtak a szciantológiával (legtöbbször a *Dinaetika* című könyvön keresztül), mit nyertek általa (általában teljesebb életet minden területen), mit jelent számukra az alapító Ron Hubbard (leginkább szerethető és tisztelhető polihisztor), mit tartanak legnagyobb értékének (a többség az önismeretet). Sok más érdekesség között számomra a legmeglepőbb, hogy az interjúalanyoknak (vagyis a magyarországi vezető szciantológusoknak) csak a fele tartja vallásnak a szciantológiát, de a többiek sem tartják hagyományos értelemben vett vallásnak, leginkább még a buddhizmushoz érzik hasonlónak, többen pedig tudásra épülő gyakorlati vallásnak tartják. Tudjuk jól, hogy több neoprotestáns egyház és szekta tagjai sem tekintik magukat vallásosnak, hanem hívőnek, ám ez jóval kevésbé áll a szciantológusokra, akik sokkal inkább kognitív és pragmatikus kategóriákat használnak szciantológusságuk jellemzésére. Sajnos ebből a szempontból nem bizonyultak eléggé mélyeknek és intenzíveknek ezek az interjúk. És még egy megjegyzés: jó lett volna tudni valamint azokról (legalább a nemüket, életkorukat, foglalkozásukat és az egyházon belüli pozíciójukat), akiktől hosszabban idéztek a szerzők.

A zárófejezetben (Mi a szciantológia?) a szerzők különféle elméleteket próbálnak rá az általuk vizsgált, megtapasztalt és elemzett jelenségre, először a piac- vagy kínálatalapú sémákat, melyekben a vallás az emberi élethez elemi szinten szükséges szolgáltatás. Ez esetben a szciantológia fő árucikke a minden bajra

megoldással szolgáló technológia. A szakirodalom alkalmazott életfilozófiának, pszichotechnikát alkalmazó szervezetnek, személyes képességek optimalizálásával foglalkozó közösségnek, szekuláris vallásnak, self-religion-nak, manipulatív szektának, az új vallási jelenségekkel foglalkozó nevesebb szerzők közül pedig D. G. Bromley és M. L. Barcey (1998) kvázivallásnak nevezik (mint én magam is legszívesebben), R. Wallis (1975) meg olyan manipulációs mozgalomnak, amely pszichoszomatikus könnyítés formájában evilági megváltást kínál klienseinek egy elosztó szervezet keretében. Velük ellentétben G. Melton teljes mértékben vallásnak tartja. Az új vallási jelenségek egyik legjelentősebb szakértője, B. Wilson (1992) parádés tanulmányt írt a szcientológiáról. Nagy kár, hogy ez a munka elkerülte a szerzők figyelmét. Wilson 20 pontban sorolja föl a vallás alapvető jellemzőit, és briliáns (más vallásokkal összehasonlító) elemzések után megállapítja, hogy ezek közül nem felel meg a következőknek: *a*) engesztelő akciók, melyekkel kérhető a természetfeletti hatalmának segítsége, *b*) imádat, hála, hűség kifejezése az istenség szimbolikus reprezentációja jelenlétében, *c*) a természetfeletttel azonosítható nyelvek, tárgyak, helyek, időszakok, melyek részlegesen azonosak a természetfeletttel. Nem jellemzők a szcientológiára az előírt cselekedetek, szertartások az egyének, közösségek számára. Többé-kevésbé megfelel a következőknek: *a*) hit egy olyan hatóerőben, eszközben, mely túllépi a normális percepciót, mely magában foglal egy teljesen posztulált létrendet, *b*) hit egy olyan erőben, nem mely csak a természetes világot és a társadalmi rendet képes befolyásolni, hanem irányítja, esetleg meg is teremti azt, *c*) hit abban, hogy az ember sorsát életében és a túlvilágon az ember a transzcendens erőkkkel való kapcsolata határozza meg, *d*) gyakori hit, hogy a transzcendens erők önkényesen kormányozzák az egyént, *e*) a morális törvényekhez a hívők különböző módon kapcsolódnak, *f*) a cél komolysága, a követelménye és az életen át tartó imádat normatív követelmények, *g*) a büntetés és jutalmazás morális ökonómiaja különböző formákban, *h*) a szent tárgyak, helyek, írások őrei, a doktrína specialistái és a rituális és pásztori vezetés, *i*) ezek a specialisták rendszerint meg vannak fizetve, *j*) azokkal a specialistákkal szemben, akik a doktrína rendszerezésére szentelik az idejüket, az igény, hogy minden problémára választ adjanak. Teljes mértékben megfelelnek: *a*) természetfeletti erők igazgatják az emberi történelmet és sorsot (ezeket antropomorf módon leírják, rendszerint kifejezett célokká hitelesítik), *b*) a nagy tanítóknak, prófétáknak és az istenek inkarnációinak kijáró rituális tiszteletadás, *c*) az imádat és a tanítás alkalmi a jóakarató emberek közösségének élményét eredményezhetik, *d*) a vallási tudás intézménye nem az újítás, hanem a reveláció és a tradíció szellemében működik, *e*) a tanítás igazságát nem ellenőrzik empirikusan. Mindezek alapján Wilson vallásnak tekinti a szcientológiát, ám mi ugyanezen kritériumok alapján, úgy vélem, nyugodtan tekinthetjük kvázivallásnak is. Máté-Tóth és Nagy alternatív vallásnak nevezik, ami szerintük nem jelent mást – és e ponton az olvasót kisebbfajta csalódás érheti –, mint a szokásostól, pontosabban az éppen most szokásostól eltérő

képződményt. A szerzők kitérnek az elől a kérdés elől, hogy a különböző alternatív vallások között mely kategóriába sorolnák a szcientológiát. Mert ha a hagyományos és szokásos vallásokhoz képest alternatív vallásoknak tekintjük mondjuk a Jehova tanúit, a krisnásokat, a „Keresztények” nevű szektát, a Hit Gyülekezetét és a különböző ősmagyar vallási képződményeket, akkor – mondjuk a wilsoni kritériumok szerint – a szcientológia markánsan különbözik ezektől, ugyanakkor eléggé hasonlít a Christian Science-re és a Transzcendentális Meditációra. Az előzőekhez képest ezek inkább tűnnek vallásalternatíváknak, mint alternatív vallásoknak.

Amit a szerzők utószavukban írnak – egyebek mellett a sokféleséggel kapcsolatos tűrőképességről, a vallási sokszínűség tudományos kutatásáról, az eredmények közoktatásba való beemeléséről és a vallásszabadsághoz kapcsolódó felelősségről –, azzal a legteljesebb mértékben egyetérthet az olvasó. Igazolva érezheti azt is, amivel a szerzők befejezik könyvüket, hogy „a valláskutatás akkor végzi jól a feladatát, ha igényes elméletekre alapozva, megfelelő módszertani következetességgel végzi kutatását, törekedve a témával kapcsolatos korrekt beszédmód kialakítására” (178.). Márpedig ez most eléggé nagymértékben sikerült.

Irodalom

- Bromley, David G., Barcey, Mitchell L. (1998) The Church of Scientology: a Quasi religion. In Zellner, W. W., Petrowsky, M. Westport (szerk): *Sects, Cults and Spiritula Communities*. Connecticut and London, Praeger 141–156.
- Máté-Tóth András, Nagy Gábor Dániel (szerk.) (2008) *Vallási sokszínűség Magyarországon* Szeged. SZTE Press, pp. 113–130.
- Murken, Sebastian (2009) *Neue religiöse Bewegungen aus religionpsychologischer Perspektive*. Marburg. Diagonal
- Veér András, Erőss László (1999) *Bolondok (úr)hajója*. Pécs, Art Nouveau
- Veér András, Erőss László (2000) *Magyarország a szcientológia (pók)hálójában* Pécs, Art Nouveau
- Veér András, Erőss László (2001) *A szcientológia mocsarában*. Pécs, Art Nouveau
- Wallis, Roy (1975) *Sciewntology: Therapeutic Cult to Religious Sect*. In: *Sociology*, 9. 89–100.
- Wilson, Bryan (1992) *Scientology: A Secularized religion*. In Wilson (szerk): *The Social Dimensions of Sectarianism*, Clarendon Paperbacks, Oxford. 267–288.

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 21(3): 157–160.

Bíráló Ladányi János „Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika. Válogatott tanulmányok (1975–2010)” című kötetéről.

(Ú. M. K. Budapest, 2010).

Somlai Péter

somp@t-online.hu

Ladányi János új könyve több tucat elemző tanulmányt, vitairatot és rövidebb újságcikket tartalmaz, harmincöt év termését. A cím nagyjából lefedi azt a témakört, amiről a szerző – egyedül vagy társakkal – írt 1975 óta. De csak nagyjából, mert fontos kulcsszavak hiányoznak a címből. Például ezek: „szegregáció és integráció”, „tér szerkezet”, „iskolarendszer”, „szegénység”, „romakérdés”. Persze csak a címből hiányoznak, mert a kötet lapjain sokszor találkozhat velük az olvasó. S ha összetársítja ezeket a címszavakat, máris kirajzolódik Ladányi érdeklődésének és eddigi kutatói pályájának jellegzetes vidéke.

A modern szociológia egyik központi vidéke ez. Az a témakör, amely a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének folyamatait és mechanizmusait foglalja magában. E témakör fogalmi körében próbálták és próbálják sokan értelmezni a szociológiai struktúrák mindenkorin állapotát, és Ladányi is itt vizsgálta azokat a változásokat, amelyek a magyar társadalomban mentek, illetve mennek végbe.

Változásokat? De változott-e lényegesen például az iskolai szelekció? E kötet tanúsága szerint 1978-ban, a Valóság-ban jelent meg az a tanulmány, amit először írt a szerző – Gerő Zsuzsával és Csanádi Gáborral közösen – arról, hogyan szűrik meg tanulóikat az általános iskolák. Azt mutatták meg itt a szerzők, hogy az iskolaelettségi vizsgálatok, illetve a kiegészítő iskolákba történő áthelyezések egy fontos szelekciós mechanizmust hoznak létre. Ezzel a mechanizmussal érik el a közoktatás szereplői azt, hogy a kiegészítő iskola egyfajta mentesítő legyen, „...amely lehetővé teszi, hogy az általános iskolák működését kevésbé zavarják a problematikus gyerekek” (91–92).

A „problematikus gyerekek” társadalmi értelemben a leginkább hátrányos helyzetű, szakképzetlen szülők gyerekei voltak és maradtak. Ezek a gyerekek, illetve az ilyen családok és társadalmi rétegek szerkezeti pozíciója hosszabb ideje állandósult a magyar társadalomban. Ez tűnik ki a kötet újabb írásaiból. De a

változásokra is fény derül. Ladányi szerint az ilyen gyerekek helyzete mára mégis módosult. Egyrészt azért, mert a korábbi szelekciós mechanizmusok helyét „átvette a drasztikus és nyílt, olykor már apartheidszerű iskolai diszkrimináció” (205). Másrészt pedig azért, mert a szülők korábbi helyzeti hátrányaiból a jelenkor mélyszegénysége s vele egyre mélyebb, a többségi társadalomtól elválasztó szakadék alakult ki.

A mélyszegénység értelmezése a posztkommunista átmenet-nek nevezett folyamathoz vezeti az olvasót. Ez a folyamat valamikor a 80-as évek közepétől indult el Magyarországon, s nagyobb lendületet persze 1989–1990-től, a politikai rendszerváltás idejétől nyert. Ekkor kezdtek felgyorsulni gazdaság és társadalom korszakos átalakulásának folyamatai: a privatizáció, a hiánygazdaság felszámolása és a kínálati piac kiépülése, az ár- és jövedelemszerkezet átalakulása, a munkaerőpiac megváltozása. De még több történet, s ezt egy rövid recenzióban sem árt hangsúlyozni.

Az államszocializmus gazdasága és társadalma ipari gazdaság és társadalom volt. Az iparosítás technikai és szervezeti nyomták rá bélyegüket nemcsak a termelőüzemekre, hanem az igazgatás, a tudományos kutatás, vagy akár a gyógyítás és oktatás intézményeire is. Csakhogy az 1970-es évek második felében elkezdődött változások a rendszerváltás idejére Nyugat-Európában és a fejlett országokban posztindusztriális gazdaságokhoz és társadalmakhoz vezettek. Az ilyen irányú átalakulás később elkezdődött ugyan a kelet-európai szocialista országokban is, de igen nehézkesen haladt (s ez a késelem és alkalmatlanság nagyban hozzájárult a szocialista rendszer bukásához). Az új, „tudásalapú” gazdaságban döntő szerepe lett a szolgáltatásoknak, a kibernetika alkalmazásának, a szakképzésnek stb. Vagyis mindannak, amivel éppen a szegénységben és a mélyszegénységben élő rétegek tagjai nem rendelkeztek.

A gazdasági átalakulás legfontosabb mechanizmusa a privatizáció volt, s ez igen nagy arányú gazdasági visszaeséssel járt együtt. Az ország gazdasági teljesítménye hamarosan 30%-kal maradt el az 1989-es szinttől. A privatizáció nyomán gyorsan emelkedett a munkanélküliek száma. Egyharmadával csökkent a foglalkoztatottak aránya egy olyan társadalomban, amelyben több évtizeden át közel teljes foglalkoztatottság volt. Sok családban a családfenntartó vált munkanélkülivé vagy választotta a korai nyugdíjazást. A pályakezdő fiatalok közül is sokan kiszorultak a munkaerőpiacról. A gazdasági átalakulással tehát nem járt együtt azoknak a felkészítése, akik a hiánygazdaság legképzetlenebb és leghátrányosabb helyzetű, de mégis biztos keresetű rétegét alkották. A szakképzetleneké, akiket korábban a bányászatban, nehéziparban, építőiparban foglalkoztattak. Közülük sokan voltak cigányok.

Így alakult ki legfontosabb társadalmi problémánk, a mélyszegénység. S ezzel párhuzamosan szilárdultak meg a szegregáció – persze már addig is létező, de enyhébb és más perspektívájú – mintái lakóhelyeken, munkahelyeken, iskolákban, önkormányza-

tokban. Elsősorban ez a jelenség, a mélyszegénység, s a vele együtt járó kirekesztési mechanizmusok, intézmények, konfliktusok foglalkoztatták Ladányi Jánost.

A kötet legtöbb írása erről a kérdéskörrel szól: egy hosszú fejezet az iskola-rendszerről, s egy másik, ami a következő címet viseli: „A társadalmi egyenlőtlenségek térbeli leképeződése”. (Ezekben főleg Budapest társadalmáról ír a szerző: például a lakóhelyi szegregáció változásairól, a középső Józsefváros rehabilitációjáról, romák és zsidók elhelyezkedéséről, várospolitikáról.) Több tanulmányban olvashatunk az átmenet hatásairól, a romák helyzetéről és az újrakörzetesítéséről. Azután néhány, főleg a 90-es évek közepén Szelényivel közösen fogalmazott írás következik, amelyek az esélyteremtő állam és a szociáldemokrácia akkori lehetőségeit taglalták. Egy másik fejezetben pedig rövid cikkek szólnak a magyar szociálpolitikáról. A kötetet olyan fejezet zárja, amiben alkalmi írások olvashatók emberi jogi kérdésekről az 1991-es miskolci gettóügytől kezdve mai problémáig.

Ladányi elemzéseinek túlnyomó részét igen fontosnak tartom. Persze nemcsak az itt olvasható, rövidebb írásokat, hanem a hozzájuk kapcsolódó könyveket is. Például a Szelényi Ivánnal közösen írt „A kirekesztettség változó formái” (2004, Napvilág) címűt a közép-európai és délkelet-európai romákról.

Nem tudok részletesebben foglalkozni a kötet sok írásával. Inkább egy újabb tanulmányt emelek ki közülük, amiben választ fogalmaz meg Ladányi arra a kérdésre, milyen okai vannak Magyarországon a mélyszegénységnek. Eredetileg 2009-ben, a Kritiká-ban jelent meg a „Kompország az Európai Unióban” című tanulmány, amiben Ady metaforáját idézi s használja fel a szerző. Annak a mozgásnak a bemutatására használja, ahogyan Magyarország sodródik a Kelet és a Nyugat között. Úgy látja, hogy a magyarországi demokrácia végzetes bajokkal küszködik. A választók nem a bajok orvoslását, nem valódi programot várnak a pártvezetőktől, „... és nem azt büntetik, aki hazudik, hanem aki nem hajlandó elég szép álmot ígérni nekik” (781). Így aztán a magyarországi politikai élet „mára már szinte teljes mértékben a populista ígéretések foglyává vált” (781). Magyarázatot azonban nem a politikusok személyiségében és magatartásában keres a szerző, hanem abban a társadalmi modellben, ami még a kádárizmus alatt jött létre.

Erre a modellre Ladányi a „gulyáskommunizmus” címkéjével emlékeztet. A fiatalabb olvasók számára nem árt összefoglalni a modell lényegét: a nép akarátát javuló fogyasztással kell elfojtani. A politikai ellenállás letörését és a demokratikus akarat elnémitását célozták a kádárizmus reformista intézményei és magatartásmódjai. Növekvő életszínvonalat és – a szomszédos kelet-európai államokhoz képest – magasabb szintű magánfogyasztást céloztak ezek a reformok. Mindezen intézmények és a hozzájuk kapcsolódó attitűdök alapját a rendszerváltás rendítette meg. A 80-as évektől kifejlődő, majd az 1989 után széles körben megvalósuló piacgazdaságban rendszeridegen lett a kádárista „közmegegyezés”, mégis továbbélt a szerző szerint. Ladányi legfontosabb tézise ennek okára vonatkozik. Szerinte az a réteg, amely a késő kádári rendszer kedvezményezettjeiből állt, nem akart

engedni korábbi privilégiumaiból, a magyarországi pártok pedig megpróbálták megőrizni ezeket a privilégiumokat az utóbbi húsz évben. Mindebből az következik, hogy az államtól szerzett és fenntartott előnyök rendszere vezetni zsákutcába a magyarországi fejlődést. Ez a rendszer sodortatja – Ady metaforájával élve – a Kelet és a Nyugat között a kompromisszumot.

Sok mindent fontosnak és meggyőzőnek találtam a szerző elemzéseiben. Ellenvetéseim azokra az értelmezési szempontokra vonatkoznak, amik kimaradtak ezekből az elemzésekből. A kötet írásaiból úgy tűnik, mintha a hazai társadalmi erőteréből teljes egészében megérthetnénk a mélyszegénység létrejöttét, a gazdaság átalakulását és a vele járó társadalmi problémákat. Pedig tudjuk, hogy az átalakulás fő folyamatai globális erőterben, a kapitalista világ gazdaság félperifériáján zajlanak. Ennek megfelelően a világméretű tőkefelhalmozásnak, a világpiacnak és a multinacionális vállalatoknak, a nemzetközi gazdasági intézményeknek és szervezeteknek döntő jelentőségük van a hazai viszonyok alakulásában. Főleg személytelen erők ezek, nehezen hozzáférhetőek a szociológus számára. Igen nagy módszertani akadályokat kell legyőznie annak a kutatónak, aki a szóban forgó erők hatókörét a gazdaság és politika kollektív szereplőivel együtt próbálja majd bemutatni. De előbb-utóbb hozzá kell látni ennek a feladatnak az elvégzéséhez. Mindenesetre e könyv fejezetei fontos támpontokat jelentenek majd egy ilyen átfogóbb elemzés számára.

A tájékozódást nagyban megkönnyíthetné, ha a kötet végén lenne tárgy- és névmutató. A mutatók hiányán persze nincs mit csodálkozni, hiszen a magyar kiadók rendre megtakarítják ezeket, az olvasók pedig irigyelhetik azokat az idegen nyelvű szakkönyveket, amelyekben könnyebben és gyorsabban lehet megkeresni érdekes részeket.

Végezetül még írni kell egy a kötet tárgyát és a szociológusszakmát egyaránt érintő kérdésről. A könyv szövege nagyjából megegyezik egy korábbival, a 2005-ben ugyanennél a kiadónál közreadott Szociális és etnikai konfliktusok cíművel. A mostani Előszóból azonban megtudhatjuk, hogy két fontos változtatás történt. Egyrészt jelen kötetbe bekerültek Ladányi 1987 előtt és 2005 után írt tanulmányai, másrészt kimaradtak a korábbi kötetben közölt vitacikkek. Ezeket a vitákat (a „ki a cigány?” kérdéséről, az „underclass” fogalmának értelméről és az „esélyteremtő állam”-ról) beárnyékolta sokféle személyes elfogultság a szerző és vitapartneri részéről. Hogyan is lehetne ez másképp egy kis ország kis szakmájában, amikor a vonzalmak és hiúságok még a nagyobb országok nagyobb szakmaiban is rendszerint az igazságra hivatkozó érvek álruháiban jelennek meg. Pedig volt hozadéka a szóban forgó vitáknak. Például a „Ki a cigány?” problémáját kutatómódszertani kérdésként kezdték megfogalmazni, de az erről – az 1990-es évek végén – folytatott vita rögtön túlmutatott a mintaválasztási döntések ügyein. Érvényes fogalmi alternatívákat tárt fel, és nyilvánvalóan erős hatása lett a későbbi szakirodalomban.